

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TEKKE VE
ZAVİYELER: DİYARBAKIR HASAN PADİŞAH
(BALIKLI) TEKKESİ ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

Mehmet BÜLBÜL

ÇORUM 2020

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TEKKE VE ZAVİYELER:
DİYARBAKIR HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ ÖRNEĞİ**

Mehmet BÜLBÜL

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŐMANI

Doç.Dr. Zekeriya IŞIK

ÇORUM 2020

KABUL VE ONAY

Mehmet Bülbül tarafından hazırlanan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tekke ve Zaviyeler: Diyarbakır Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi rneği* başlıklı bu çalışma, 17/08/2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç.Dr. Ayşe ATICI ARAYANCAN (Başkan)

Doç.Dr. Zekeriya IŞIK (Danışman)

Dr.Öğr.yesi Hümeyra KARABIYIK

Yukarıdaki imzaların adı geçen ğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

İmza

Prof.Dr. Mehmet EVKURAN

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim. 17/08/2020

Mehmet BÜLBÜL

ÖZET

BÜLBÜL, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tekke ve Zaviyeler: Diyarbakır Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2020.

Türklerin özellikle Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya akın akın göçleri sonucunda bu coğrafya Türk yurdu haline gelmeye başlamıştır. Çok uzun tarihi bir sürece işaret eden bu durumun gerçekleşmesinde birçok unsurdan söz edilebilir ki bunlardan birisi de şüphesiz tarikatlar ve onların kurumsal yansımaları olan tekke ve zaviyelerdir. Türkmen toplulukları nezdinde büyük saygı, hürmet ve muhabbet beslenen Türkmen babaları, şeyh ve dervişleri Anadolu Selçuk Devleti'nin son zamanları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş sürecinde önemli roller üstlenmişlerdir. Bu süreç Diyarbakır özelinde Akkoyunlular döneminde önemli bir merhaleye ulaşmış, Osmanlı hâkimiyeti döneminde ise bölgenin İslam medeniyet dairesindeki yeri daha da pekişmiştir. Bu dönemlerde Diyarbakır'da birçok tekke ve zaviye kurulmuş, bu müesseseler toplumu siyasi, dini, sosyal, ekonomik, kültürel ve sosyo-psikolojik alanlarda etkilemiştir. İşte bu tekkelerden biri de Akkoyunlu Uzun Hasan Bey zamanında kurulduğu düşünülen Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'dir. Bu çalışmada söz konusu tekkenin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısına ve toplum üzerindeki etkilerine değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Osmanlı İmparatorluğu, Hasan Padişah, Balıklı, Tekke, Zaviye.

ABSTRACT

BULBUL, Mehmet. *Dervish Lodge and Zawiyahs in the Ottoman Empire: Sample of Diyarbakir Hasan Padisah (Balikli) Dervish Lodge*, (Master Degree Thesis), Corum, 2020.

Anatolia has become the homeland of Turkish people as a result of the Malazgirt victory. It can be mentioned many effective factors on the way to the process of Islamization of Anatolia and spreading of Islam. One of the factors is due to religious orders and dervish lodges and zawiyah which are connected with religious orders. Turkmen fathers, sheikhs and dervishes who had great respect, reverence and affection by the Turkmen communities had played important roles last times of Anatolia Seljuk and establishment process of Ottoman Empire. This situation has reached an important stage in the Akkoyunlu period in the Diyarbakir and the place of this region in Islamic civilization was reinforced during the Ottoman rule. In this period, many dervish lodges and zawiyah were established, and this affected the society in many areas including politic, religious, social, economic, cultural and socio-psychologic. One of the dervish lodges in Diyarbakir is the Akkoyunlu Uzun Hasan (also known as Balikli) Dervish Lodge which is thought to be established during the Akkoyunlu Uzun Hasan period. In this study, social, cultural and economic structure of the dervish lodges and their effects on the society are provided.

Key Words: Ottoman Empire, Hasan Padisah, Balikli, Dervish Lodge, Zawiyah.

TEŐEKKÜR

Tez çalıőmam boyunca desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, manevi olarak her zaman yanımda olan başta tez danıőman hocam Sayın Doç.Dr. Zekeriya IŞIK'a ve eğitim gürdüğüm süre boyunca tecrübelerinden faydalandığım hocalarım Prof.Dr. Mehmet DEMİRYÜREK'e, Dr.Öğr. Üyesi Mustafa BAKAN'a, Dr.Öğr. Üyesi Gökhan KAYA'ya ve Dr.Öğr. Üyesi Hatice YILDIRIM'a sonsuz teőekkürlerimi sunarım. Ayrıca kardeőim Öğr. Gör. Ahmet BÜLBÜL'e de bu süreçte verdiği destekten dolayı teőekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR	vi
ÖN SÖZ	vii
GİRİŞ	1
A) ARAŞTIRMANIN AMACI	3
B) ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TEKKE VE ZAVİYELER

1.1. TARİKATLAR.....	5
1.1.1. Kadiriyye	7
1.1.2. Yeseviyye.....	9
1.1.3. Rûfâiyye.....	11
1.1.4. Halvetîyye.....	13
1.1.5. Bektâşîyye.....	15
1.1.6. Nakşibendîyye	18
1.1.7. Mevlevîyye	20
1.1.8. Bayramîyye.....	23
1.1.9. Celvetîyye	25
1.1.10. Kübrevîyye.....	27
1.1.11. Sa'diyye	28
1.1.12. Şazelîyye.....	29
1.2. TEKKE VE ZAVİYELER	30
1.2.1. Tekke ve Zaviyelerdeki Görevliler	35
1.2.1.1. Dini Görevliler.....	36
1.2.1.2. Hizmetliler.....	37
1.2.2. Tekke ve Zaviyelerin Mimari Yapısal Özellikleri.....	38
1.3. TEKKE VE ZAVİYELERİN TOPLUMSAL HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	39

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'DA DİNİ VE TASAVVUFİ HAYAT

2.1. DİYARBAKIR (AMİD) TARİHİ	43
2.2. DİYARBAKIR'DA DİNİ VE TASAVVUFİ HAYAT	47
2.3. DİYARBAKIR'DAKİ TEKKE VE ZAVİYELER	50
2.3.1. İbrahim Bey Tekkesi (Mevlevi Tekkesi).....	52
2.3.2. Gülşeni Tekkesi	55
2.3.3. Nakşibendi Tekkesi (Azizoğlu Tekkesi)	57

2.3.4. Babü'ddin Zaviyesi	57
2.3.5. Örfizade Tekkesi (Yunus Baba Tekkesi)	58
2.3.6. Mazenderani Tekkesi (Rufaî Tekkesi)	58
2.3.7. Mercimek Tekkesi	59
2.3.8. Dilaver Paşa Tekkesi	59
2.3.9. Sa'deddin Cibavi Tekkesi.....	59
2.3.10. Bıyıklı (Fatih) Mehmet Paşa Tekkesi.....	60
2.3.11. Ercişli Şeyh Şükrü Efendi Tekkesi.....	60
2.3.12. İpariye Tekkesi	61
2.3.13. Şeyh Şükrü Efendi Tekkesi	61
2.3.14. Şeyh Rûmî Tekkesi.....	61
2.3.15. Halveti Tekkesi.....	62
2.3.16. Safa Tekkesi	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN FİZİKİ, İDARİ, KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPISI

3.1. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKE VE ZAVİYESİ.....	63
3.2. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN KURULDUĞU DÖNEMİN SİYASİ YAPISI.....	63
3.3. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN FİZİKİ YAPISI.....	70
3.4.HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN İDARİ YAPISI VE İŞLEYİŞİ	72
3.5. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN KÜLTÜREL YAPISI	77
3.6. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN EKONOMİK YAPISI	80
3.6.1. Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi Vakfı'ndaki Görevliler.....	81
3.6.2. Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi Vakfı'nın Gelir ve Giderleri	83
3.7. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NDE YAŞANAN USULSÜZLÜKLER VE NÜFUZ MÜCADELELERİ	87
SONUÇ	92
KAYNAKÇA.....	95
EKLER	114
EK-1.....	114
EK-2	114
EK-3	115
EK-4	115
EK-5	116
EK-6	117
EK-7	118
EK-8	119
EK-9	120
EK-10	121
EK-11	122
EK-12	123
EK-13	124
EK-14	125

KISALTMALAR

AÜDTCF.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DBB.	: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi
DŞS.	: Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İSAM.	: İslam Araştırmaları Merkezi
Md.	: Madde
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MÜİFV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Nr.	: Numara
OSAV.	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
Ö.	: Ölüm
Sad.	: Sadeleştiren
SDÜ.	: Süleyman Demirel Üniversitesi
Sy.	: Sayı
Ter.	: Tercüme Eden
TDVİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayıncılık

ÖN SÖZ

Tekke ve zaviyeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarından itibaren İslamiyet'in yayılmasında etkili olmuş, gerek yeni fethedilen yerlerde Türkmenlerin iskânında gerek gelen gidenlerin doyurulması ve konaklama hizmetlerinin karşılanmasında gerekse de buldukları yerlerin şenlenmesi ve güvenliğinin sağlanması gibi hususlarda son derece önemli roller oynamışlardır. Yürüttükleri bu hizmetlere karşılık devlet tarafından kendilerine bir takım hak ve imtiyazlar ile vakıflar bahşedilmiştir. Bazen de tekke ve zaviyeler tam tersi olarak, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde iyice güç ve nüfuz sahibi olmalarından dolayı, devlet tarafından tehdit olarak başlanmış, yasaklı ilan edilmiş ve imtiyazları ellerinden alınmıştır.

Bu çalışma, söz konusu kurumsal yapıları Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi örnek alınarak incelemek, araştırmak ve anlamak amacıyla yapılmıştır. Çalışma genel itibariyle, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivinden alınan belgelerden, Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinden, Diyarbakır Ahkâm Defterlerinden ve Diyarbakır Şehir Salnamelerinden elde edilen verilere dayanmaktadır. Bunun yanında çalışma ile ilgili yazılmış olan birinci elden kaynaklar ile tez, makale, sempozyum bildirileri vb. gibi ikinci elden kaynaklardan da istifade edilmiştir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, dini ve tasavvufi hayatta son derece etkili olan tarikatların ortaya çıkışı ve gelişim sürecini anlamak amacıyla bazı tarikatlar hakkında bilgi verilmiştir. Buna ek olarak bu tarikatlara ev sahipliği yapan tekke ve zaviyelerin Osmanlı İmparatorluğu dönemi boyunca yürüttükleri faaliyetleri ile siyasi, sosyal, ekonomik, dini ve kültürel olarak toplum üzerindeki etkilerine değinilmiştir. İkinci bölümde, Diyarbakır şehrinin tarihi, dini yapısı ile burada ortaya çıkan önemli tekke ve zaviyeler hakkında bilgiler verilerek çalışmanın esasını oluşturan Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin doğduğu ve geliştiği dini ve tasavvufi iklim ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde ise, tezin ana konusu olan Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin ne zaman ve nerede kurulduğu, gelişimi, faaliyetleri ve çevreyle olan ilişkileri izah edilmeye çalışılmıştır.

Mehmet BÜLBÜL

GİRİŞ

Toplumlar için hayati bir öneme sahip olan din, aynı zamanda yeni medeniyetlerin ortaya çıkmasında da tarih boyunca etkili olmuştur. İslamiyet'in yayıldığı her coğrafyada etkili olmasında ve toplumlar üzerinde yol gösterici bir rol üstlenmesinde hiç şüphesiz en önemli faktörlerden birisi de tasavvufur. İslam'ın kültürel donanım ve inanışlarını içinde barındıran tasavvufun, çeşitli dönemlerde farklı tanımları yapılmıştır. Bu tanımların farklılık göstermesinin en önemli nedeni tasavvufun bilimsel değil de daha çok yaşantılara ve tecrübeye dayanan bir ilim olmasından ve kişilerin tasavvufi yaşantılarını birbirinden farklı şekilde yaşamalarından kaynaklanmaktadır.¹

Mustafa Kara, *“Tasavvuf, İslam dininin kalbî, ruhî, ahlaki, bedii ve terbiyevi yönlerini kendine has teknik ve metodlarla işleyerek örnek insan, iyi Müslüman, gönül adamı tipini gerçekleştirmek isteyenlerin faaliyetleridir”* şeklinde tarif etmiştir.² Abdurrezzak Kâşânî tasavvuf ile şeriat arasındaki organik bağa dikkat çekerek *“Tasavvuf, dışta ve içte şeriatın edeplerini yerine getirmektir”* görüşünü benimsemiştir.³ Tasavvufun bir mücadele ve ruhi tecrübe etme yönüne işaret eden Ebu'l Âlâ Afifi, *“Tasavvuf, sûfinin mücadelesini verdiği özel bir hal ya da ruhi bir tecrübedir”* tanımını yapmıştır.⁴ Hücvîrî, *“Tasavvuf, hayra yorma ve zorlanmadır. Bir işi zorlanarak ve külfet çekerek ifâ etmektir”* derken,⁵ Kuşeyrî, tasavvufu nefsi koruma, kalbi gafletten emin kılma olarak nitelemiş ve *“Tasavvuf, zahidlerin nefislerini yüce Allah aracılığı ile korumaları ve kalplerini de gaflet felaketinden muhafaza etmeleridir”*⁶ şeklinde bir tarif getirmiştir. İbn-i Haldun tasavvufun, dinin özünü kavrama ve onu coşkun bir iman ile kalbe nakşetmeyi sağlayan manevi gücüne dikkat çekerek *“Tasavvuf, dinî ibadetleri kemale erdirme, özünü kavrama ve inancı kalbe yerleştirme amacını güder”*⁷ demiştir. Tasavvufun ontolojik varyantlarına dikkat

¹ Büşra Yakut Oğur, “Tarikatlar Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme: Menzil Örneği”, *Altı Aylık Hakemli Beşeri Bilimler Dergisi*, sy.3 (2019), 36.

² Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Sır Yayıncılık,2008), 15.

³ Abdurrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev: Ekrem Demirli, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 130.

⁴ Ebu'l-âlâ Afifi, *Tasavvuf İslam'da Manevi Devrim*, Ter: H.İbrahim Kaçar ve Murat Sülün, (İstanbul: Risale Basın-Yayın, 1996), 19.

⁵ Ali b. Osman Hücvîrî, *Keşfu'l Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, Haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 98.

⁶ Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *Tasavvufun İlkeleri 1*, Çev: Tahsin Yazıcı, (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1978), 46.

⁷ Ümmet Erkan, “İbn Haldun Sosyolojisinde Tasavvuf Düşüncesi”, *Akademik Platform Dergisi*, sy.1 (2017), 86.

çeken Ebî Bekir Şiblî de Allah'ın dostluğuna, rahmet ve merhametine teslim olmanın önemine işaret ederek tasavvufu, "...dostluk ve sevgiden ibarettir. Allah'a karşı hiçbir şekilde şüphe duymamak ve tamamen ona teslim olmaktır" şeklinde ifade etmiştir.⁸ Ebü'l Hasan-ı Bûşencî ise, nefsi ve onun dünyevi heva ve hevesleri aradan çıkartarak, yine dünyevi organizasyonların kınamasına aldırılmayarak kalbi sadece Allah ile doldurmanın önemine vurgu yapmış ve tasavvufu, "Allah dışındaki şeylerden kalbi temizlemek, eldekileri dağıtmak ve başkalarının değerlendirmelerine fazla önem vermemektir"⁹ şeklinde izah etmiştir. Görüldüğü üzere tasavvuf günümüze gelene kadar birçok şekilde ifade edilmiştir. Genel olarak bu tanımlar, batını hayatı zahiri hayata karşı üstün göstermek ve Allah ile kulu arasındaki maneviyatı daha da derin şekilde yaşaması gibi ortak noktada toplanmıştır.

İslam tarihinin ilerleyen dönemlerinde ortaya çıktığı, geliştiği ve kurumsallaştığı görülen tasavvuf zamanla tarikatlar ve onların kurdukları tekke ve zaviyeler aracılığıyla kurumsallaşmış bir yapıya bürünmüştür. Yani tarikat, tasavvufi bir yol ve erkânın içinden gelen ulu bir şeyhin etrafında teşkilatlanarak oluşmuş bir yapıdır.¹⁰ Tarikatın amacı, söz konusu tasavvufi yol ve erkân doğrultusunda dervişler ve müritlerin, dinin özünü kavraması, nefis mücadelesini kazanması ve tam anlamıyla Allah'a teslim olması yönünde ömür boyu sürecek olan bir mücadeleye imkân sağlamaktır.¹¹ Bu kurumlar zamanla gelişmiş, yaygınlaşmış ve birçok kola ayrılarak dünyanın farklı coğrafyalarında faaliyetlerini sürdürme olanağı bulmuşlardır.

Tarikatın kurumsallaşmış, ete kemiğe bürünmüş ve asıl yaygınlaşmış hali olan yapılar ise şüphesiz tekke ve zaviyelerdir. Bu yapılar kuruluş gayeleri bakımından birbirinden çok farklı değildir. Tekke ve zaviyelerin birbirinden ayrılmasına neden olan en temel özellik, bunların kurulmuş oldukları yerlerden kaynaklanmaktadır. Zaviyeler, daha çok şehirlerden uzak, önemli yollar üzerinde veya stratejik bölgelerde kurulmuşken; Tekkeler ise genellikle şehirlerin tam merkezinde veya çevresinde kurulmuşlardır.¹²

⁸ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 7.

⁹ Ahmed b. Hüseyin El-Beyhakî, *Kitabü'z Zühhd (Allah İçin Yaşamak)*, Ter: Enbiya Yıldırım (İstanbul: Semerkand Basım-Yayım, 2013), 41.

¹⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 260.

¹¹ Veli Sırım, *Doğruları ve Yanlışlarıyla İslam'da Tarikat ve Tasavvuf*, (İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1998), 24-25.

¹² Mustafa Alkan, "Osmanlı Döneminde Adana Sancağında Kurulan Tekkeler/Zaviyeler ve Türbeler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, sy.39 (2006), 22.

A) ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı, uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi altında bulunan Diyarbakır'da ortaya çıkmış olan tarikatlara ait tekke ve zaviyelerle ilgili bilgiler vererek, bu sayede tezin esas konusunu teşkil eden ve bugüne kadar bir bilimsel çalışmaya da konu edilmemiş bulunan Diyarbakır Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin tarihçesini, idari, sosyal, ekonomik, dini ve kültürel yapısını ortaya koymaktır. Yine Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi örneğinden yola çıkarak, tarikatların, tekke ve zaviyelerin dönemin sosyal ve içtimai yaşantısı üzerindeki etkilerini anlamaya, izah etmeye çalışmaktır.

B) ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma konusuyla ilgili olarak öncelikle geniş kapsamlı bir literatür taraması yapılmış, elde edilen belge ve bulgular ışığında konu farklı yönleriyle incelenmeye çalışılmıştır. Yöntem olarak, konunun daha önce detaylı olarak çalışılmamasından dolayı, genel itibariyle arşiv belgelerinden (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi, Şeriyeye Sicilleri, Ahkâm Defterleri vs.) yararlanılmaya çalışılmıştır. Arşiv kaynaklarına ek olarak konu ile ilgili yazılmış olan kitap, makale, tez vb. yazılı kaynaklardan da istifade edilmiştir.

Esas konuyu oluşturan Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin XIX. yüzyılın sonlarına doğru tamamen yıkılması ile günümüze kadar etkinliğini devam ettirememesinden dolayı saha araştırması yapılması pek mümkün olmamıştır. Konuyla ilgili edinilen bilgiler genel olarak arşiv belgelerinden ve o dönemde yaşamış olan seyyahların eserlerinden elde edilmiştir. Araştırmanın sınırlılıkları ise hem Diyarbakır'da kurulan muhtelif tekkelerin hem de Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin bazı yönlerinin aydınlatılmasında belge ve bilgilerin azlığı olmuştur. Yine Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin XIX. yüzyılın sonlarına doğru etkisini tamamen kaybetmesi, nihayet tekke ve zaviyelerin kapatılması ve yasaklı kılınması ile faaliyetlerinin tamamen durdurulması, tekkenin mimari dokusu, son tahlilde şehir hayatındaki etkilerinin ortaya konmasını zorlaştırmış hatta imkânsızlaştırmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun öncesinde ve sonrasında uzun dönemler boyunca toplumsal alanda etkili olan tarikatların, tekkelerin ve zaviyelerin sosyal, siyasal,

ekonomik, kültürel vb. gibi fonksiyonlarını daha iyi öğrenebilmek bakımından bu çalışma büyük önem arz etmektedir. Özellikle Diyarbakır'da bulunan Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi özelinde ele alınan bu araştırma konusu, şehirde faaliyetlerini sürdürmüş olan diğer tekke ve zaviyeler hakkında da benzer bilgiler vermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan bu çalışma, Diyarbakır şehri açısından bu tür araştırmaların çok fazla yapılmamış olması ve bilhassa Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi özelinde özgün bir karakter taşıması hususları göz önüne alındığında da ayrıca önem taşımaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TEKKE VE ZAVİYELER

1.1. TARİKATLAR

Tarikat kelimesinin sözlük anlamı “*Allaha ulaşmak arzusuyla tutulan yol; tasavvufi meslek*”¹³ olup, geniş anlamda ise, “*menzilleri aşarak ve makamlarda ilerleyerek Allah’a ulaşma yolunda saliklere has olan bir yolculuktur*”.¹⁴ Aynı zamanda yol manasında kullanılan ve Allah’ın kullarına farz kıldığı hükümleri ifade eden “*tarik*” kelimesi¹⁵ ile Farsça’da “*din, kanun, nizam*” gibi manalara gelen “*rah*” kelimesi de tarikat kelimesiyle aynı anlamda kullanılmıştır.¹⁶ Hakikate ulaşabilmek için ancak şeriatın kurallarına uyulması gerektiğini vurgulayan sûfiler, tarikati “*saliki hakikate götüren yol*”¹⁷ olarak tanımlamışlardır.

Kendilerine şeyh, üstad gibi unvanlar verilen ilk mutasavvıflar bilgilerini, fikirlerini ve tecrübelerini çevrelerinde toplanan müritlere aktarmışlardır. Bu şeyhlerin düşüncelerinin ve fikirlerinin aktarıldığı tasavvufi gruplaşmalar daha sonraları tarikat adını almaya başlamıştır.¹⁸ Tarikatların kurucuları olan ve bu yapıların merkezinde bulunan şeyhler, icazet alarak ve bu sayede bir silsileye eklemlenerek tarikatların başına geçmişlerdir. Şeyhler, Arapça’dan gelen bir kelime olan “*silsiletü’z-zeheb*”¹⁹ adı verilen bu silsileyi genellikle ya Hz.Ali’ye (Alevi tarikatlar) ya da Hz. Ebubekir’e (Bekri tarikatlar) dayandırıp en sonunda da Hz. Peygamber’e (s.a.v.) bağlamışlardır.²⁰

¹³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2017), “Tarikat” md., 1237.

¹⁴ Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006), “Tarikat” md., 1004.

¹⁵ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1994), 311-312.

¹⁶ Reşat Öngören, “Tarikat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.40, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 95.

¹⁷ Öngören, “Tarikat”, 95.

¹⁸ İlk mutasavvıflarla ilgili geniş bilgi için bkz. Şükrullâh Efendi, *Behcetü’t Tevârih* (Tarihin Aydınlığında), Çev. Hasan Almaz, (İstanbul: Mostar Yayınları, 2013), 239-366.

¹⁹ Silsiletü’z-zeheb, uydurma hadis faaliyetlerine karşı tedbir amaçlı ortaya çıkarılan bir tabirdir. İslam âlimleri burdan yola çıkarak hadisleri zayıf ve güçlü hadis olarak ayırmışlardır. Detaylı bilgi için bkz: Ahmet Yücel, “Silsiletü’z-zeheb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.37, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 208.

²⁰ Abdülkadir Sezgin, “İslam Düşüncesinde Tarikat ve Bektaşî Tarikati”, *Erdem Dergisi*, sy.8 (1996), 341.

Tarikatlar asitane, hankâh, dergâh, tekke ve zaviye adını verdikleri mekânlarda faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bunlardan asitane tarikatın merkez yeri olup, burada ya tarikatın şeyhi ya da vefat ettikten sonra onun mezarı bulunmaktaydı.²¹ Tarikata dâhil olmak isteyen talib adı verilen kişiler yapılan törenin ardından, şeyhin de onayından sonra tarikata dâhil olur ve mürid adını alırdı. Müridler, tarikatın seyr ü sülûk²² eğitimini yani adap ve erkânına uygun tasavvufi eğitimlerini tamamladıktan sonra kendilerini manevi olarak tarikata adarlardı. Bu sürecin ardından şeyhin halifesi olma ve şeyh adına faaliyetlerde bulunma onuruna erişirlerdi.²³ Siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın yani dünyevi organizasyonların içinde bulunan tarikatların aslında temel gayeleri, kendilerine bağlı bulunan müritlerin Allah'a iyi bir kul olmalarını sağlamak ve onun rızasını kazanmalarına vesile olmaktır. Bunu tarikatların yapmış oldukları ibadet ve zikirlerinde onlara atfedilen şu sözden açık bir şekilde görmek mümkündür: *'İlahi benim maksadım yalnız sen, elde etmek istediğim de yalnız senin rızandır'*.²⁴

Emeviler zamanında dünyevileşen İslam toplumunda daha deruni bir dini hayat yaşama gayesiyle ortaya çıkan tasavvufi düşünce daha sonra kurumsallaşarak Tarikat formunu almıştır.²⁵ Tarikatlar, ortaya çıktıklarından itibaren dini ve tasavvufi faaliyetlerine ek olarak siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel hatta askeri alanlarda da etkili olmuşlardır. Öyle ki kuruluşundan itibaren Osmanlı devlet ricali kendilerinden önceki Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi tarikat şeyhlerine hürmet göstermiş, onları çeşitli yollarla desteklemişlerdir. Buna karşılık tarikatların çoğu, İslam ordularını askeri olarak desteklemenin yanında, fethedilen coğrafyalarda kurulan tekke ve zaviyeler ile İslamiyet'in yayılmasında ve buraların iskâna elverişli hale getirilmesinde önemli katkılar sunmuşlardır. Nitekim Türklerin İslamiyet'i benimsemeleri sürecinde tarikatlar, derviş grupları başat rol oynamışlardır. Tarikatların, fetih ve iskân konusundaki önemli

²¹ Hasan Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, (İstanbul: Otağ Matbaacılık, 1976), 66.

²² "Seyr" sözlük anlamı olarak "yürümek, bakmak" anlamlarına gelmekte olup, geniş manada ise bir tarikat ehlinin bağlı bulunduğu tarikatın şartlarını yerine getirdikten sonra manevi olarak Allah'a yükselmesi anlamında kullanılmıştır. "Sülûk" ise, Arapça bir kelime olup "yola girmek, yol almak" anlamlarında kullanılmıştır. Geniş anlamda ise, Tasavvuf ehlinin manevi olarak Allah'a doğru katettiği yolculuk için bu ifade kullanılmıştır. Seyr ü sülûk, tarikata giren kişinin amacına ulaşmaya kadar geçirmiş olduğu evreler için kullanılan bir tabir olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, "seyr, sülûk, seyr ü sülûk" maddeleri, Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 317. Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 205.

²³ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 55.

²⁴ Ömer Ziyâuddin Dağıstanî, *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar*, Çev. İrfan Gündüz ve Yakup Çiçek, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 75.

²⁵ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013), 144.

işlevleri devlet yöneticileriyle onları Anadolu Selçuklu dönemi ve Osmanlı kuruluş evresinde aynı düzlemde buluşturmuştur. Nihayetinde Osmanlı sultanları devletle ilgili önemli siyasi kararlar alırken etraflarında bulunan ve büyük bir saygı ve muhabbet duyulan tarikat şeyhlerinin fikirlerini ve önerilerini dikkate almışlardır.²⁶

XII. yüzyıldan itibaren Anadolu’da giderek artmak suretiyle birçok tarikat ortaya çıkmış ve faaliyetlerde bulunmuştur. Bu tarikatlardan on iki tanesi diğerlerine göre daha önemli ve faaliyet alanları daha geniş olmuştur. On iki sayısının tercih edilmesinin nedeni, bu sayının on iki imama dayandırılmasından kaynaklanmaktadır.²⁷ Kara, önemli olarak görülen tarikatların bazılarını şu şekilde sıralamıştır; Kadiriyye, Yeseviye, Rufâiyye, Halvetiyye, Bektaşîyye, Nakşibendîyye, Mevlevîyye, Bayramîyye, Celvetiyye, Sa’diyye, Şazeliyye, Kübrevîyye.²⁸

1.1.1. Kadiriyye

Bağdat kökenli bir tarikat olan Kadiriyye tarikatının kurucusu Abdülkadir Geylâni (ö.561/1165)’dir.²⁹ Asıl adı Muhuddin Ebu Muhammed olan Abdülkadir Geylâni’nin neredeyse günün tamamını ibadete adadığını ifade eden Peçevî, bu hususla ilgili olarak eserinde Geylâni’nin şu menkıbesine yer vermiştir:

*“Beş yıl Irak çöllerinde dolaştım ve ören yerlerinde oturdum. Herkesten uzak bulundum. Kırk yıl sabah namazını yatsı için aldığım abdestle kıldım. On beş yıl yatsı namazını kıldıktan sonra Kur’an’ın hatmine başlayarak, bir ayağım üstüne basıp durdum ve uyku bastırır korkusu ile duvara çakılmış bir çiviye yapışarak dururdum. Böylece sabah oluncaya kadar Kur’an-ı Kerim’i hatmetmiş olurdum”.*³⁰

Kadiriyye tarikatını Anadolu topraklarına getiren ise, Hacı Bayrâm-ı Velî’nin müridi olan Eşrefoğlu Rûmî (ö.874/1469-70)’dir. Eşrefoğlu Rûmî, XV. yüzyılda Hama’ya gitmiş ve burada Abdülkadir Geylâni’nin soyundan olan Hüseyin el-Hamevî’den hilafet alarak Anadolu’ya dönmüştür.³¹ Fakat Rûmî, tarikatın etkinliğini Bursa-İznik dolaylarından başka yerlerde yayma fırsatı bulamamıştır. Eşrefoğlu

²⁶ Reşat Öngören, “Osmanlı Türkiyesi’nde Tarikatlar”, *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, Ed. Semih Ceyhan, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 57.

²⁷ Abdülbâki Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969), 188.

²⁸ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 64.

²⁹ Ahmet Güner, *Tarikatlar Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991), 12.

³⁰ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, c.2, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 422-423.

³¹ Öngören, “Osmanlı Türkiyesinde Tarikatlar”, 80.

Rûmî'nin vefatından sonra tarikatın başına geçen İsmail-i Rûmî ise, Kadiri tarikatının XVII. yüzyıldan itibaren İstanbul ve Balkanlar'da yayılmasında etkili olmuştur.³² İsmail-i Rûmî, ilk olarak Halvetî pirlерinden tarikat terbiyesini almış, daha sonra Bağdat'a giderek Kadiri tarikatına dâhil olmuştur. Burada Kadiri tarikatının manevi eğitimini aldıktan sonra tekrar İstanbul'a dönmüş, Tophane'de tarikatın merkezi olan tekkeyi kurmuş ve ardından İstanbul'un farklı bölgelerinde yaklaşık kırk'a yakın Kadiri tekke ve zaviyesi kurulmasına öncülük etmiştir.³³

Kadiriyye tarikatında nefis ile mücadele etmenin en önemli unsuru, müridin belli bir zaman çile hayatı yaşamak için insanlardan uzaklaşıp inzivaya çekilmesi ve bu sürecin sona ermesinden sonra tekrar dünyevi hayata dönerek bundan haz alıp, başkalarını da tarikat hayatına yöneltme mücadelesi vermesi şeklindedir.³⁴ Kadiriyye tarikatına katılmak isteyen kişi, öncelikle şeyhin huzurunda tevbe eder ve ardından tarikatta hazır bulunan cemaatin önünde üç defa Kelime-i Tevhid getirirdi. Son olarak tarikatın adab ve kurallarına uyacağını kabul ettikten sonra üç defa yemin ederek tarikata kabul edilirdi.³⁵

Kadiriyye tarikatı, XVIII. yüzyıldan sonra çeşitli kollara ayrılmıştır. Bu kollar: Esediyye, Halisiyye, İseviyye, Garibiyye, Ekberiyye, İsmailiyye, Müştakiyye, Hilaliyye, Yafiiyye, Resmiiyye, Eşrefiyye'dir.³⁶ Bunlardan Resmiiyye kolu İstanbul'da, Halisiyye kolu Güneydoğu Anadolu ve Irak'ın kuzeyinde, Müştakiyye kolu Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, Garibiyye kolu Hindistan'da etkili olmuşlardır.³⁷

İsmail-i Rûmî (ö.1631), Kadiriyye tarikatını XVII. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul'a getirmiş ve burada irşat faaliyetlerinde bulunarak kısa süre içinde tarikatın etkinliğini artırmıştır.³⁸ XIX. yüzyıla gelindiğinde modernleşme ve merkezileşmenin etkisiyle toplumun üst ve orta tabakası arasında ortaya çıkmış olan kültürel kopukluğu, şehrin birçok yerinde faaliyet gösteren Kadiri tekkeleri tekrardan bütünleştirme başarısı

³² Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 70.

³³ Ekrem Özer, "Osmanlıda Tekke ve Tarikat Islahatları- II. Mahmud Dönemi ve Sonrası", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2007), 100.

³⁴ Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, 72.

³⁵ Şeyh Nureddin Ebû'l Hasan, *Behcetü'l Estrar (Menakıb-ı Abdülkadir Geylâni)*, Sad. Mustafa Necati Ak, (İstanbul: Onur Kitap, 2013), 150-151.

³⁶ Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 192.

³⁷ Öngören, "Osmanlı Türkiyesi'nde Tarikatlar", 81.

³⁸ Osman Türer, "Osmanlı Anadolusunda Tarikatların Genel Dağılımı", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara, TTK Yayınları, 2014), 262.

göstermiştir.³⁹ Özellikle Tanzimat Dönemi'nden itibaren siyasi hayatta ön plana çıkmayı başaran Kadirilik, diğer tarikatların belli bir düzen altına alınması amacıyla oluşturulan Meclis-i Meşayih üzerinde önemli derece etkili olmuştur. Bunun sonucu olarak Osmanlı sınırları içinde faaliyetlerini sürdüren bütün Kadiri tekkelerinin şeyhleri tek bir merkez tarafından tayin edilmeye başlanmıştır.⁴⁰ Kadiri tekkeleri, II.Abdülhamid döneminde de devletin devam ettirdiği siyasi düzeni desteklemiş ve devlet eliyle oluşturulan Meclis-i Meşayih'te her dönem Kadiri tarikatına mensup üyeler yer almıştır.⁴¹ Bu durum Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam etmiştir.

1.1.2. Yeseviyye

Yeseviliğin kurucusu olan Ahmet Yesevi, yedi yaşındayken yetim kalmış ve küçük yaşta Doğu Türkistan'ın Yesi şehrine yerleşmiştir. Burada yaşamını sürdürdüğünden dolayı Yesevi adını almıştır.⁴² Ahmet Yesevi, ilk eğitimini Yesi'de aldıktan sonra Buhara'ya gitmiş, burada Şeyh Yusuf Hemedani'ye bağlanmıştır. Şeyh'in vefatından sonra yerine sırasıyla diğer halifeleri geçmiş, en sonunda da Ahmet Yesevi tarikatın halifesi olmuştur. Fakat bir süre sonra hilafet makamından feragat etmiş ve büyüdüğü şehir olan Yesi'ye geri dönmüştür. Burada bir tekke kurarak vefat edinceye kadar tekkesinde tarikatının faaliyetlerini sürdürmüştür⁴³. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefat ettiği yaş olan 63 yaşına geldiğinde kurduğu tekkenin içinde üç metrelik yer kazdırmış ve yaklaşık on yıl burada ibadet etmiştir.⁴⁴ Ahmet Yesevi, H.562/M.1166 yılında 73 yaşında iken burada vefat etmiştir. Ahmet Yesevi'nin ilk halifesi kendisi için önemli bir zat olan Arslan Baba'nın oğlu olan Mansur Ata'dır. Daha sonra sırasıyla Abdülmelik Ata, Taç Hoca gelmektedir. En çok tanınan halifesi ise Süleyman Hâkim Ata olduğu bilinmektedir.⁴⁵

Ahmet Yesevi, ilk önce hafî (sessiz) zikri benimsemiş fakat bunun insanlar üzerinde pek etki yaratmadığını görünce, cehri (sesli) zikri benimsemeye başladığı

³⁹ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 342.

⁴⁰ Türer, "Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı", 263.

⁴¹ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 343.

⁴² Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, 73.

⁴³ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 273.

⁴⁴ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 326.

⁴⁵ Hicret Kiraz Toprak, "Ahmet Yesevi, Yesevilik ve 13. Yüzyıl Anadolu'sundaki Yeri", (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2008), 48.

belirtilmiştir.⁴⁶ Farsça “*zıkr-i erre (testere zikri)*” adı da verilen bu sesli ve toplu yapılan zikir sayesinde insanların kalbine daha fazla etki etmeye başlamıştır.⁴⁷ Normal tonla başlayan bu zikirde, zaman ilerledikçe kelimelere ağızda erimeye başlar ve en sonra boğazdan testere sesine benzeyen bir sese dönüştüğü için bu adı almıştır.

Yeseviye tarikatına bağlı olan müritlerin uyması gereken birtakım kuralları vardı. Bu kurallardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Mürid şeyhini her zaman herkesten üstün görmeli ve tamamen ona teslim olmalı, şeyhinin ne demek istediğini zekasıyla hemen idrak etmeli, sözünün eri ve dinine bağlı olmalı, sahip olduğu her şeyi şeyhine adayabilmeli, sır saklayabilmeli, şeyhi için gözünü kırpmadan canını verebilmelidir.⁴⁸ Yesevilikte halvet, Şeriat halvetî ve Tarikat halvetî olmak üzere iki türlü yapılmaktaydı. Tarikat halvetîne girebilmenin en önemli kuralı Şeriat halvetînin yapılmış olmasıydı. Şeriat halvetî, kötülüklerden, insanların hoş görmediği huylardan, günahlardan arınmak ve bu tür fenalıklara bir daha girişmemek için yapılan tövbe gibi faaliyetlerden meydana gelmekteydi.⁴⁹

Ahmet Yesevi, XII. yüzyılda Orta Asya topraklarında girişmiş olduğu irşad faaliyetleri sonucunda, tarikatına bağlı olan müritelerin de çabalarıyla buldukları bölgeleri dini ve kültürel anlamda etkilemiş, buna paralel olarak da Müslüman olmayan Türkler’in İslamiyeti kabul etmeleri sürecini de hızlandırmıştır.⁵⁰ Yesevilik zamanla Orta Asya’dan başka Balkanlarda, Kafkaslarda ve Anadolu’da kendini hissettirmeye başlamıştır.⁵¹ Bütün bunlarla birlikte Yesevilik, aslında bir tarikatten ziyade daha çok diğer tarikatları etkileyen, bir nevi onların oluşumunda ana etken olan bir neşvedir denilebilir.⁵² Horasan’dan Anadolu’ya gelerek Yesevi neşvesini buralara getiren Rum erenleri arasında Hacı Bektâş-ı Velî’nin yanında Emir Sultan, Karaca Ahmet, Hacı Tuğrul ve Dediğin Sultan da zikredilebilir.⁵³ Özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşunda önemli katkıları olan alpler, gaziler, nökerler vb. unsurların manevi dayanakları Yesevilik olmuştur ki, yeniçeriler üzerinde çok büyük etkisi olan Hacı

⁴⁶ M.Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Ankara: TTK Basımevi, 1976), 105-106.

⁴⁷ İdris Polat, “Sufi Gelenekte Zikir Uygulamaları ve Halleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2008), 83.

⁴⁸ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 334-335.

⁴⁹ M.Askerî Küçükaya, “Yeseviye Tarikatının Temel İlkeleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.40 (2018), 158.

⁵⁰ Osman Türer, “Hoca Ahmed Yesevinin Türk-İslam Tarihindeki Yeri ve Tasavvufi Şahsiyeti”, *İlmi Akademik Araştırma Dergisi*, sy.2 (2001), 14.

⁵¹ Halide Aslan, “Osmanlı Anadolu’sunda Yesevilik Görünümleri”, *IV. Uluslararası Alevilik-Bektaşılık Sempozyumu*, 18-20 Ekim 2018 Ankara, Ed. Orhan Kurtoğlu ve Çamkara Erginer, (Ankara-2018), 92.

⁵² Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 108.

⁵³ Ahmet Taşgım, *Dediğin Sultan ve Menakıbı*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 201.

Bektâş-ı Velî'nin Ahmed Yesevi tarafından Anadolu'ya gönderildiği kabul edilmektedir.⁵⁴ Hacı Bektâş-ı Velî, Ahmet Yesevi'nin ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalmış, onun öğretileri ve iyilik, saygı, sevgi, doğruluk gibi değerler sayesinde Türk ve Müslüman birliğini sağlamak açısından hayati derecede etkili olmuştur.⁵⁵

1.1.3. Rufaîyye

Tarikatın kurucusu Hz.Hüseyin soyundan gelen, yaşadığı dönemin önemli şahsiyetlerinden ve tasavvufî çevrelerce dört büyük kutbundan biri olarak addedilen Ahmed er-Rufaî (ö.578/1182)'dir.⁵⁶ Küçük yaşlarda yetim kalan Ahmed er-Rufaî, Kur'an eğitimini dayısı Bâtaihî'den aldıktan sonra ileriki yaşlarda dönemin önemli ilim adamlarından biri olan Vâsitî'den hadis, tefsir gibi dersleri alarak İslami eğitimini tamamlamıştır. Vâsitî'nin Rufaî'ye icazet verdikten sonra ona hırkasını giydirmiş ve Rufaî'nin maddi-manevi ilimlere hâkim biri olduğunu göstermek için Rufaî'ye "İki Bayrak Sahibi" unvanını verdiği kaydedilmiştir.⁵⁷ Daha sonraki süreçte Bâtaihî tarafından Ahmet er-Rufaî'ye hilafet verilmiş ve dayısı vefat ettikten sonra ona bağlı bulunan bütün tekkelerin şeyhliğine Ahmet er-Rufaî geçmiştir. Yaklaşık yirmiye yakın eser kaleme aldığı beklirtilen Rufaî'nin bu eserlerinden *Haletü Ehli'l-Hakika*, *El-Hikemü'r- Rufaîyye*, *El Mecalisü's-Seniyye*, *Hikem* ve *El Buhranu'l-Müeyyed* dışında kalan diğer eserleri Moğol istilasından sonra zarar görmüş ve günümüze kadar ulaşmamıştır.⁵⁸

Rufaîlik, Ahmet Rufaî'den sonra hızla gelişip yayılmaya başlamış, tarikata girme ve manevi yolculuğa çıkma belli kurallara bağlanmıştır. Rufaîlere göre, Allah'a ulaşmak için nefsin arınması gerekmektedir. Bu arınma dokuz basamaktan oluşan nefis terbiyesi ve zikir programıyla gerçekleşmektedir. Bunların ilk dört basamağı çavuşluk,

⁵⁴ Türer, "Hoca Ahmed Yesevinin Türk-İslam Tarihindeki Yeri ve Tasavvufî Şahsiyeti", 17.

⁵⁵ Eyüp Baş, "Ahmet Yesevi'nin Bektaşilik, Alevilik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.52-2 (2011), 34.

⁵⁶ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 433.

⁵⁷ Mustafa Tahralı, "Rifaîyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, Ed.Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 285.

⁵⁸ Turan Atik, "Rifaîlik Tarikatı Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 12. Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 69.

son beş basamağı ise nakipliktir. Bu basamakların hepsini başarılı şekilde geçenler halife makamına tayin edilebilme hakkını kazanmaktadır.⁵⁹

Rufaîyye tarikatında zikir genel olarak sesli ve hem oturarak hem ayakta hem de sallanarak yapılabilir.⁶⁰ Zikre başlamadan önce zikre katılan müridler diz çökerek hilal şeklinde oturma düzeni alır ve ardından tarikat şeyhinin Fatiha Suresini okumasıyla zikre başlanır. Daha sonra coşkulu ve hareketli bir şekilde günlük duaları okunduktan sonra diğer dini ritüellerin yapılmasının ardından zikir bitirilir.⁶¹ Rufaî zikirlerinde bir ritüel olarak uygulanan raks ve devran bazı İslam fukahası tarafından caiz görülmesi de günümüze kadar uygulanagelmiştir.⁶²

Rufaîlik, Ahmet Rufaî'den sonra hızla gelişip yayılmaya başlamıştır. Rufaîler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke'yi fethi sırasında siyah sarık takmasından dolayı siyah renkten başka sarık takmamışlardır.⁶³ Ayrıca tarikatın, kendi gelenek ve adetlerine uygun olarak oluşturmuş olduğu bayrağı ve sancağı da bulunmaktaydı. Bu bayrak ve sancağı sallamak, nefse karşı savaş açmak ve bu savaşı ancak sabretmenin sonucunda kazanılabileceği anlamına gelmekteydi.⁶⁴ Tarikata karşı şüphe duyan kimseleri inandırmak için ateş üstünde yürümek, ateşte iyice kızdırılmış demir şişleri yalamak, omuz, yanak gibi vücudun değişik yerlerine şiş batırmak, kılıç, bıçak gibi keskin aletlerin üzerinde yürümek, tehlikeli ve zehirli hayvanlarla oynamak gibi bir takım faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu sebeplerden dolayı toplumun bir kısmı tarafından Rufaîlik pek hoş karşılanmamıştır.⁶⁵

Rufaîlik, Ahmed Rufaî'nin vefat etmesinden sonra XII. yüzyıldan itibaren Rumeli ve Anadolu'da yayılmaya başlamış, özellikle Anadolu Selçukluları zamanında Anadolu'nun Konya, Amasya, Balıkesir gibi birçok yerinde Rufaî tekkeleri kurulmuştur.⁶⁶ Rufaîlik Anadolu'ya ilk defa Ahmed Rufaî'nin oğlu Seyyid Tacettin tarafından Konya'ya getirilmiş, kendisi ve yanındaki müritleri, şehrin ileri gelenleri

⁵⁹ Mustafa Tahralı, "Rifaiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.35 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 101.

⁶⁰ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 69.

⁶¹ Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 229.

⁶² Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ehakk*, Ter: Orhan Şaik Gökyay ve Süleyman Uludağ, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 32.

⁶³ Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 229.

⁶⁴ Tahralı, "Rifaiyye", 101.

⁶⁵ Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, 79-80.

⁶⁶ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 275.

tarafından Karatay Medresesinde iyi bir şekilde ağırlanmışlardır.⁶⁷ Rufâîlik, Şeyh Mahmud tarafından ise, ilk kez İstanbul'a getirilmiş ve Üsküdar semtinde bulunan Rufâî mescidinde faaliyetlerini icra etmişlerdir.⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan beri Anadolu'da varlığını sürdüren Rufâîlik, devletin yıkılışına kadar toplum üzerinde etkili olan önemli tarikatlardan biri olmuş, hatta II. Abdülhamid'e yakınlığıyla bilinen tarikatın şeyhlerinden Nakibü'l-Eşraf Ebu'l Hüda Efendi padişahın saygınlığını kazanmıştır.⁶⁹ Modernleşme ve merkezileşmenin etkisiyle Rufâî tarikatının yapısında da değişimler meydana gelmiş ve bunun sonucu olarak bu tarikata bağlı olan Sayadiyye, İzziyye, Nuriyye, Burhaniyye, Fenariyye gibi birçok kol faaliyetlerine birbirinden bağımsız şekilde devam etmişlerdir.⁷⁰

1.1.4. Halvetiyye

İslam dünyasında ortaya çıkan en önemli tarikatlardan biri olan Halvetiyye tarikatında geçen “*halvet*” kelimesinin sözlük anlamı “*yalnız kalmak, bir köşeye çekilmek*” olup,⁷¹ tasavvufta ise, “*günahlardan kaçınmak, ibadeti en güzel şekliyle yaşamak için toplumdaki uzaklaşmak ve yalnız kalmak*” anlamına gelmektedir.⁷² Dervişler ise kendi aralarında halvet yerine “*erbain çıkarmak (kırk gün halvete girmek)*” deyimini kullanmışlardır.⁷³ Bu düşüncenin temelinde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hira mağarasına gidip, günlerce orada inzivaya çekilip ibadet etmesi ve bunu bütün Müslümanlara tavsiye etmesi yatmaktadır.⁷⁴ Abdullah Efendi, *Semerat'ül Fuad* adlı kitabında “*Halvetiyye*” kelimesini şu şekilde ifade etmiştir: Ha harfi, kalpte Allah'tan başka hiçbir şeyin olmaması; Lam harfi, zikirden alınan lezzetin farkında olunması; Vav harfi, zahiri ve batini düşüncelerin zarara uğratılmaması; Te harfi,

⁶⁷ Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 20.

⁶⁸ Türer, “Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı”, 287.

⁶⁹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 276.

⁷⁰ Tahralı, “Rifaiyye”, 102.

⁷¹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayıncılık, 2009), “halvet” md., 103.

⁷² Süleyman Uludağ, “Halvetiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.15 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 394.

⁷³ Fatih Sarıkaya, “Halvetiyye Tarikatının Kurucusu Meselesine Dair Yeni Bir Değerlendirme ve Revak Sultan”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, sy.3 (2017): 2079.

⁷⁴ Abdülhamit Budak, “Halveti Tarikatının Osmanlı Toplum Yapısıyla Sosyo-politik ve Kültürel Etkileşimi (XV. Yüzyıl Amasya Şehri Örneği)”, (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2014), 54.

olaylar karşısında temkinli olunması; Ye harfi, zorluğa karşı kolaylığa erişilmesi, He harfi ise, her zerrede Allah'ı görmek gerektiği manasına gelmektedir.⁷⁵

Halvetîlik, XIV. yüzyılda Ömer el-Halvetî (ö. 800/1397-98) tarafından İran'da kurulmuştur. Bir rivayete göre, Ömer el-Halvetî herkesten uzaklaşarak bir çınar ağacının içine saklanmış ve burada gizlice halvete girdiğinden dolayı bu adı almıştır.⁷⁶ Her ne kadar kaynaklarda tarikatın kurucusu olarak Ömer el-Halvetî geçse de, bazı ilim adamları tarikatın asıl kurucusu olarak “*Pir-i sani*” unvanına sahip olan Seyyid Yahya Şirvani'yi kabul etmektedirler.⁷⁷ Çünkü Şirvani'nin vermiş olduğu tarikat adabı ve terbiyesi ile yetişen halifeler aracılığıyla Halvetilik Anadolu'nun her yanında manevi anlamda kendini hissettirmiştir.⁷⁸ Halvetîlik, XVI. yüzyıldan itibaren Sadreddin Hiyyavi'nin halifelerinden biri olan Amasyalı Pir İlyas tarafından Anadolu ve Kafkaslar'da yayılma imkânı bulmuş ve bu tarihten sonra faaliyet alanları genişlemeye başlamıştır.⁷⁹

Halvetîlikte esas olan nefsi fenalıklardan ve günahlardan arındırmaktır. Bunun için zikirler kalple, dille, ruhla yapılırdı. Az yemek yeme, az konuşma, az uyuma ve şeyhe kendini gönülden adama ilkelerine mutlaka uyulurdu.⁸⁰ Mürid, halvete girmek istiyorsa ilk önce şeyhinden izin alır ve ardından halvethane adı verilen karanlık bir odaya girerek buradan çıkana kadar ibadet ederdi. Halvethaneler sadece bir müridin kendisinin ve temel ihtiyaçlarının girebileceği büyüklükte olup, mürid burada ibadet etmekten başka hiçbir şey yapamazdı. Halvete giren mürid burada kırk gün kalmak zorundaydı. Günde en az yirmi saat ibadet etmeye özen gösterir, geri kalan iki üç saat ise vücudun direnci için uykuya ayırırdı. Buradaki en önemli amaç ibadet etmek olduğundan uyumamak için özel önlemler alırdı.⁸¹

Halvetîlik, İlyas Halvetî ve Zekeriya Halvetî gibi önemli şahsiyetler aracılığıyla Anadolu'da ilk kez Amasya'da ortaya çıkmıştır. İlyas Halvetî, Şirvan'dan döndükten sonra halkı Halvetî tarikatına davet etmiş ve kısa sürede bu tarikatı çevre şehirlere

⁷⁵ Rahmi Serin, *İslam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, (İstanbul: Petek Yayınları, 1994), 71.

⁷⁶ Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 205.

⁷⁷ Vahit Göktaş, “Halvetiyye'nin Şabaniye Ekolü ve Kolları”, *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.26 (2011):134.

⁷⁸ Mustafa Kara, *Eşrefoğlu Rûmî*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 12.

⁷⁹ Serdar Uğurlu, “Mudurnu'da Halvetilik”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, sy.6 (2018):760.

⁸⁰ Uludağ, “Halvetiyye”, 394.

⁸¹ Budak, “Halveti Tarikatının Osmanlı Toplum Yapısıyla Sosyo-politik ve Kültürel Etkileşimi (XV. Yüzyıl Amasya Şehri Örneği)”, 54.

yaymayı başarmıştır.⁸² Halvetîlik ilerleyen dönemlerde birçok kola ayrılmış ve Anadolu'nun her yanına dağılmıştır. Halvetîyye tarikatının en önemli dört kolu; Dede Ömer Rûşenî'nin kurmuş olduğu Rûşenîyye,⁸³ Cemal-i Halvetî'nin kurmuş olduğu Cemaliyye, Yiğitbaşı Ahmed'in kurmuş olduğu Ahmediyye ve Şemseddin Sivasi'nin kurmuş olduğu Şemsiyye kollarıdır.⁸⁴

Halvetiliğin Seyyid Yahya Şirvani tarafından Amasya üzerinden Anadolu'ya ilk defa getirildiği yukarıda ifade edilmiştir. Cemal Halveti ise, II. Bayezid'in daveti üzerine tarikatı İstanbul'a getirmiş ve Sadrazam Koca Mustafa Paşa tarafından kendisi için yaptırılan tekkede faaliyetlerde bulunarak kısa zaman içinde tarikatın tanınip yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁸⁵ Nitekim bu yayılma zamanla Halvetiliği, Osmanlı kültürel ve siyasal hayatında önemli bir konuma getirmiştir.⁸⁶ 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla beraber, diğer tekelerde olduğu gibi Halveti tekkelerinin de faaliyetlerini önemli ölçüde etkilemiş, fakat bu tekkeler kimi zaman gizli kimi zaman da açık bir şekilde faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁸⁷

1.1.5. Bektaşîyye

Tarikat denince akla ilk gelen zümrelerden biri olan Bektaşîlik, XIII. yüzyılda Hacı Bektâş-ı Velî'ye izafe edilmiştir.⁸⁸ Bu tarikat Hz. Muhammed'i (s.a.v.) mürid, Hz. Ali'yi rehber, Hacı Bektâş-ı Velî'yi ise pirleri olarak tanımışlardır.⁸⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli askeri gücü olan yeniçerilerin teşekkülünde ve kusursuz bir şekilde işleminde önemli rolü olan Bektaşîlik, devlet tarafından resmen tanınan bir tarikat olmuştur.⁹⁰ Batıda Budapeşte (Gülbaba Tekkesi) doğuda Bakü'ye (Şemahi Tekkesi) kadar uzanan Bektaşî tekke ve zaviyeleri⁹¹ hem oraların imar edilmesinde ve

⁸² Uludağ, "Halvetiyye", 394.

⁸³ Orhan Kemal Tavukçu, *Dede Ömer Rûşenî, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*, (Erzurum,2005), 28.

⁸⁴ Osman Türer, *Osmanlı'da Tasavvufî Hayat:Halveti Örneği*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 92-93.

⁸⁵ Türer, "Osmanlı Anadolusunda Tarikatların Genel Dağılımı", 266-267.

⁸⁶ Budak, "Halveti Tarikatının Osmanlı Toplum Yapısıyla Sosyo-politik ve Kültürel Etkileşimi (XV. Yüzyıl Amasya Şehri Örneği)", 62.

⁸⁷ Uludağ, "Halvetiyye", 395.

⁸⁸ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 65.

⁸⁹ Kemal Üçüncü, "Bektaşîlik", *Türkler Ansiklopedisi, 7.cilt*, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 722.

⁹⁰ Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.5 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992),373.

⁹¹ F.W. Hasluck, *Bektaşîlik İncelemeleri*, (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 34,66.

İslamlaşmasında hem de güvenliğin sağlanması açısından Osmanlı İmparatorluğu adına hayati derecede fayda sağlamışlardır.⁹²

Bektaşiliğin kuruluşu iki evreden oluşmuştur. Bunlardan ilk evre, XIII. ve XVI. yüzyıllar arasını kapsayan kuruluş dönemidir. Bu dönemde, Moğol baskılarından dolayı Anadolu'ya çok sayıda Bektaşî babaları ve müritleri göç etmek durumunda kalmıştır. Anadolu'ya göç eden Rum abdalları buldukları bölgelerde kurdukları tekke ve zaviyeler aracılığıyla birçok mürit yetiştirmiş ve bunlar Bektaşiliğin ilk kurucuları olarak kabul görmüştür. İkinci evre ise, Bektaşiliğin ikinci piri olarak kabul edilen Balım Sultan'ın tarikatın şeyhi olmasıyla başlayan dönemdir. Balım Sultan ile birlikte tarikatın teşkilat ve işleyişinde değişiklikler meydana gelmiş, tarikat daha sistemli bir şekilde işlemeye başlamıştır.⁹³ Bu dönemde Bektaşilikte görülen değişikliğin ana nedeni II.Bayezid'in devlet yönetimiyle alakalıdır. Zira II.Bayezid tarikatlar üzerinden halkın daha kolay bir şekilde denetim altında tutulabileceği düşüncesine varmıştır.⁹⁴

Bektaşiler, oldukça ciddi ve planlı bir propaganda sürecinden sonra teşkilatlanıp yayılma fırsatı bulmuştur. Bektaşiliğin diğer tarikatlara oranla daha çok yayılmasının en önemli sebepleri, kurmuş oldukları dergâhların genel olarak şehirlerin dışında tenha yerlerde olmasından⁹⁵ ve buldukları bölgelerin daha çok dini inancı yüksek fakat kültür seviyesi düşük olan halk kitlesinden meydana gelmesinden kaynaklanmaktadır.⁹⁶ Bu durum, tarikatın dini ve siyasi baskılardan en az şekilde etkilenmesine zemin hazırlamış, aynı zamanda geniş halk kitlesinin dini inanç ve düşüncelerini derinden etkileme fırsatı bulmuştur. Bunun yanında Hacı Bektâş-ı Velî hakkında anlatılan menkıbelerin de halk arasında Bektaşiliğin yayılmasında etkilili olduğu söylenebilir.⁹⁷ Örneğin, Kaygusuz Abdal hac dönüşünde Halep'e uğramış, Ulu Camii avlusundaki gök mermer direği ziyaret etmiştir. Direğin üzerinde bulunan yüksekliği üç adam boyundaki

⁹² Tuba Hatipler Çibik ve Filiz Umaroğulları, "Balkanlarda Bektaşilik ve Bektaşî Tekkeleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, sy.1 (2017): 461.

⁹³ Gülay Yılmaz, "Bektaşilik ve İstanbul'daki Bektaşî Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sy.45 (2015): 100-101.

⁹⁴ İbrahim Altuntaş, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılmasından Sonra Bektaşî Tekkeleri ve Osmanlı Yönetimi", (Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2005), 24.

⁹⁵ Hasluck, *Bektaşilik İncelemeleri*, 23.

⁹⁶ Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, 87-88.

⁹⁷ Hacı Bektâş-ı Velî hakkında anlatılan menkıbeler için bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, *Menakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî "Vilayet-name"*, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1995).

taşın buraya hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî tarafından konulduğu ve tekrar onun tarafından indirileceği rivayet edilmiştir.⁹⁸

Osmanlı devlet yönetimi açısından Bektaşî çevrelerle olan ilişkiler XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren bozulmaya başlamıştır. Bunda XVI. yüzyıldan itibaren şeriat dışında kalmakla eleştirilen heterodoks çevrelerin Bektaşî tekke ve zaviyelerine girerek bu tarikatın yol ve erkânında, inanç ve zihin dünyasında bir takım bozulmalara yol açmaları etkili olmuştur.⁹⁹ Osmanlı İmparatorluğu yeni dünya düzeni içinde artık eski kurumların işlev görmediğini ve bunun için radikal çözümler üretip biran evvel bu çözümleri hayata geçirmek zorunda olduğu gerçeğini anlamıştı. II.Mahmut merkezileşme ve modernleşmenin önündeki en büyük engellerden birinin yeniçeriler olduğunun farkına varmış ve böylece bu kurumu ortadan kaldırarak yeniliklerin önündeki en önemli engellerden birini bertaraf etmeyi başarmıştır. Bektaşîliğin yeniçeri ocağı ile arasındaki kuvvetli bağdan dolayı II.Mahmut, devletin tekrar aynı sıkıntıları yaşamaması, tarikatların siyasi hayata olan etkilerinin en aza indirilmesi ve özellikle Bektaşîlerin içerde ve dışarda ortaya çıkardığı olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılması için Bektaşîliği yasaklamıştır.¹⁰⁰ Bu şekilde Bektaşî tekkelerinin kapatılması ve bazılarının yönetiminin Nakşibendi şeyhlerine devredilmesi Bektaşî tarihinin en önemli kırılma noktalarından biri olmuştur.¹⁰¹

Bektaşîlik, temelinde şeriatın yer aldığı hakikat, tarikat ve marifet olmak üzere dört kapı diye adlandırılan yapı üzerinde kurulmuştur.¹⁰² Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şu hadisi bu durumu en güzel şekilde özetlemektedir: “*Şeriat bir ağaçtır, tarikat onun dalları, marifet yaprakları, hakikat da meyveleridir. Ağaç mevcut olmazsa, dalları, yaprakları ve meyveleri de olmaz*”.¹⁰³ Bu durumda şeriata bağlı olmayan ve ona karşı olan kişilere tarikat, hakikat ve marifet kapılarının da kapalı olduğu sonucuna varılabilir.

Bektaşîlikte, mümkün olduğunca çok fazla kişi tarikata alınmamaya özen gösterilirdi. Çünkü sayı arttıkça kalitenin ve seviyenin düşebileceği endişesi ortaya çıkardı. Bundan dolayı Bektaşî tarikatına girmek isteyen kişiler, önceden bu tarikata

⁹⁸ Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî) Menakıbnamesi*, (Ankara: TTK Yayınevi, 1999), 39.

⁹⁹ Fahri Maden, “Bektaşî Tekkelerin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları”, (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010), 65.

¹⁰⁰ Zekeriyâ Işık, *Şeyhler ve Şahlar* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2017), 177.

¹⁰¹ Rıza Yıldırım, *Bektaşîliğin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 313.

¹⁰² Bisâtî, *Şeyh Sâfî Buyruğu*, Haz. Ahmet Taşğın, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013), 17.

¹⁰³ Sezgin, “İslam Düşüncesinde Tarikat ve Bektaşî Tarikati”, 339.

girmiş olan üyeler aracılığıyla müracaatta bulunurdu. Muhib adı verilen bu kişiler, tarikata alınmadan önce sıkı bir araştırma ve denetim evresinden geçirilirdi. Eğer tarikata alınmasına engel olacak hırsızlık, yalancılık veya kötü huya sahip olma gibi olumsuz bir durum yok ise, bu kişiler tarikatın şeyhi konumunda olan baba veya dedenin oluru ile Bektaşîliğe kabul edilirdi.¹⁰⁴

1.1.6. Nakşibendîyye

Nakşibendîyye tarikatı, XIV. yüzyılda Buhara'da yaşamını sürdürmüş olan Bahaeddin Nakşibendi (ö. 791/1389) tarafından kurulmuş ve isminden dolayı tarikat bu adı almıştır.¹⁰⁵ Nakşibendîyye tarikatı, XII. yüzyılda Horasan'da yaşayan sûfiler tarafından kurulan ve bunlar aracılığıyla Buhara'ya taşınmış olan Hacegan tarikatının devamı niteliğindedir.¹⁰⁶ Bundan dolayı Nakşibendîlik için, Horasan bölgesinin tasavvufi kültürü ile Buhara'nın medrese kültürünün ortak ürünü olarak ortaya çıkan yeni ve farklı bir tarikattır denilebilir. Diğer tarikatlardan farklı olarak Nakşibendîyye tarikatı kökenlerini Hz. Ebubekir'e ondan da Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayandırmaktadır.¹⁰⁷

Nakşibendîyye tarikatının Anadolu'daki ilk tekkesi XV. yüzyılda Bedreddin Mahmut Çelebi tarafından Amasya'da kurulmuş ve tekkenin ilk şeyhliğini Bahaeddin Nakşibendi'nin halifelerinden biri olan Mahmud Buhari yapmıştır.¹⁰⁸ II.Bayezid dönemine kadar Nakşibendi tekkesi olarak faaliyetlerini sürdüren Amasya'daki bu tekke sonraki dönemlerde Halvetîyye tarikatının etkisi altına girmiştir. Nakşibendîlik ilerleyen dönemlerde birçok kola ayrılarak, Anadolu'nun her tarafında yayılma imkânı bulmuştur. Nakşibendîyye tarikatının en önemli kolu olan Halidîyye kolu Mevlana Halid-i Bağdâdî tarafından kurulmuş, özellikle yeniçeri ocağının kapatılması ve buna paralel olarak Bektaşîliğin devlet tarafından yasaklanmasının ardından hızla yayılmaya başlamıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Sezgin, "İslam Düşüncesinde Tarikat ve Bektaşi Tarikatı", 347.

¹⁰⁵ Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 217.

¹⁰⁶ Necdet Tosun, "Nakşibendîyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, Ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 611.

¹⁰⁷ Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, 96.

¹⁰⁸ Tosun, "Nakşibendîyye", 628.

¹⁰⁹ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 73.

II.Mahmut döneminde Halidiği iki ayrı evrede ele almak mümkündür. Birinci evre, özellikle Yunan İsyanı sırasında toplum içinde ve devlet yönetiminde Sünni İslam'ın ön plana çıkması ve buna paralel olarak Halidilerin de bu politikaya destek vererek birçok elit kesimin desteğini aldığı yükseliş evresidir. İkinci evre ise, Bektaşiliğin kaldırılmasından sonra modernleşme ve merkezileşmenin etkisiyle devlet tarafından yapılan ıslahatların, sayıları her geçen gün hızla artan Halidiler tarafından sürekli eleştirilmesi ve bunun sonucu olarak bazı Halidilerin II.Mahmut tarafından sürgüne gönderildikleri evredir.¹¹⁰ II.Mahmut'un sert tedbirler almasındaki temel amaç, modernleşme sonucunda çağın gerisinde kalan devletin içinde bulunduğu kötü durumdan çıkabilmesini sağlamak ve bunun yanında tüm otoriteyi tek bir merkezden yani kendisi tarafından kontrol ederek, devlet adına tehdit olarak görülen unsurları ortadan kaldırmaktır.¹¹¹ Bu doğrultuda Halet Efendi önderliğinde Halidilere karşı başlayan mücadele kısa süre içinde başarı sağlamış ve 1828 yılında alınan tedbirler sonucunda Halidilerin neredeyse tamamı İstanbul'dan Sivas'a sürülmüştür.¹¹² Böylece II.Mahmut, kısa süre içinde önemli siyasi güç ve nüfuz kazanan Halidi sorununu çözerek yapacağı ıslahatların önündeki engellerden birini daha aşma başarısı göstermiştir.

Nakşibendîyye tarikatında müridlerin, günlük yaşamda ve zikir yaparken uyması gereken on bir ilke vardır. “*Kelimat-ı Kudsiyye*” adı verilen bu ilkelerin sekiz tanesi Abdülhalik-i Gucdüvani'ye üç tanesi ise Bahaeddin Nakşibendi'ye ait olduğu kaydedilmiştir.¹¹³ Bu ilkeler kısaca şu şekilde ifade edilebilir; alınan her nefesin kıymetini bilmek, yürürken başı öne eğmek, kötülükten iyiliğe doğru hareket etmek, kalabalıkta olsa bile yalnızca Allah'ı hissetmek, her zaman Allah'ı anmak, kalbi dünyevi meselelerden uzak tutmak, Allah'ı her zaman hatırdan tutmak, içinde bulunduğu durumun farkında olmak, yapılan zikrin sayısına riayet etmek ve yapılan zikirleri anlamını bilerek yapmak.¹¹⁴

¹¹⁰ Ahmet Cahit Haksever, “Osmanlı'nın Modernleşme Sürecinde Halidiler ve Diğer Müceddidiler”, *Uluslararası Mevlana Halid-i Bağdadi Sempozyumu Bildirileri*, 11-13 Haziran 2010 Van, Ed. Erdal Baykan ve Mehmet Keskin (Ankara:2012), 422.

¹¹¹ Rüya Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nakşibendi İlişkinine Farklı Bir Bakış: Halidi Sürgünleri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy.17 (2006): 109.

¹¹² Süleyman Uludağ, “Halidiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.15 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 297.

¹¹³ Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 342.

¹¹⁴ Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 218.

Nakşibendîyye tarikatında zikirler bazen toplu halde yapılmış ve bu zikre “Hatm-i Hâcegan”¹¹⁵ adı verilmiştir. Adı geçen bu zikir ilk başlarda, olması istenen bir durumun gerçekleşmesi ya da bir kötülüğün ortadan kaldırılması durumunda yapılırken, XVIII. yüzyıldan itibaren devamlı ve değişik şekillerde yapılmaya başlanmıştır.¹¹⁶ Bu zikir şu şekilde icra edilirdi: Fatiha süresi yedi defa, Salavat yüz defa, İnşirah suresi yetmiş dokuz defa, İhlas suresi bin bir defa, tekrar Fatiha yedi defa ve Salavat yüz defa zikre katılanlar tarafından sessizce okunur ve ardından dua edilirdi. Nakşibendîlikte bir diğer zikir şekli ise *rabıta*’dır. Müridler rabıta ile şeyhlerinin suretlerini düşünüyorlar ve onun ruhani özelliğinden feyz alarak sanki onunlaymış gibi hissedip, bu şekilde kalplerini dünyevi hayatın kötülüklerinden arındırdıklarına inanıyorlardı.¹¹⁷

1.1.7. Mevlevîyye

Mevlevîlik, Mevlana Celaleddin Rûmî, (ö.672/1273)’nin fikir ve düşünceleri etrafında şekillenen ve onun oğlu Sultan Veled tarafından sistemli hale getirilen bir tarikattır.¹¹⁸ Mevlana, zikir yaparken, sema ederken veya çevresindeki kişilerle sohbet ettiği esnada hiçbir zaman açık bir dille tarikat kuracağını beyan etmemiştir. Mevlana’nın vefatından sonra, onu örnek alan dervişler ve mutasavvıflar tarafından düşünceleri, fikirleri, yaşantısı belli bir kurallara bağlanmış ve böylece Mevlevîlik tarikatının temelleri atılmıştır.¹¹⁹ Tarikatın merkezi Konya olmakla birlikte zamanla Amasya, Tokat, Niğde, Erzincan Kırşehir, Kütahya gibi yerlerde Mevlevî tekkeleri kurulmuştur. Tasavvufî eğitimin yanı sıra hukuk ve ilahiyat alanlarında da oldukça iyi olan Mevlana Celaleddin Rûmî, babası Bahaeddin Veled’in 1231 yılında vefat etmesiyle onun yerine geçmiştir.¹²⁰

Mevlana’nın, Şems-i Tebrizi ile tanışması onun için bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren Mevlana, tasavvufî ilimlere merak salmanın yanında münzevi bir

¹¹⁵ Hatm-i Hâcegan, zikir yapan kişilerin oturdukları yerde sükûnet içinde gerçekleştirmiş oldukları zikir türüdür. (Bkz. Polat, “Sufî Gelenekte Zikir Uygulamaları ve Halleri”, 78).

¹¹⁶ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 387.

¹¹⁷ Ferit Aydın, *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2000), 18. Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, 343.

¹¹⁸ Sezai Küçük, “Tarih İçinde Mevlevîlik ve Celvetilik”, *Aziz Mahmud Hüdayi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mayıs 2005 İstanbul, Ed. Hasan Kamil Yılmaz, Üsküdar Belediyesi, (İstanbul:2008), c.2, 179.

¹¹⁹ H. Hüseyin Top, *Mevlevî Usul ve Adabı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001), 24.

¹²⁰ William C. Chittick, “Rumi ve Mevlevîlik”, Çev: Safi Arpağuş, *Tasavvuf Dergisi*, sy.14(2005): 710.

yaşam sürdürmüş ve zahiri ilimlerden kendini tamamen soyutlamıştır.¹²¹ Mevlana ile Şems neredeyse zamanlarının büyük çoğunluğunu beraber geçirmişler, dini ve ilmi sohbetler ederlerken kendilerini o kadar çok kaptırmışlar ki bazen zamanın nasıl geçtiğinin farkına varamamışlardır. Fakat tasavvufî ve ilmi birliktelik zamanla öğrencileri tarafından üzüntüyle karşılanmış, hatta halk arasında dedikodular yayılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Şems Konya'yı terk etmek durumunda kalmıştır. Şems'in gitmesine dayanamayan Mevlana inzivaya çekilmiş ve uzun bir süre ne kimseyi görmek ne de kimseyle konuşmak istememiştir.¹²² Onun bu haline dayanamayan öğrencileri Mevlana'nın oğlu Sultan Veled'i ikna edip Şam'a gitmesini ve Şems'i geri getirmesini rica etmişlerdir. Şems ikinci defa Konya'ya gelmiş fakat dedikodular tekrar başlayınca bu defa kesin dönmek üzere gizli bir şekilde Konya'dan ayrılmıştır. Mevlana onu bulmak için peşinden gitse de bir sonuç alamadan Konya'ya geri dönmüş ve ölene kadar bu üzüntü ve kederle yaşamıştır.¹²³

Mevlana, 17 Aralık 1273 yılında vefat etikten sonra yerine oğlu Sultan Veled tarikatın başına geçmiştir.¹²⁴ Sultan Veled ile birlikte Mevlevîlik, teşkilatlı ve sistemli bir hale gelmiş, bundan dolayı Mevlevîliğin asıl kurucusu ve ikinci piri olarak kabul edilmiştir.¹²⁵ Sultan Veled döneminde Mevlevîyye tarikatı inanç yönünden iki kola ayrılmıştır: Veled kolu ve Şems kolu. Veled kolu, zühd hareketini benimsemiş ve şeriati esas almıştır. Böylece bu kol Osmanlı idarecileri ve Müslüman halk tarafından destek görmüştür. Şems kolu ise, şarap, esrar gibi kişiyi uyuşturan dünyevi zevkleri serbest bırakmış ve bu olumsuz fikir ve yaşantılardan dolayı bu kol devamlı eleştirilere maruz kalmıştır.¹²⁶

Mevlevîlikte halvet bin bir gün sürmekteydi. Halvete giren derviş *çilekeş* adını alırdı ve çilesini çıkarana kadar tekkede belli başlı işleri yapmak ile görevlendirilirdi. Bu zaman zarfı içinde tekkede olmalı ve kesinlikle şeyhin izni olmadan tekkeyi terk etmemeliydi. Eğer izinsiz bir şekilde tekkeyi terk ederse dervişin ibadeti yarım kalır ve ibadetini tamamlamak için tekrar başa dönerdi. Dervişin ibadetini yarım bırakmış olduğu bu duruma "*çile kırmak*" denmekteydi.¹²⁷ Çile kırma Mevlevîlikte büyük bir

¹²¹ Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, 83.

¹²² Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 350.

¹²³ Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 268.

¹²⁴ Gölpinarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 283.

¹²⁵ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 66.

¹²⁶ Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 269.

¹²⁷ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 366.

ayıp olarak görülmüş ve çilesini kıran bir kişi daha sonra pişman olursa eğer, geldiği tüm yoları tekrar yürümek zorunda kalırdı.¹²⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda II.Murat döneminden itibaren Mevlevilik ile merkezi yönetim yakınlaşması başlamış, bu dönemde padişahın emri üzerine Edirne'de Mevleviler için büyük bir Mevlevihane yaptırılmıştır.¹²⁹ Sultan II.Bayezid döneminde kurumsallaşma sürecini tamamlayan Mevleviler, faaliyetlerini özellikle İstanbul'da yoğunlaştırmış ve Galata semtinde ilk Mevlevihanesini açmıştır.¹³⁰ Yavuz Sultan Selim, Konya'da bulunan Mevlana dergâhı için vakıflar kurarak buranın maddi ve manevi anlamda kalkınmasına yardımcı olmuştur. Bunun yanında dergâhın su sorununu çözmek adına, dergâhın içine kadar su yolu açtırmış ve avlusuna şadırvan inşa ettirmiştir.¹³¹ Kanuni Sultan Süleyman, II.Selim , III.Murat gibi padişahlar da kendilerinden önceki sultanların izinden giderek, Mevlevilere gereken önem ve saygıyı göstermişler, Mevlana Dergahı'na semahhane, mescid, derviş hücreleri gibi yeni bölümler inşa ettirmişlerdir.¹³² IV.Mehmet'in tahta çıktığı zaman Mevlevi kıyafeti giymesi ve tahta çıkış duası Mevlevi Vezir Derviş Mehmet Paşa tarafından okunması, Mevleviliğin Osmanlı bürokrasinde ne denli önemli bir noktada olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹³³

Mevlevilik, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun üst düzey devlet adamları tarafından rağbet görmesiyle daha da popüler hale gelmeye başlamıştır. Özellikle modernleşme ve merkezileşme taraftarı olan padişahlardan III.Selim ve ardından gelen II. Mahmut'un Mevlevihanelere gidip ayinlere katılmaları ve buralara maddi ve manevi yardımlarda bulunmaları, toplumdaki birçok kesimin Mevlevihanelere olan ilgisini artırmıştır.¹³⁴ 1826 yılında Bektaşiliğin yasaklanmasının etkisiyle Mevlevilere olan yakınlık artarak devam etmiş ve bu devrin sultanları Konya Mevlevi Dergâhı başta olmak üzere ülke genelindeki mevlevihanelere her türlü desteği vermiştir. Özellikle II. Abdülhamit devletin içinde bulunduğu kötü durumdan çıkabilmesi için devlet ve tarikat yakınlaşmasını uygun görmüş, bunun sonucu olarak İstanbul'da

¹²⁸ Mehmet Demirci, "Bir Eğitim Aracı Olarak Mevlevi Çilesi", *Marife Dergisi*, sy.3 (2007): 115.

¹²⁹ Nilgün Açık Önkas, "Mevlevilerin Yönetimle İlişkileri", *Akademik Bakış Dergisi*, sy.23 (2011): 3.

¹³⁰ Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 267.

¹³¹ Murat Akgündüz, "Mevlevilik ve Osmanlı Padişahları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.18 (2007): 37.

¹³² Akgündüz, "Mevlevilik ve Osmanlı Padişahları", 38.

¹³³ Açık Önkas, "Mevlevilerin Yönetimle İlişkileri", 4.

¹³⁴ Nimetullah Akay, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Mevlevilik", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.34 (2015): 148.

bulunan Yenikapı Mevlevihanesinin şeyhi Osman Selahaddin Dede ile sık sık görüşüp, onun fikirlerini almış ve bu doğrultuda faaliyetlerde bulunmuştur.¹³⁵

1.1.8. Bayramîyye

Bayramîyye tarikatı, 1352 yılında Ankara'da dünyaya gelen ve gerçek adı Numan olan Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 833/1429-30) tarafından kurulmuştur.¹³⁶ Bu tarikat Anadolu sınırları içinde ortaya çıkan ve bir Türk şeyhi tarafından kurulan ilk tarikat olma özelliği taşımaktadır.¹³⁷ Hacı Bayrâm-ı Velî, zahiri ilimleri iyi derecede öğrendikten sonra uzun bir müddet müderrislik yapmış fakat daha sonra müderrisliği bırakarak tasavvufa intisap etmiştir. Bunda Hamidüddin Aksarayı'nin (Somuncu Baba) onu tasavvufa davet etmesinin etkisi oldukça fazladır.¹³⁸ Hacı Bayrâm-ı Velî davet üzerine Aksarayı ile görüşmüş ve görüştüğü gün Kurban Bayramı'na denk geldiği için, şeyh tarafından kendisine bu önemli günün hatrına "Bayram" adı verilmiştir.¹³⁹

Hamidüddin Aksarayı'nin 1412 yılında vefat etmesinden sonra Hacı Bayrâm-ı Velî, onun halifesi olarak Ankara'ya gelmiş, burada Nakşibendîyye ve Halvetîyye tarikatlarının tasavvufî kurallarını harmanlayıp, Bayramîyye adını verdiği yeni bir tasavvufî ekol meydana getirmiştir. Bayramîyye tarikatının piri olarak anılmaya başlayan Hacı Bayrâm-ı Velî, kısa süre içinde hem toplumun hem de Osmanlı yönetiminin saygınlığını kazanmıştır.¹⁴⁰

Hacı Bayrâm-ı Velî, Ankara'da bulunduğu zamanlarda müridleriyle beraber sade ve mütevazı bir yaşam sürdürmüş, toplumsal statüsü ne olursa olsun herkese karşı eşit mesafede durmuştur. Böylece her geçen gün çevresi genişlemiş ve kalabalık bir kitleye hitap etmeye başlamıştır.¹⁴¹ Bu durum bazı devlet adamlarının hoşuna gitmemiş, II. Murat'a karşı halkı kışkırtıp ayaklanma çıkaracağı iftirasıyla Hacı Bayrâm-ı Velî'nin padişahla karşı karşıya gelmesine sebep olmuşlardır. Bunun üzerine Hacı Bayrâm-ı Velî, II. Murat tarafından Edirne'ye çağrılmış ve burada padişah tarafından nazik bir

¹³⁵ Sezai Küçük, "XIX. Asırda Mevlevilik ve Mevleviler", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000), 322.

¹³⁶ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 67.

¹³⁷ Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 268.

¹³⁸ Türer, "Osmanlı Anadoluşunda Tarikatların Genel Dağılımı", 275.

¹³⁹ Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, 103.

¹⁴⁰ Mehmet Akkuş, "Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Hayatı, Tasavvuf Anlayışı ve Hakkında Yayınlanmamış Medhiyeler", *Vakıf Haftası Dergisi*, sy.4 (1986): 162.

¹⁴¹ Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 236-237.

şekilde karşılanmıştır. II. Murat, Hacı Bayrâm-ı Velî ile yaptığı sohbet sonucunda onun halkı kıskırtmadığı ve anlatılanların bir iftira olduğu kanaatine varmıştır.¹⁴² İlerleyen dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun fetih ve iskân hareketlerinde Bayramîyye tarikatına mensup şeyh ve müridlerin önemli katkıları olmuştur. Öyleki, II. Mehmed'in İstanbul'u fethi sırasında yanında bulunan Akşemseddin ve Akbıyık gibi önemli şeyhler ona cesaret vererek, fethin başarılı olması için onu teşvik etmişlerdir.¹⁴³

Hacı Bayrâm-ı Velî, 1429 yılında vefat ettikten sonra, Göynük'te yaşamını sürdüren Akşemseddin onun yerine halifelik makamına geçmiştir. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin önemli halifelerinden biri olan Bıçakçı Ömer Dede, Akşemseddin'in zikir ve sohbetlerine katılmak için Göynük'e gitmiş fakat bir süre sonra ikisinin arasında zikir metodlarıyla alakalı görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak Bayramîyye tarikatı iki kola ayrılmıştır.¹⁴⁴ Akşemseddin'in halife olduğu kola Şemsiyye-i Bayramîyye tarikatı, Bıçakçı Ömer Dede'nin halife olduğu kola ise Melamiyye-i Bayramîyye tarikatı adı verilmiştir. Şemsiyye-i Bayramîyye kolu zamanla kendi içinde Tennuriye, Himmetiye, İseviyye, Celvetiyye gibi kollara ayrılarak Anadolu'nun her tarafında yayılma imkânı bulmuştur.¹⁴⁵

Halvetîyye tarikatında olduğu gibi Bayramîyye tarikatında da tasavvufi yolculuk "esma" zikrine dayanmaktadır. Bu tarikat iki tür zikri benimsemiştir. Bunlardan biri açık zikir adıyla anılan cehri zikir, diğeri ise kısık sesle kalpten tefekkür edilerek yapılan hafi zikirdir.¹⁴⁶ Cehri zikir türünde belli gecelerde okunan dualar vardır ve bu dualar en az yandaki kişinin duyabileceği kadar yüksek sesle okunmaktadır. Hafi zikirde ise gözler kapatılır, derin nefes alınır ve içinden "La İlahe İllallah" okunarak Allah'tan başka hiçbir şey düşünülmez. Bu zikri daha çok Bayramîliğin bir kolu olan Melamîyye tarikatı benimsemiştir.¹⁴⁷ Bayramîyye tarikatında giyilen taç altı dilimden oluşur ve her bir dilim bir anlam içermektedir. Tarikatın, Allah'ın zati sıfatlarını ve imanın şartlarını

¹⁴² Abdurrahman El-Askerî, *Mir'âtü'l-Işk*, Haz. İsmail E. Erünsal, (Ankara: TTK Yayınları, 2003), 114-115.

¹⁴³ Akkuş, "Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Hayatı, Tasavvuf Anlayışı ve Hakkında Yayınlanmamış Medhiyeler", 163.

¹⁴⁴ Ramazan Ekinci, "Vefeyat-ı Ayvansarayı'de Bayramî Şairler/Şeyhler", *Sufi Araştırmaları Dergisi*, sy.6, (2010): 69.

¹⁴⁵ Hamdi Kızıler, "Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayrâm Velî ve Bayramîyye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy.32 (2012): 75.

¹⁴⁶ Polat, "Sufi Gelenekte Zikir Uygulamaları ve Halleri", (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2019), 52.

¹⁴⁷ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 410.

belirten altı esası vardır. Bu esaslar; az yemek, tefekkür etmek, az uyumak, devamlı zikir etmek, az konuşmak ve şeytani düşüncelerden uzak durmaktır.¹⁴⁸

1.1.9. Celvetiyye

Celvetiyye kelimesinin kökü olan “celvet” kelimesi, “*ortaya çıkmak, açık ve vazih olmak, tecelli etmek*” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴⁹ Başka bir ifadeye göre, Arapça’daki “*cela celeve*” kelimesinden gelmekte olup “*bir kişinin yaşadığı yeri terk etmesi, vatanından ayrılması*”¹⁵⁰ gibi anlamları içermektedir. Daha geniş manada ise, kişinin kötü huylarından vazgeçmek ve iyi huylar edinmek üzere belli bir süreliğine inzivaya çekilerek toplumdan uzaklaşmasına *halvet*, bu süre içinde kişinin iyi huylar edinmiş şekilde geri dönmesine ise *celvet* denmektedir.¹⁵¹

Bayramîyye tarikatının bir kolu olan Celvetîyye tarikatı, 1544’te Koçhisar’da dünyaya gelen Aziz Mahmud Hüdai (ö.1038/1628) tarafından kurulmuştur.¹⁵² Aziz Mahmud Hüdai, Sivrihisar’da öğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul’a gitmiş, burada Ayasofya Medresesi’nde eğitim gördüğü esnada Halvetî tarikatına ilgi ve yakınlık duymuştur. İstanbul’un Üsküdar ilçesinde kendi adını verdiği bir tekke yaptırmış ve böylece tarikatın temellerini atarak, fikir ve düşüncelerini etrafında toplanan müridlerine aktarmıştır.

Aziz Mahmud Hüdai’den itibaren Celvetilik çok kısa bir süre içinde Osmanlı topraklarında yayılmaya başlamış, başta devlet adamları ve idareciler olmak üzere halkın büyük bir kısmında kabul görmüştür.¹⁵³ Nitekim Sultan I.Ahmet, Aziz Mahmud Hüdai tarafından rüyasının yorumlanması üzerine onunla tanışmış ve sultan bu tanışmadan oldukça mutlu olmuştur. Böylece I.Ahmet, Aziz Mahmud Hüdai’ye çeşitli hediyeler göndererek ona intisap etmiş ve zaman zaman kılık değiştirerek, Aziz Mahmud Hüdai’nin vaazlarını dinlemek için dergâhına gitmiştir.¹⁵⁴ Bundan başka Sultan I.Ahmet’ten sonra devletin başına geçen oğlu Genç Osman’da babası gibi Aziz

¹⁴⁸ Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 269.

¹⁴⁹ Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “celvet” md., 46.

¹⁵⁰ Murat Özaydın, “Diyarbakır Örneğinde Gülşeniliğin Aziz Mahmut Hüdai Hazretleri ve Celvetiye İle Olan İlişkisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.39 (2012): 348.

¹⁵¹ Hasan Kamil Yılmaz, “Celvetiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993),273.

¹⁵² Gölpinarlı, *100 Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, 239.

¹⁵³ Sezai Küçük, “Tarih İçinde Mevlevilik ve Celvetilik”, 189.

¹⁵⁴ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 427.

Mahmut Hüdai'ye intisap etmiş ve alacağı önemli kararlardan önce mutlaka onun fikir ve düşüncelerine başvurmuştur.¹⁵⁵ Aziz Mahmud Hüdai, devletin içinde bulunduğu kötü bir zamanda Genç Osman'ın hacca gitme fikrinin iyi bir fikir olmadığını, yeniçerilerin bu durumu yanlış anlayabileceğini, bundan dolayı bu fikrinden vazgeçmesini sultandan ısrarla istemişse de, Genç Osman onu dinlememiş ve bunun sonucunda yeniçeriler tarafından kaltledilerek almış olduğu kararın bedelini canıyla ödemiştir.¹⁵⁶

Celvetiyye tarikatının üç ana ilkesi bulunmaktadır. Bu ilkeler, kendini Allah'tan başka bütün her şeyden arındırmak, ruhunu kötülüklerden temizlemek, Allah'ın varlığına inanmak ve ona tamamen teslim olmaktır. Ayrıca Celvetiyye tarikatına bağlanmak için çeşitli yollardan geçmek gereklidir. Bunlar; Allah'ın varlığını akıl ile benimsemek, Allah'ın adlarını sürekli zikretmek, duygu ve düşüncelerine hâkim olmaktır. Celvetiyye tarikatına giren müridin açlığa ve susuzluğa dayanma, yalnızlığa alışma gibi zorunlulukları vardır. Bunların yanında müridin tarikat içinde sorumlu olduğu belli başlı vazifeleri vardır.¹⁵⁷

Celvetiyye tarikatında tasavvufi yolculuk tabiat, nefis, ruh ve sır olmak üzere dört basamaktan meydana gelmektedir. Birinci basamak olan tabiat basamağında mürid, hayatı için vazgeçilmez öneme sahip olan beslenme ve cinsi münasebetlerden Allah yolunda savaşıp uzaklaşmaya çalışır. Vücudun ihtiyacı kadar beslenmesini yapar ve gerekiyorsa uzunca bir zaman evlenmemeyi göze alır. İkinci adım olan nefis basamağında mürid, insani nefisinden dolayı ortaya çıkan olumsuz hal, hareket ve fikirleri terketme çabasına girer. Üçüncü basamak olan ruh basamağında ise mürid, nefisinden dolayı ortaya çıkan kötü hal, davranış, fikir ve düşüncelerin etkisinden kendini kurtarır, nefsi ile ruhunun birbiriyle temas geçmesini sağlar. Ruhun bozuk yanları ancak ilahi bilgiler ile tamir edilebilir. Mürid ruh basamağında ilâhî aşka eriştikten sonra dördüncü basamak olan sır basamağına erişmiş olur. Sır basamağına erişmiş olan mürid bu basamağın gereği olarak, gönlünü sadece Allah'a açar ve ona sığınır.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Muhammed Ali Yıldız, "Hüdai ve Bazı Tasavvufi Görüşleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy.62 (2019): 1861.

¹⁵⁶ Yıldız, "Hüdai ve Bazı Tasavvufi Görüşleri", 1862.

¹⁵⁷ Mehmet Ünal, "Tasavvuf Tarihi İçinde Celvetilik", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.26 (2012): 97.

¹⁵⁸ Özaydın, "Diyarbakır Örneğinde Gülşeniliğin Aziz Mahmud Hüdai Hazretleri ve Celvetiye İle Olan İlişkisi", 356. Yılmaz, "Celvetiyye", 274. Mehmet Ünal, "Tasavvuf Tarihi İçinde Celvetilik", 98.

1.1.10. Kübrevîyye

Orta Asya'da kurulan en büyük tarikatlardan biri olan Kübrevîyye tarikatı, Necmeddin Kübra tarafından XII. yüzyılın sonlarına doğru Harezm'de kurulmuştur.¹⁵⁹ 1145 yılında Harezm bölgesinde bulunan Hive şehrinde dünyaya gelen Necmeddin Kübra¹⁶⁰ tartışmayı çok sevdiğinden ve devamlı karşısındaki kişilerin tezlerini çürütme çabası içinde olduğundan dolayı ona “*Büyük Kıyamet*” manasına gelen “*Tametü'l-Kübra*” adı verilmiş, ilerleyen zamanlarda daha çok “*Kübra*” adıyla tanınan bir şahsiyet olmuştur.¹⁶¹ Kübra, yaşadığı dönemin ünlü ilim adamlarından dersler alarak kendini dinî ve tasavvufî açıdan oldukça fazla geliştirme fırsatı bulmuştur. Necmeddin Kübra ilk önce Ammar Yasir el-Bitlisi'ye ondan sonra da Şeyh İsmail Kasri'ye intisap etmiştir. Mısır'da bulunduğu sırada Şeyh Ruzbihan el-Bakli tarafından ana vatanına gidip orda irşad faaliyetlerinde bulunması gerektiği tavsiyesi üzerine Harezm'e gitmiş ve orda kurduğu hankah'ta 1184 yılında kendi adını verdiği Kübrevîyye tarikatını kurmuştur.¹⁶² Necmeddin Kübra, Moğolların Harezm bölgesini istila etmesi üzerine giriştiği mücadele sonucunda 1226 yılında şehit olmuştur.¹⁶³

Necmettin Kübra'ya göre tarikata mensup olan müridler şu esaslara uymak zorundadırlar; kişi bedenlen sürekli temiz olmalı, dünyevi hayattan uzaklaşmak için halvete girmeli, gerekli haller dışında konuşmamalı, nefisle mücadele için oruç tutmalı, zikir yaparak devamlı Allah'ı anmalı, kendini Allah'a adanmalı ve ondan başka hiçbir şey aklına getirmemeli, gerektiği kadar yemek yemeli, bedenlen ihtiyacı kadar uyku uyumalı ve şeyhine kayıtsız şartsız teslim olmalıdır.¹⁶⁴

Kübrevîyye tarikatında genel olarak cehri zikri benimsenmiştir. Necmeddin Kübra, müridin devamlı zikir yapmasını, zikir yaparken kalbiyle Allah'ı kuvvetli bir şekilde hissetmesini, zikir esnasında müridin sesini çok fazla yükseltmemesini ve kendini zikrin içinde kaybolmuş bir halde bulması gerektiğini dile getirmiştir.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Hamid Algar, “Necmeddin Kübra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 500.

¹⁶⁰ Süleyman Gökbulut, “Necmeddin Kübra ve Kübrevilik”, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009), 21.

¹⁶¹ Mahir İz, *Tasavvuf Mahiyeti, Büyüklüğü ve Tarikatlar* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012), 82. Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 201.

¹⁶² Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, 81.

¹⁶³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 282.

¹⁶⁴ İsmail Mutlu, *Tarikatlar 2* (İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 2003), 37. Algar, “Necmeddin Kübra”, 500.

¹⁶⁵ Gökbulut, “Necmeddin Kübra ve Kübrevilik”, 228.

1.1.11. Sa'diyye

Sa'diyye tarikatı, 1068 yılında Mekke'de doğan, Şam yakınlarındaki Cebâ köyünde yaşayan ve yine 1180 yılında burada vefat eden Muhammed Sa'düddin tarafından kurulmuştur.¹⁶⁶ Önceleri dünyevi zevke düşkün olan ve eşkıyalık yapan Sa'düddin, bir gece rüyasında Hz. Muhammed'i (s.a.v.) görmüş ve gördüğü rüyadan oldukça fazla etkilenmiştir. Muhammed Sa'düddin bu rüyadan sonra dünyevi zevk uğruna yapmış olduğu fenalıklardan dolayı tövbe etmiş ve zamanla tanınan önemli bir dini şahsiyet haline gelmiştir.¹⁶⁷ Ruh hastalarını telkin yolu ile iyileştiren Muhammed Sa'düddin, bu özelliğinden dolayı yaşadığı çevre tarafından kısa sürede tanınma fırsatı yakalamıştır.¹⁶⁸

Sa'diyye tarikatı, henüz şeyh hayatta iken Mardin taraflarında yayılma fırsatı bulmuş, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren genel olarak Anadolu, Balkanlar, Mısır ve Suriye dolaylarında faaliyetlerini yürütmüştür.¹⁶⁹ XVIII. yüzyılın başlarından itibaren tarikatın kollarından olan Selamiyye kolunun kurucusu Şeyh Abdüsselam eş-Şeybani ve Vefâiyye kolunun kurucusu Ebu'l Vefâ İbrahim tarafından Sa'diyye tarikatı İstanbul'a getirilmiştir.¹⁷⁰ Taşlıburun, Abdüsselam, Kovacı, Mirza Baba, Hasirizade ve Kadem-i Şerîf gibi tekkeler Sa'diyye tarikatının faaliyet gösterdiği tekkelerden önemli olanlarıdır.¹⁷¹ Bu tekkelerde postnişinlik makamında bulunan Sa'diyye şeyhleri kendi çabalarının yanı sıra, tasavvufi ve ilmi eğitim verdikleri halifeleri vasıtasıyla tarikatın yayılmasına ve toplumda kendine yer edinmesine katkı sağlamışlardır.¹⁷² Sa'diyye tarikatı Aciziyye, Tağlebiyye, Vefâiyye ve Selamiyye olmak üzere dört ana kola ayrılmıştır.¹⁷³ Günümüzde ise kısıtlı da olsa Arnavutluk ve Kosova taraflarında bu tarikata mensup kişiler varlıklarını devam ettirmektedirler.¹⁷⁴

Sa'diyye tarikatında genel olarak sesli zikir usulü benimsenmiştir. Tarikata mensup müridler, ayin sırasında halka şeklinde oturarak zikir safları oluşturur ve vücut

¹⁶⁶ Hür Mahmut Yücer, *Sa'dilik*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 78.

¹⁶⁷ Muhammed Hoca Efendi, *Tasavvuf, Tarikatlar ve Silsileleri*, (İstanbul: Ustaoğlu Kitabevi, 2005), 118.

¹⁶⁸ Mutlu, *Tarikatlar 2*, 266.

¹⁶⁹ Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 228.

¹⁷⁰ Hür Mahmut Yücer, "Sa'diyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.35 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 411.

¹⁷¹ Yücer, "Sa'diyye", 411.

¹⁷² Hüseyin Kurt, "Sa'diliğin Anadolu'ya Gelişi ve Bazı Sa'di Tekkeleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.13 (2004): 86.

¹⁷³ İlhan Erdem ve Kazım Paydaş, *Akkoyunlu Devleti Tarihi* (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2007), 199.

¹⁷⁴ Mutlu, *Tarikatlar 2*, 268.

ile başlarını iki yana doğru sallayarak zikri icra ederlerdi. Tarikat şeyhinin Fatıha suresini okumasıyla zikir töreni başlar, daha sonra kelime-i tevhid çekilir, kısa bir dua ve ardından tekrar Fatıha suresi okunduktan sonra ayağa kalkılarak sesli zikri başlardı.¹⁷⁵ Sa'ddiyye tarikatının yapılan ayinler sırasında kendine has birkaç ilginç uygulaması vardı. Mesela, kalbi zikir sırasında bazı hastalar ve çocuklar tarikatta görevli dervişler tarafından yüzüstü yere yatırılır ve tarikat şeyhi bunların üzerinde dualar okuyarak yürürdü. Böylece hastaların şifa bulacaklarına inanılırdı.¹⁷⁶ Bir başka uygulama ise, tarikat şeyhi ile tarikata mensup bir derviş karşılıklı oturur ve birbirlerinin gözlerine bakarlardı. Derviş bir süre sonra donmuş bir hâl alır ve zikir sona erince tarikat şeyhi dervişin gözlerine baktıktan sonra derviş eski haline dönerdi.¹⁷⁷

1.1.12. Şazeliyye

Şazeliyye tarikatı, Tunus'un Şazeli bölgesinde doğup büyüyen Ebu'l Hasan eş-Şazeli (ö. 656/1258) tarafından kurulmuştur.¹⁷⁸ Bu tarikat IX. yüzyıldan itibaren daha çok Afrika'nın kuzeyinde bulunan Tunus, Fas, Libya, Cezayir gibi yerleri kapsayan Mağrib bölgesinde yayılmıştır.¹⁷⁹ Şazeliyye tarikatının yayıldığı bu bölgede genel olarak kahve yetiştirildiğinden, eş-Şazeli bazı fütüvvet efradı tarafından kahveyi bulan kişi olarak görülmüş ve kendisine bu nedenden dolayı kahvecilerin piri adını vermişlerdir.¹⁸⁰ Şazeliyye tarikatı ve diğer bazı tarikatlara ait tekke ve zaviyelerin kahvehanelerinde Ebu'l Hasan Eş-Şazeli'nin isminin yazıldığı bir hat levhasını görmek mümkündür.¹⁸¹

XVI. yüzyıldan sonra Mağrib bölgesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında girmesiyle tarikatın Suriye'de bulunan şeyhlerinden Ali bin Meymûn'un Bursa'ya gelerek burada faaliyetlerde bulunması sonucunda Şazeliyye tarikatı kısıtlı da

¹⁷⁵ Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 228.

¹⁷⁶ Gölpinarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 204.

¹⁷⁷ Kurt, "Sa'diliğin Anadolu'ya Gelişi ve Bazı Sa'di Tekkeleri", 88.

¹⁷⁸ Ahmet Murat Özel, "Şazeliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010),387.

¹⁷⁹ Ahmet Murat Özel, "Kölelikten Şeyhliğe: Şazeliyye Tarikatının Kurucu İsimlerinden Habeşistanlı Yakut El-Arşî", *TTK Uluslararası Afrika'da Türkler Sempozyumu Bildirileri*, 14-15 Kasım 2014 Cıbuti, ed. Ayşenur Şenel ve Şükrü Çavuş, TTK, (Ankara:2020), 3.

¹⁸⁰ Gölpinarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 203.

¹⁸¹ Fatih Köse, "Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şazeli Tekkelerinin Tarihi", *Vakıflar Dergisi*, sy.40 (2013): 100.

olsa Anadolu'da yayılma imkânı bulmuştur.¹⁸² XVII. yüzyılın başlarında Şazeliyye tarikatı şeyhlerinden olan Şeyh Ali Efendi, tarikatın faaliyetlerini Urfa'da yaymak için burada bulunan Halilü'r-Rahman Camii bitişiğinde bir tekke kurmuş ve burada tarikat adına faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁸³ Şazeliyye tarikatı, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da yayılmaya başlamıştır. Hacı Ahmet Ağa tarafından Unkapanı'nda tarikatın ilk dergâhı olan Şazeli Dergâhı kurulmuştur.¹⁸⁴ Şazeliyye tarikatına ait bir başka dergâh da Alibeyköy Şazeli Dergâhı'dır. Bu dergâha dönemin devlet adamları ve yöneticileri tarafından maddi ve manevi yardımlarda bulunulmuştur. Örneğin, II. Abdülhamid 1886 yılında dergâhın tamir edilmesine ve sonraki yıl tarikat için bir camii ve tekke kurulmasına katkı sağlamıştır.¹⁸⁵

Hasan eş-Şazeli'nin tarikatında Allah'a sığınmak, Allah'tan başkasına boyun eğmemek, kimseye ihtiyaç duymadan kendi emeğinin hakkıyla kazanmak, mümkün olduğunca bol zikir ve her an dua etmek en önemli esaslardır.¹⁸⁶ Şazeliyye tarikatında zikir genel olarak kıyami yani ayakta yapılmaktadır. Zikre katılan tarikat üyeleri ayakta ve iç içe halkalar oluşturacak şekilde zikir düzeni alırdı. Şeyhin dua okumasıyla zikir töreni başlardı. Zikir devam ederken tarikat şeyhi ara ara ellerini çırparak zikre katılanları coşturur ve bu şekilde onları idare ederdi. Şazeliyye tarikatının zikir törenlerinde müzik aletleri kullanılır, tarikata has olarak bestelenen Arapça ilahiler okunarak zikre devam edilir ve zikir bitene kadar bu süreç devam ederdi.¹⁸⁷

1.2. TEKKE VE ZAVİYELER

Tekke ve zaviyeler, İslam kültürü ve yaşantısı açısından uzun dönemler boyunca önemli roller üstlenmiş olup, tasavvuf düşüncesinin ve anlayışının yoğrulup topluma sunulduğu merkezler halini almışlardır. İslam dünyasında tekke ve zaviyelerin ortaya çıkması ile tasavvuf düşüncesinin yeşermesi hemen hemen aynı zamanlara denk gelmektedir. Tekke ve zaviyeler zamanla küçüklük, büyüklük, merkezi durumda olma gibi özelliklerine göre farklı şekilde isimlendirilmişlerdir. Genel olarak tekkelerin

¹⁸² Öngören, "Osmanlı Türkiyesi'nde Tarikatlar", 81.

¹⁸³ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sufiler, Devlet ve Ulema*, (İstanbul: OSAV Yayınları, 2007), 425.

¹⁸⁴ Ahmet Murat Özel, "Balkanlarda Şazeliyye Tarikatının İzleri", *Balkanlarda İslamiyet Medeniyeti V. Uluslararası Kongresi Bildirileri*, 21-23 Mayıs 2015 Saraybosna, 1.

¹⁸⁵ Öngören, "Osmanlı Türkiyesi'nde Tarikatlar", 82.

¹⁸⁶ Gölpinarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 202.

¹⁸⁷ Köse, "Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şazeli Tekkelerinin Tarihi", 100.

küçük olan tipleri için zaviye, bunun biraz daha büyük olanlarına *dergâh, hankâh*; merkezi durumdaki büyük tekkeler için ise *âsitane* tabirleri kullanılmıştır.¹⁸⁸

“Tekke” kelimesinin köken itibariyle nasıl veya nereden ortaya çıktığı ile ilgili net bilgiler mevcut değildir. Fakat yapı itibariyle “oturmak, yaslanmak” anlamına gelen “vekee” kökünden veya Arapça’da “asa, dayanak” anlamalarına gelen “tükee” kelimesinden türemiş olabileceği düşünülmektedir.¹⁸⁹ Devellioğlu tekke kelimesini “dayanma, güvenme” anlamlarında kullanmıştır.¹⁹⁰ Cebecioğlu ise, tekke kelimesinin Farsça’dan geldiğini ve tasavvuf ehlinin ilmi sohbetler yaptığı, ibadet ettiği, oturup kalktığı yerler olduğunu ifade etmiştir.¹⁹¹ Erginli’ye göre tekke, “üzerine yüksek bir kubbenin inşa edildiği bir haremdir”.¹⁹² Kara’ya göre ise “tekkeler, tasavvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinin işlendiği, derinleştiği ve halka takdim edildiği yerlerdir”.¹⁹³

Zaviyeler ise, daha çok kırsal kesimlerde, dağ başlarında kurulmuş olup dünyevi kaygılardan oldukça uzak, irfan geleneğini daha özgün şekliyle yansıtan kurumlardır.¹⁹⁴ Böyle olunca da zaviyeler tasavvuf yaşantısı açısından batını yönü daha güçlü, inanç ve zihin dünyası daha geniş olan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaviyenin büyüklüğü kurulmuş olduğu yapıyla alakalı olmayıp, buradaki büyüklükten kasıt şeyhin derecesinin büyüklüğü, İlahi mertebedeki konumuna, Allah’ın ona bahsettiği sırların, ilimlerin, sahih terbiyenin ne kadar olduğuyula ilgilidir.¹⁹⁵

İlk zaviyenin nerede ve ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemekle beraber, bilinen ilk zaviyenin Şam yakınlarında bulunan Remle’de hicri II. yüzyılda Kefe’li Ebu Haşim Osman b. Şerik tarafından kurulduğu kabul görmektedir.¹⁹⁶ XI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan tekke ve zaviyeler, daha çok dini ve tasavvufi eğitimler vererek halkın kendilerine olan inanç sistemlerini güçlendirmeyi sağlamışlardır.¹⁹⁷ Buldukları yerlerin en ücra köşelerine kadar faaliyetlerini sürdürerek, bölge

¹⁸⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “Tekke” md., 269.

¹⁸⁹ Mustafa Kara, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 368.

¹⁹⁰ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, “Tekye” md., 1281.

¹⁹¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “Tekke” md., 269.

¹⁹² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “Tekye-Tekke” md., 1045.

¹⁹³ Mustafa Kara, *Dini Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 50.

¹⁹⁴ Zekeriya Işık, *Devlet ve Tarikat*, (Konya: Çizgi Yayınevi, 2016), 17.

¹⁹⁵ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “Tekye-Tekke” md., 1046.

¹⁹⁶ Kara, “Tekke”, 369. Ahmet Yaşar Ocak, “Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, sy.12 (1978): 247.

¹⁹⁷ Özer, “Osmanlıda Tekke ve Tarikat Islahatları- II. Mahmud Dönemi ve Sonrası”, 47.

halkının kitleler halinde tekke ve zaviyelere yönelmelerine zemin hazırlamışlardır. İlerleyen dönemlerde buradaki tekke ve zaviyelerin faaliyet alanları giderek artmış ve zengin vakıflar sayesinde buralar ibadet etme, ilim yayma, konaklama, misafir ağırlama gibi faaliyetleri içinde barındıran çok yönlü birer merkez haline gelmişlerdir. Bu tekke ve zaviyelerde kalan dervişler, zengin vakıflar sayesinde dünyevi hiçbir kaygıları olmadan, kendilerini tamamen Allah'a adanarak dini ve tasavvufi faaliyetler içerisine girmişlerdir.¹⁹⁸

Zaviyelerin Anadolu'da ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı hakkında net bir şey söylemek mümkün olmamakla beraber, bunlar savaşlar ve fetihler sonucunda özellikle batı yönlü bir gelişme göstermişlerdir. Zaviyelerin bu gelişme süreci, hem fütuhata beslemiş hem de Anadolu'nun iskân politikası sonucunda Müslümanlaşması ve Türkleşmesi süreçlerini hızlandırmıştır.¹⁹⁹ Gerek olağanüstü zamanlarda toplum üzerinde etkisi bulunan şeyhlerin desteğini almaya çalışan hükümdarların destek vermeleri, gerekse de halkın savaş zamanları tahrip olmuş maddi ve manevi sükûnetlerini buralarda onarma fırsatı bulmalarına aracı olması gibi sebeplerle tekke ve zaviyelerin sayıları artmış ve tüm İslam dünyasında hızlı bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur.²⁰⁰

Anadolu'ya özellikle XIII. yüzyılın başlarında göçlerle gelen değişik derviş grupları buralara müritleriyle beraber yerleşmişler ve kendi zaviyelerini kurmuşlardır. Bu dervişler geldikleri coğrafyanın inanç, fikir ve düşünce yapılarını da beraberlerinde getirmiş böylece gelenler ile mevcut olanların zamanla kaynaşması sonucu zengin bir tasavvufi iklim oluşmuştur.²⁰¹ Özellikle Selçuklu sultanları, vezirler ve varlıklı kişiler Anadolu'nun birçok şehrinde söz konusu bu tasavvufi çevreler için zaviyeler yaptırmış ve meydana getirilen bu zaviyelerin başına toplum nezdinde sözü geçen şeyhleri getirerek, dini ve tasavvufi hayatın devamlı canlı kalmasını sağlamışlardır.²⁰² Bu şeyhler genel olarak, gelen dervişlere ve yolculara yeme, içme ve konaklama hizmetleri ile o bölgenin ilim ve tasavvufi hayatına yön verme gibi önemli vazifeler

¹⁹⁸ Ocak, "Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", 251-252.

¹⁹⁹ Zekeriya Işık, "Hasan Balım Sultan Zaviyesinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Tarihi", *Turkish Studies*, sy.13/3 (2018): 318.

²⁰⁰ İrfan Aladağ, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Devrinde Dini Yapıların Toplum Hayatına Etkileri". *Akademik Matbuat*. Sy.2 (2018): 11-12.

²⁰¹ Beyhan Karamağaralı, "Anadolu'da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.21 (1973): 247.

²⁰² Kadir Özköse, "Selçuklu Toplumunda Tasavvufi Hayatın Sosyokültürel, Siyasal ve Dini Sahaya Tesiri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.1 (2014): 16.

ile görevlendirilmiştir.²⁰³ Ayrıca büyük şehir ve kasabalar dışında taşrada köy ve göç yollarında varlığını sürdüren birçok zaviyeler de kurulmuştur. Bu zaviyelerin başındaki şeyhler genellikle eğitim almamış fakat Müslümanlığın yanı sıra eski Türk kültürünü dini ve tasavvufi hayata çok iyi yansıtmışlardır.²⁰⁴ Sonuç olarak bu dönemde Anadolu'da kurulmuş olan tekke ve zaviyeler, toplumun hem dini ve manevi yaşantısında hem de içtimai hayatın hemen her alanında vazgeçilmez bir unsur haline gelmişlerdir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bir uç beyi olarak ortaya çıkan Osmanlılar, topraklarını genişletmek amacıyla fetih hareketlerini genel olarak batıya yani Bizans üzerine yapma politikasını benimsemiştir. Osmanlı beyleri cihad anlayışını hayata geçirmek için, bu bölgeye önceden yerleşmiş olan şeyh ve dervişlerin halk nezdindeki nüfuzlarından ve savaşçı özelliklerinden faydalanma yoluna gitmişleridir. Bu amaç doğrultusunda buradaki dervişlere fazlaca müsamaha gösterilmiş, onlar için tekke ve zaviyeler kurulmuş, bazı tekke ve zaviyeleri vergiden muaf tutmuştur.²⁰⁵ Osmanlı sultanları bir taraftan şeyh ve dervişlere müsamaha gösterirken diğer taraftan da onların faaliyetlerini denetlemekten geri kalmamıştır. Osmanlı beylerinin, şeyh ve dervişlere yönelik izlemiş oldukları bu politika toplumunun birlik ve bütünlüğünün sağlanmasına, fethedilen yerlerdeki Müslüman halkın yeni düzene adapte olmalarına imkân hazırlamış ve iskân politikasının kusursuz bir şekilde uygulanmasını kolaylaştırmıştır.²⁰⁶

XV. yüzyıldan itibaren devletin kuvvetlenip merkezileşmeye başlamasıyla birlikte tekke ve zaviyelerin yapısında bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Şeyh ve dervişlere verilen imtiyazlar azaltılmaya başlanmıştır. Şeyhlerin tayinleri veya sorunlu hallerde azledilmeleri hususunda devletin müdahaleci tavrı etkin bir hal alırken, aynı zamanda özellikle tekke ve zaviye vakıfları üzerinde yaşanan sorunlar ve usulsüzlükler nedeniyle devlet yine denetleyici bir unsur olarak bir kez daha sürece müdahil olmuştur.²⁰⁷ Zira bazı zaviye şeyhleri, zaviye vakıflarını amacının dışında kötü şekilde kullanarak zaviyenin işlevini yitirmesine neden olurken, bazıları da zaviyeye ait olan vakıflar üzerinden yolsuzluk yapmış ve haksız kazanç elde

²⁰³ Kara, "Tekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 269.

²⁰⁴ Ocak, "Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", 255.

²⁰⁵ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 61.

²⁰⁶ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Tekke-Devlet Münasebetleri*, (Ankara: Seha Neşriyat, 1989), 20.

²⁰⁷ Zekeriyâ Akman, *Osmanlı'da Devlet Tekke Münasebetleri*, (Ankara: Elips Kitap, 2013), 33.

edebilmek için arazi kullanım hakkına sahip olan köylülere eziyet etmişlerdir.²⁰⁸ Tüm bu gelişmeler tekke ve zaviyelerin bu dönemden itibaren birer dini ve tasavvufi merkezler olmaktan çok, giderek şeyh ve dervişlerin gelir kapısı olarak görülmeye başladıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. yüzyıldan itibaren özellikle askeri ve teknik başta olmak üzere diğer alanlarda yaşanan gelişmelere ayak uyduramamış, bunun sonucunda önceki asırlarda her alanda hükmettiği batılı devletlerin gerisinde kalmaya engel olamamıştır.²⁰⁹ Dolayısıyla bazı geleneksel kurumların yetersiz kaldığı ve giderek devlet ve toplum için bir yük olmaya başladığı görülmüş, modernleşme ve merkezileşmenin kaçınılmaz olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır. Her ne kadar batının sadece askeri ve teknik gelişmeleri örnek alınmak istense de, bu gelişmeler ister istemez Osmanlı toplumunun geleneksel yapısında da manevi değişimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.²¹⁰ Devletin her kademesinde yaşanan sıkıntılar ve eksiklikler III. Selim ile ondan sonra gelen II. Mahmut tarafından iyi bir şekilde idrak edilmiş ve XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren bu alanlarda köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu alanlardan birisi olarak yüz yıllardır siyasal, sosyal ve kültürel hayatın merkezinde yer alan din ve dini kurumların bu konumu, giderek eleştirilere muhatap olmaya başlamıştır. Bu süreçte dinin, devlet ve toplum hayatındaki rolünün en aza indirilmesi, yerine laik ve seküler kurumların ihdas edilerek kamusal alanın ve sosyal yapının yeniden düzenlenmesi gerektiği görüşü ortaya çıkmıştır.²¹¹

Osmanlı toplumunda din ve dini kurumlara yönelik olarak meydana gelen söz konusu köklü yeniliklerden tekke ve zaviyeler de payını almıştır. Uzun yıllar devlet ile halk arasında bir köprü rolünü üstlenen tekke ve zaviyeler, modernleşme ve merkezileşmenin etkisiyle bu rolünü devlete bağlı olan ve onun denetimi altında bulunan memur sınıfına devretmiştir. Böylece devlet merkezileşmeyi hedefleyen reformların doğal bir sonucu olarak toplum üzerindeki aşiret, ocak, tarikat otoritesini ya tamamen ya da büyük ölçüde tasfiye etmiştir.²¹² Devletin tarikatları idari olarak denetimi altına alma amaçlı ilk ciddi adımı Merkezi Tekke²¹³ uygulamasına geçilmesi

²⁰⁸ Ocak, “Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, 259.

²⁰⁹ Mustafa Karabulut, “Tanzimat Döneminde Osmanlı'nın Yenişleme Sürecine Bir Bakış”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy.187 (2010): 126-127.

²¹⁰ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 10.

²¹¹ Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, 132.

²¹² Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, 137.

²¹³ Osmanlı Devleti modernleşme ve merkezileşmenin etkisi sonucunda, XV. yüzyıldan itibaren devlet açısından sorun hale gelen şeyhleri bir merkez tarafından kontrol etmeyi amaçlamıştır. Bu amaç

olmuştur. Bu uygulama ile Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan tekke ve zaviyeler İstanbul'daki merkezi tekke olarak belirlenen âsitâneye bağlanmışlardır.²¹⁴ Böylece taşrada bulunan tekke ve zaviyelerin postuna sorunlu şeyhlerin geçmesinin önüne geçmek, yine buralara dini ve itikadi problemleri olan şahısların giriş ve çıkışlarını önlemek amaçlanmıştır.²¹⁵

Bu bağlamda atılan İkinci ciddi adım ise, Meclis-i Meşayih'in²¹⁶ kurulması olmuştur. Bu kurum, tekke ve zaviyelerin meşihatın dolayısıyla devletin denetimi altına alınması, şeyh atamalarında ehil ve liyakatli şahısların görevlendirilmesinin sağlanması, reformların tarikat çevreleri nezdinde meşrulaştırılması gibi gayelerle meşihat dairesi çatısı altında ihdas edilmiştir.²¹⁷

Cumhuriyetin ilanıyla beraber laik düzene geçilmek üzere yapılan kapsamlı değişikliklerden tekke ve zaviyeler de nasibini almıştır. Laikliğin önünde önemli bir engel olarak görülen tekke ve zaviyeler, önce Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanmış ve daha sonra 30 Kasım 1925 tarihinde çıkan bir kanun ile tamamen yasaklanarak kapatılmıştır.²¹⁸ Yasak ile birlikte resmi olarak işlevlerini yitiren bu kurumlar, gözlerden ırak, illegal yollarla varlıklarını sürdürmeye devam etmiş fakat her türlü denetimden uzak olmaları, zaman içinde bir takım toplumsal sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.²¹⁹

1.2.1. Tekke ve Zaviyelerdeki Görevliler

Tekke ve zaviyeler, günlük ihtiyaçların karşılanması ve fonksiyonlarının devam edebilmesi için kendi bünyesinde ve belli ücret karşılığında çalışan çeşitli görevliler

doğrultusunda Merkezi Tekke Uygulamasına geçilmiş ve böylece hayata geçirmeyi planladığı reformları daha kolay bir şekilde yapabilme yolunda önemli bir adım atmıştır. Bu konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Zekeriya Işık, "Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkileri", (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2015), 393-400.

²¹⁴ Özer, "Osmanlıda Tekke ve Tarikat Islahatları- II. Mahmud Dönemi ve Sonrası", 125. Gündüz, *Osmanlılarda Tekke-Devlet Münasebetleri*, 192.

²¹⁵ Elmas Şahin, "Osmanlı İmparatorluğunda 19. Yüzyıl Sonları 20. Yüzyıl Başlarında Tekke ve Zaviyelerin Yönetimi", (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2019), 18.

²¹⁶ Meclis-i Meşayih uygulamasına geçilmesindeki en önemli etkenler tekke ve zaviyelerin işleyişlerini rahat bir şekilde kontrol edebilmek, tekkelere atanan şeyhlerin işin ehli olan kişiler arasından seçmek, tekke ve zaviyelerde bozulan düzeni tekrar sağlayarak toplum nezdinde eski tibarlarına geri döndürmek gibi şekilde sıralanabilir. Detaylı bilgi için bkz. Akman, *Osmanlı'da Devlet Tekke Münasebetleri* (Ankara: Elips Kitap, 2013).

²¹⁷ Akman, *Osmanlı'da Devlet Tekke Münasebetleri*, 43.

²¹⁸ Güner, *Tarikatlar Ansiklopedisi*, 388.

²¹⁹ Işık, *Devlet ve Tarikat*, 216.

bulundurmıştır. Bu görevlilerin kimler olacağı ve hangi işlerde çalışacakları genel olarak tekkenin kurucusu tarafından belirlenirdi. Ocak, zaviyelerdeki görevlileri belirlerken bunları dini görevliler (şeyh, dervişler, cüzhan, zakir, duâgû, türbedar, hatimhan, aşırhan, imam, müezzinler) ve hizmetliler (tabbah, helvacı, bevvab, kayyım, ferraş, çeraği) olarak iki ayrı gurupta ele almıştır.²²⁰

1.2.1.1. Dini Görevliler

Tekke ve zaviyelerdeki dini görevlilerin en başında hiç şüphesiz tekkenin şeyhi gelmektedir. Şeyh kelimesinin sözlük anlamı “yaşlı adam, ihtiyar” olup, geniş anlamda ise “tekke ve zaviyelere liderlik yapan, bunun yanında kendisine bağlı müridleri olan kimse” şeklinde ifade edilmiştir.²²¹ Uludağ’a göre üç çeşit şeyh vardır: Bunlardan birincisi, bilgi yönünden şeyhlik makamına erenler yani İslam âlimleri; ikincisi, Allah’a kulluk eden ve ibadetlerini yerine getiren şeyhler yani bir tekkenin başında bulunan mutasavvıflar; üçüncüsü ise, mevki olarak başta olan kabile şeyhleridir.²²² Tekkenin başındaki şeyhe genel olarak pir denmekte olup, varsa eğer o tekkedeki ikinci şeyhe ise pir-i sani denmiştir.²²³ Şeyhler, güzel huylu ve temiz ahlaklı olmanın yanında, karizmatik ve örnek yaşantılarından dolayı etrafında bulunan talebe ve müritler üzerinde etkili olmuşlardır.²²⁴ Ancak bu şekilde kendisine bağlı müridlere önderlik eder, onları kötülüklerden, fenalıklardan uzak tutar, onları Allah’a yöneltebilirlerdi. Bu bakımdan şeyh, bir nevi öğretmen rolündedir.²²⁵

Tekke ve zaviyede, şeyhten sonra gelen önemli dini görevliler dervişlerdir. Derviş Farsça bir kelime olup “yoksul” anlamına gelmektedir.²²⁶ Şeyhten aldıkları dini eğitim ve tasavvufi terbiyeden sonra ya buldukları ya da başka bir tekkede şeyhin yardımcısı görevinde bulunurlardı. Dervişlerin bazıları tekkede yaşamlarını sürdür ve üzerine düşen vazifesini yerine getirmekle yükümlü iken, bazı dervişler ise belli bir zamanda tekkeye gelerek hizmet etmişlerdir.²²⁷ Tasavvufî yolculuğunu, seyr ü sülûk eğitimini henüz yerine getiremeyen dervişler ise, tekkenin ona ayrılan bir bölümünde ya

²²⁰ Ocak, “Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, 265.

²²¹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 116.

²²² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “şeyh” md., 975.

²²³ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 55.

²²⁴ Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 143.

²²⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “şeyh” md., 254.

²²⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, *100 Soruda Tasavvuf* (İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1985), 17.

²²⁷ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 61.

zikir yapıp ibadet ederdi ya da halvete girerek üzerine düşen yükümlülüğünü yerine getirirdi.²²⁸

Dini görevlilerden biri olan Cüzhan, tekke ve zaviyelerde Kurân-ı Kerim'den cüzler okumakla görevlendirilmiştir.²²⁹ Zakir, tekkelerde dervişlerin zikirleri esnasında onlara ilahilerle eşlik eden görevlilerdir.²³⁰ Dua eden, duacı anlamına gelen duâgû, tekke ve zaviyelerde yapılan zikirlerin sonunda dua etmekle görevliydi.²³¹ Türbedar, türbelerin bakımı ve temizliğinden sorumlu olan görevlidir.²³² Mevlidhan, kandil gecelerinde ve bazı dini günlerde mevlit okumakla görevli kişidir.²³³ İmam ve müezzinler ise, tekke ve zaviyelere ait camii veya mescitlerde ibadet işlerini yürüten görevlilerdir.

1.2.1.2. Hizmetliler

Tekke ve zaviyelerde görev alan hizmetlilerin başında tabbah gelmektedir. Tabbah, sözlük anlamı “aşçı” olup, tekke ve zaviyelerin mutfak bölümünde hem tekke sakinlerine hem de fakir fukaraya hazırlanan yemeklerden sorumludur.²³⁴ Kayyım, tekkenin kapısını açıp kapatma, yerleri temizleme, halı ve kilim serme görevlerinin yanında gerekli hallerde tekkenin su ihtiyacını karşılayan görevlidir. Bevvap, tekkenin kapısını açıp kapatmakla görevlidir. Eğer bir tekkede bevvap varsa büyük ihtimalle bu tekkede kayyım görev yapmamaktadır.²³⁵ Ferraş, tekke ve zaviyelerin temizliğini yapmakla beraber halı, kilim, hasır gibi mefruşatı sermekle görevlidir.²³⁶ Ayrıca kapıcı, çeraği, bulaşıkçı, helvacı, aşırhan gibi görevliler de tekke ve zaviyelerde hizmet eden diğer görevlilerdir.

²²⁸ Ayşe Bölükbaşı, “XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkeleri”, (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2015), 83.

²²⁹ Saim Savaş, *16. Asır Anadoluşunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 93.

²³⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “zakir” md., 297.

²³¹ Mehmet İşpirli, “Duagu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 541.

²³² Savaş, *16. Asır Anadoluşunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*, 94.

²³³ Bölükbaşı, “XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkeleri”, 90.

²³⁴ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, “Tabbah” md., 1208.

²³⁵ Bölükbaşı, “XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkeleri”, 88.

²³⁶ Savaş, *16. Asır Anadoluşunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*, 94.

1.2.2. Tekke ve Zaviyelerin Mimari Yapısal Özellikleri

Zaviye kelimesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak üç müesseseyi kapsamaktaydı. Birincisi, herhangi bir tarikata mensup olan dervişlerin ve gelen giden konukların misafir edildiği tesisler için; ikincisi, şehirlerde medrese, mescit, hamam gibi mimari yapıları bir arada toplayan külleye veya imaretler için; üçüncüsü ise, derbentlerde, önemli geçit ve yollar üzerinde kurulan ve buradan geçen yolcular için yeme, içme, barınma gibi ihtiyaçları karşılayan misafirhaneleri ifade etmek amacıyla kullanılmıştır.²³⁷

Dış yapıları itibariyle ilk zamanda yapılan tekke ve zaviyeler, ilgi çekici bir görünüme sahip olmayıp, daha çok tek kattan oluşan, sade görünümlü, ahşaptan yapılmışlardır.²³⁸ Tekkelerin iç mimarileri ise, genellikle tekkelerin büyüklüğüne göre değişiklik göstermiştir. Sadece birkaç odaya sahip olan tekkeler olduğu gibi, geniş bir alana yayılan ve içinde birçok oda barındıran tekkeler de kurulmuştur.²³⁹ Osmanlı İmparatorluğu döneminde kurulan tekke ve zaviyeler ile ilgili Evliya Çelebi, tekke ve zaviyelerin ziraata uygun arazilere sahip olduğunu, zengin vakıflar sayesinde faaliyetlerini rahatça sürdürdüklerini, bunun yanında tekkenin iç kısımda odaların, mescid, hamam, mutfak, kütüphane, misafirhane; dış kısımda ise değirmen, ahır, bahçe gibi kısımların yer aldığını ifade etmiştir.²⁴⁰

Tekke ve zaviyeler dini ve tasavvufi eğitimin verildiği merkezler olmanın yanı sıra fakir fukarayı doyurmak, uzaktan gelen misafirleri ağırlamak gibi görevlerde de bulduklarından mimari yapıları da buna göre tasarlanmıştır. Bu yapılar genel olarak semahane, türbe, çilehane(hücre), selamlık(şeyh dairesi), derviş odaları, harem, matbah ve kiler ile kahve ocakları gibi kısımlardan meydana gelmekteydi.²⁴¹ Semahane, ibadetlerin ve zikirlerin yapıldığı bölümdür. Burada mihrabın bulunmasından dolayı mescid görevi de görmektedir. Bu bölüm tarikatların ibadetlerine göre değişiklik gösterebilmektedir. Kadınlar semahanede bulunan kafesin arkasından durup, içerde yapılan zikirleri izleyebilirdi.²⁴² Tekkede bulunan türbeler genel olarak tarikat

²³⁷ Ocak, "Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", 250.

²³⁸ İsmail Çelik, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Tekke ve Zaviyeler", (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2005), 102.

²³⁹ Çelik, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Tekke ve Zaviyeler", 102.

²⁴⁰ Kara, "Tekke", 368-369. Ocak, "Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", 264.

²⁴¹ Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, 262.

²⁴² Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Tekkeler", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, sy.4 (1982):33.

şeyhlerinin veya tekkeyi inşa eden kişiye ait olurdu. Ayrıca bunlara ait sandukalar da bu türbelerin içinde yer alırdı.²⁴³ Çilehane (hücre), tarikata mensup dervişlerin dünyevi kaygılardan uzaklaşmak ve yalnızca Allah'ı anmak için girdikleri odalardır. Bu odalar sadece bir kişinin girebileceği ve ibadet dışında başka bir şey yapamayacağı biçimde tasarlanmıştır.²⁴⁴ Selamlık (şeyh odası), şeyh efendinin kaldığı odadır. Şeyh burada gelen gidenleri ağırlar, toplantı yapar veya misafirlerine yemek yedirirdi. Derviş odaları, dervişler için bir veya birkaç kişi kalacak şekilde yapılan odalardır. Bu odalarda dervişler ibadet etmenin yanında yatıp kalkardı.²⁴⁵ Harem, şeyhin ve ailesinin kaldığı bölümdür. Şeyh ve ailesi burada gündelik yaşamlarını sürdürmektedir. Bu bölüm kimi zaman tekkenin içinde kimi zaman da hemen tekkenin bitişiğinde olmuştur.²⁴⁶ Matbah ve kiler, tekkenin yemeklerinin pişirildiği, erzaklarının konulduğu yerlerdir. Mutfakta pişirilen yemekler tahtadan yapılan sofralara serilir ve burada yaşayan dervişler ile gelip giden misafirlere ikram edilirdi.²⁴⁷ Kahve ocaklarında, şeyh için hizmet edenler burada bulunur ve şeyh için kahve pişirilirdi.²⁴⁸ Bunların dışında tekke ve zaviyelere ait hanlar, ahırlar, fırınlar, kapıcı odaları, samanlık gibi yerler de vardır.

1.3. TEKKE VE ZAVİYELERİN TOPLUMSAL HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Tekke ve zaviyeler, uzun yıllar boyunca içinde buldukları toplumların siyasi, askeri, dini, ekonomik yapıları üzerinde etkili olmuşlardır. Özellikle Osmanlı sultanları ve devlet adamları tarafından destek bulan ve çeşitli vergilerden muaf tutulan tekke ve zaviyeler,²⁴⁹ buna karşılık devletin varlığını ve bütünlüğünü buldukları yerlerde hissettirme, kervanların güvenliği sağlama gibi görevlerle vazifelendirilmişlerdir.²⁵⁰ Bunun yanı sıra tekke ve zaviyeler, tasavvufi düşüncenin yerleştirildiği, dini eğitimlerin verildiği, halkın ibadet ettiği, fakir fukaranın yatıp kalktığı ve karnını doyurduğu,

²⁴³ Alkan, "Osmanlı Dönemi'nde Adana Sancağında Kurulan Tekkeler/Zaviyeler ve Türbeler", 29.

²⁴⁴ Savaş, *16. Asır Anadolu'sunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*, 73.

²⁴⁵ Kazıcı, "Osmanlılarda Tekkeler", 33.

²⁴⁶ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 61.

²⁴⁷ Savaş, *16. Asır Anadolu'sunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*, 73.

²⁴⁸ Kazıcı, "Osmanlılarda Tekkeler", 34.

²⁴⁹ Rifat Özdemir, "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy.5 (1994): 270.

²⁵⁰ Kara, "Tekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 369.

sanatkârların sanatını icra edebildikleri, bir huzur evi gibi yaşlıların kalabildiği geniş hizmet alanlarını kapsayan merkezler halinde faaliyetlerini sürdürmüştür.

Tekke ve zaviyeler, Osmanlıların beylikten devlete geçiş sürecinde vermiş olduğu desteklerden dolayı yüzyıllar boyunca devlet nezdinde kabul görmüşlerdir. Bunların başında bulunan şeyhler ve dervişler yeri geldiğinde fetih hareketlerine katılarak ordunun moralinin ve manevi gücünün artmasını sağlamışlardır. Devletin uygulamış olduğu iskân politikası ve özellikle uç bölgelerde kurulan tekke şeyhlerinin faaliyetleri sayesinde topraklar genişlemiş ve İslamiyet hızlı bir şekilde yayılmıştır.²⁵¹

Tekke ve zaviyelerin en önemli görevi hiç şüphesiz dini ve tasavvufi faaliyetleri yaymaktır. Öyle ki, Anadolu'ya hâkim olan Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde, medreselerin etki alanı dışında kalan uzak bölgelerde dini ve içtimai faaliyetlerin yürütülmesi için tekke ve zaviyeler bu görevi üstlenmişlerdir.²⁵² Anadolu ve Rumeli'nin Müslümanlaşma sürecinin hızlanması ve İslamiyet'in buralarda hızlı bir şekilde geniş alanlara yayılması tekke ve zaviyelerin önemli faaliyetlerinden bir diğeri olmuştur. Sınır boylarında fethedilen topraklara yerleştirilen şeyh ve dervişler, izledikleri ılımlı politikalar sayesinde buradaki gayrimüslim halkı olumlu yönde etkileyerek onların İslamiyet'e geçme sürecini kolaylaştırmışlardır.²⁵³

Tekke ve zaviyelerin ekonomik faaliyetleri genel olarak ahilik teşkilatı ve fütüvvet üzerine kurulmuştur. Fütüvvet ortaya ilk çıktığı zamanlarda daha çok ahlaki değerler üzerinde dururken ileriki zamanlarda bu yapıdan değişiklik göstererek ekonomik bir hal almıştır. Fütüvvet'in, birbirine yardımcı olmak, fakir fukarayı koruyup kollamak, alçak gönüllü olmak, komşusunun kötülüğünü düşünmemek, düşenin yanında olmak, iyi huylu ve kalbi temiz olmak, rızkın sadece Allah'tan geldiğini bilmek ve buna göre hareket etmek gibi temel esasları vardır.²⁵⁴ Ahi teşkilatı fütüvvetnamelerden yararlanarak çarşı, pazar gibi yerlerin düzenini sağlamak, esnaf kuruluşlarına gerekli olan eğitimi ve üretimi artıracak düzenlemeler yapmak, fiyat ve kalite kontrolü yapmak gibi faaliyetlerde bulunmuştur.²⁵⁵ Ayrıca bu teşkilat hastalığa yakalanmış kişilere, misafir olarak şehre gelenlere, fakir fukaraya ve bunun yanında sosyal hizmet niteliği

²⁵¹ Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *İnsan ve İnsan Dergisi*, sy.5 (2015): 13.

²⁵² İlker Yiğit, "XVI. Yüzyıl Türkiye'sinde Ahi Adlı Zaviyelerin Dağılışı", *Turkish Studies*, sy.8 (2013): 963.

²⁵³ Haşim Şahin, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Dini Zümreler (1999-1402)", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 341.

²⁵⁴ Çelik, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Tekke ve Zaviyeler", 55.

²⁵⁵ Çelik, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Tekke ve Zaviyeler", 56.

taşıyan kurum ve kuruluşlara devamlı yardım ederek ekonominin yanı sıra toplumsal düzenin korunması adına da önemli misyonlar üstlenmiştir.²⁵⁶

Tekke ve zaviyelerdeki eğitim faaliyetleri medreselere göre sosyolojik olarak daha kapsamlı olmuş ve toplumun hemen her kesimden insanlara açık, kapsayıcı bir mahiyet taşımıştır. Arapça, Farsça, Türkçe dillerinde eğitimler verilmiş, güzel sanatlar, musiki, edebiyat, İslami ilimlerin yanında edep, ahlak, paylaşımcılık gibi bir toplumda birlik ve dayanışma ruhunu canlı tutan değerlerin öğrenilmesinde ve yaşatılmasında tekke ve zaviyeler merkezi bir rol oynamıştır.²⁵⁷ Özellikle kasabalarda bulunan tekke ve zaviyeler önemli düşünce ve ilmi faaliyetlerinin yürütüldüğü merkez konumundaydılar. Ayrıca bazı tekkeler sahip oldukları kütüphaneler sayesinde ilim öğrenmek isteyenlerin uğradığı önemli merkezlerden biri olmuştur.²⁵⁸ Öyle ki günümüzde İstanbul'da bulunan Süleymaniye'deki kütüphane, bünyesinde barındırdığı çok sayıda farklı eser ile halen hizmet vermeye devam etmektedir.²⁵⁹

Tekkeler ve zaviyelerin bir diğer faaliyet hizmeti ise sağlık alanında olmuştur. Özellikle ruh ve sinir problemi yaşayan, manevi anlamda kendilerini boşlukta hisseden kişiler buralarda telkin yöntemiyle tedavi edilmişlerdir.²⁶⁰ Bunun yanında cüzzam hastaları için miskinler tekkesi adıyla kurulan tekke ve zaviyelerde, hastalığa yakalanan kişiler burada karantina altına alınmış ve hastalıklarının diğer insanlara bulaşmaması sağlanmıştır.²⁶¹

Tekke ve zaviyelerin önemli fonksiyonlarından biri de spor faaliyetlerinin yapılması ve geliştirilmesi olmuştur. Özellikle güreş, okçuluk, cirit, binicilik gibi sporların yapıldığı birçok dalda tekke ve zaviyeler kurulmuştur. Bu tekkelerin kurulmasındaki temel amaç, savaşıcak askeri gücün devamlılığını sağlamak ve toprakların bütünlüğünü korumaktır.²⁶² Varlıklı tekke ve zaviyeler spor konusunda önemli adımlar atmış, bazıları sadece sporla ilgili kütüphaneler kurmuşlardır.

²⁵⁶ Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, sy.1-2 (1963):29.

²⁵⁷ Mustafa Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy.12 (2008): 112. Özer, "Osmanlıda Tekke ve Tarikat İslahatları- II. Mahmud Dönemi ve Sonrası", 47.

²⁵⁸ Mustafa Ülger, "19. Yüzyıl Osmanlı Fikir Hayatındaki Yeri Bakımından Tekkeler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.18 (2013): 47.

²⁵⁹ Kara, "Tekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 367.

²⁶⁰ Kazıcı, "Osmanlılarda Tekkeler", 32.

²⁶¹ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 62.

²⁶² Haydar Gölbaşı, "Osmanlı Devleti'nde Spor Tekkeleri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.15 (2018): 44.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk spor tekkesi Bursa'daki Güreşçiler Tekkesi'dir.²⁶³ Bu tekkenin başına güreş sporunda başarılı olmuş, isim yapmış bir yönetici atanırdı ve onun liderliğinde güreş faaliyetleri yerine getirilirdi.²⁶⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda güreş tekkelerinde kalanlar genel olarak Türk ve Müslüman halkın çocuklarından oluşmaktaydı. Fakat bunun dışında Çerkez, Arnavut, Boşnak, Hırvat, Gürcü, Abaza kökenli sporcular da bu tekkelerde spor faaliyetlerinde bulunmuşlardır.²⁶⁵ Ayrıca Osmanlı padişahları bazı zamanlarda ülke dışındaki iyi sporcuları bedelini ödemek kaydıyla Anadolu'ya getirterek spora verdikleri önemi gözler önüne sermiştir.²⁶⁶ Spor tekkelerden biri de İstanbul Okmeydanı'ndaki Okçular Tekkesi'dir.²⁶⁷

²⁶³ Osman İmamoğlu, Mehmet Çebi, İzzet İslamoğlu ve Bade Yamak, "Osmanlı İmparatorluğunda Spor Tekkeleri ve Kulüpleşme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy.58 (2018): 910.

²⁶⁴ Çelik, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Tekke ve Zaviyeler", 51.

²⁶⁵ Kemal Aras, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşunda Tekkelerin Güreş Sporuna Katkıları", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.15 (2015): 203.

²⁶⁶ Aras, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşunda Tekkelerin Güreş Sporuna Katkıları", 204.

²⁶⁷ Kazıcı, "Osmanlılarda Tekkeler", 32.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'DA DİNİ VE TASAVVUFİ HAYAT

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin yapısını, sosyal ve içtimai hayat içerisindeki yerini ve konumunu doğru anlamak adına buraya kadar tarikatlar, tekke ve zaviyeler hakkında verilen bilgilerden başka, söz konusu tekkenin bulunduğu Diyarbakır'ın tarihsel gelişimini, dini ve tasavvufi dokusunu ortaya koymanın önemi ortadadır. Buradan hareketle bu bölümde Diyarbakır'ın siyasi, dini, sosyal ve kültürel yaşantısı izah edilmeye çalışılmıştır.

2.1. DİYARBAKIR (AMİD) TARİHİ

Diyarbakır'ın en eski adının “Amid” olduğu ve bunun kökeninin Hz. İbrahim'in neslinden gelen Amid b. Bülendi/Belenda'ya dayandığı gibi rivayetler bulunsa da şehrin adının nereden geldiği tam olarak bilinmemektedir.²⁶⁸ Daha sonra Asurların şehre “Amedi” ismini verdiği belirtilmektedir.²⁶⁹ Romalılar döneminde buraya “Amida” ismi verilmiştir.²⁷⁰ Şehrin bir sonraki ismi olan “Diyârbekir” ismini ise Yemen tarafından Yukarı Dicle bölgesine yerleşen Rebâa Araplarının iki büyük kabilesinden bir tanesi olan Bekir b. Vail nedeniyle aldığı düşünülmektedir.²⁷¹ Dünyanın en büyük surlarından bir tanesine sahip olan şehrin isminin sürekli değişmesi ve tarihi eserlerinin farklı dönemlerde yapılmasından da anlaşılacağı üzere yüzyıllardır büyük şehir olup, birçok medeniyete merkezlik yapmış önemli bir konuma sahip olduğu açıkça görülmektedir.²⁷²

²⁶⁸ Abdullah Demir ve Ali Melek, “Dini Değerleri İle Diyarbakır”, Erişim 29 Ocak 2014, https://www.academia.edu/5872971/Dini_Değerleri_Ile_Diyarbakir_Historic_and_Religious_Places_in_Diyarbakir_E-Kitap, 13.

²⁶⁹ Canan Parla, “Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti”, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, 10-15 Eylül 2007 Ankara, Ed. Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın, Zeki Cemil Arda, Mustafa Akbulut ve Zeki Dilek, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, (Ankara, 2011), 2466.

²⁷⁰ Songül Dumlupınar Alican, “Ortaçağ'da Amid (Diyarbakır)”, (Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi, 2019), 31.

²⁷¹ Abdullah Demir ve Ali Melek, “Dini Değerleri İle Diyarbakır”, 13.

²⁷² Abdürrahim Alkış, “XII. ve XVII. Asırlar Arasında Diyarbakır'da Tasavvuf Kültürü”, *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sy.13 (2015): 16.

Güneydoğu Anadolu bölgesindeki en önemli şehirlerden birisi olan Diyarbakır, Dicle vadisinden 100 metre, denizden ise 750 metre yükseklikte, Dicle nehri kenarında Karacadağ lavları üzerine bulunmaktadır.²⁷³ Karacadağ'da çıkan lavlar sonucunda oluşan bazalt taşların üzerinde kurulan şehir, tarih boyunca büyük medeniyetlere ve zengin kültürlere ev sahipliği yapmıştır.²⁷⁴

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar hemen her dönemde büyük medeniyetlerin ekonomik ve kültürel gelişmelerin merkezi olarak kabul edilen Diyarbakır, Hurrilerden Akkoyunlulara, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan köklü bir tarihe sahip olmuştur.²⁷⁵ Mezopotamya olarak adlandırılan Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan bölgede yerleşimin m.ö.7000 yıllarına kadar dayandığı Diyarbakır'da ilk yerleşimin ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir.²⁷⁶ Mezopotamya coğrafyası ile ilgili m.ö. 3000 yıllarında kayıt altına alınan Sümer-Akad belgelerinde, bu bölgede Subartu adı verilen savaşçı kabilelerin yaşadıkları ve Diyarbakır'ı da içine alan Yukarı Dicle bölgesinin bilinen ilk medeni halkının ise Subartu soyundan gelen Hurriler olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁷ Şehrin tarihinin m.ö.3000'li yıllarda Hurriler tarafından yapılan İç Kale ile başladığı düşünülmektedir.²⁷⁸

Diyarbakır şehrinde, m.ö. 2000'li yılların ortasına kadar Hurrilerin egemenliği altında yaşamını sürdüren boylardan biri olan Mitanniler, zaman içinde güçlenmiş ve Hurrileri ortadan kaldırarak egemenlik alanlarını genişletmiştir.²⁷⁹ Bölgeye Mitannilerden sonra Asurlular ve sonrasında ise m.ö.1260-653 Urartular egemen olmuştur. Kısa bir süre ise bölgeye Aramilerin bir kolu olan Bit-Zamani kabilesi hâkim olmuş ve Diyarbakır'ı merkez yapmıştır.²⁸⁰ Bit-Zamani Arami kabilesinin Diyarbakır'ı başkent yapmasından sonra Hurrilerden kalan surları restore ettikleri düşünülmektedir.²⁸¹ Bölgedeki Asur hâkimiyetinin sona ermesiyle bölgenin yönetiminde boşluk ortaya çıkmıştır. Sonrasında ise bölge kısa bir süre için İskit

²⁷³ Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, Çev: İdil Çetin, (Ankara: Dipnot Yay., 2014), 14.

²⁷⁴ İrfan Yıldız, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2011), 257.

²⁷⁵ Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, (İstanbul: Uzman Matbaacılık, 2013), 217.

²⁷⁶ Parla, "Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti", 2466.

²⁷⁷ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, (Ankara: Ulus Basımevi, 1936), 11.

²⁷⁸ Alkış, "XII. ve XVII. Asırlar Arasında Diyarbakır'da Tasavvuf Kültürü", 16. Yıldız, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, 257.

²⁷⁹ Ayşe Demirtaş, "İslam Fethine Kadar Diyarbakır", (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007), 39.

²⁸⁰ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Öncesi Diyarbakırına Genel Bir Bakış", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*. 15-17 Kasım 2006 Diyarbakır, Ed. Bahaeddin Yediyıldız ve Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği, (Ankara:2008), c.1, 18.

²⁸¹ Parla, "Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti", 2466.

egemenliğine girmiş fakat m.ö. 625 yılında İskit hâkimiyetini sona erdiren Medler bölgeye egemen olmuştur.²⁸² Medlerden sonra Diyarbakır'a sırasıyla Pers İmparatorluğu, Büyük İskender, Selevkoslar, Partlar, Büyük Tigranlar ve Romalılar hâkim olmuştur.²⁸³

Diyarbakır, m.s. 53-395 yılları arasında Romalılar ile Persler ve Romalılar ile Sasaniler arasında sürekli olarak el değiştirmiştir. Doğu Roma İmparatoru II. Konstantinos hem şehrin büyümesi hem de var olan Sasani tehdidini göz önüne alarak m.s. 300'lü yıllarda iç kalenin dışında yeni surlar inşa ettirmiştir.²⁸⁴ Surlar, m.s. 365-375 yılları arasında yapılan eklemeler sonucunda batıya doğru ilerlemesiyle, uzunluğu 5.5 km, yüksekliği ise 10-12 metre arasında değişen son halini almıştır.²⁸⁵ Roma hâkimiyeti altına giren Diyarbakır "*Augusta*" olarak anılmış ve döneminin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Nisibis halkının egemenliği ve Persler ile m.s. 505 yılında imzalanan antlaşmayla Diyarbakır, Romalıların elinde kalmıştır.²⁸⁶

Henüz hicretin başlarında Bizans egemenliği altında bulunan Diyarbakır, Hz. Ömer'in halife olduğu dönemde İslam devletinin hâkimiyeti altına alınmıştır.²⁸⁷ Hz.Ömer, Şam valisi olan Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a H.18/M.639 yılında bir mektup göndererek Bizans'a bağlı komutanlar tarafından yönetilen Diyarbakır'ın da içerisinde yer aldığı Yukarı Mezopotamya adı verilen "*el-Cezire*" bölgesinin fethini emretmiş ve İyaz b. Ğanm'ın önderliğindeki İslam ordusu beş aylık kuşatma sonucunda 27 Mayıs 639 yılında Diyarbakır'ı fethederek İslam topraklarına katmıştır.²⁸⁸

Hz. Ömer döneminde fethedilen Diyarbakır, Hz. Hasan döneminde Muaviye ile yapılan anlaşma ile halifelikten vazgeçmesi sonucunda Emevilere bağlanmıştır.²⁸⁹ Diyarbakır'da 661 yılında başlayan Emevi egemenliği 750 yılında Abbasilere geçmiş ve bu dönemde Bizanslılar, birçok kez Diyarbakır'a saldırılarda bulunmuş fakat şehri kuşatmayı başaramamıştır.²⁹⁰ Uzun süre Abbasilerin yönetimi altında kalan şehir, 1085

²⁸² Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, (Diyarbakır: Diyarbakır Basımevi, 1936), 36.

²⁸³ Ahmet Zeki İzgöer, *Salname-i Diyarbakır*, (H.1301, M.1883-1884), c.3, İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

²⁸⁴ Abdullah Demir ve Ali Melek, "Dini Değerleri İle Diyarbakır", 13.

²⁸⁵ Alkış, "XII. ve XVII. Asırlar Arasında Diyarbakır'da Tasavvuf Kültürü", 16.

²⁸⁶ Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, 190.

²⁸⁷ Abdurrahman Acar, "Diyarbakır'ın İslamla/Sahabeyle Tanışması", *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Mayıs 2009 Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği, (Diyarbakır, 2010), 66.

²⁸⁸ Abdullah Demir ve Ali Melek, "Dini Değerleri İle Diyarbakır", 18-19.

²⁸⁹ Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, 190.

²⁹⁰ Yediyıldız, "Osmanlı Öncesi Diyarbakırına Genel Bir Bakış", 20.

yılında Büyük Selçuklu Devleti tarafından fethedilmiştir.²⁹¹ Eyyubi Devleti'nin meşhur hükümdarı Selahaddin Eyyubi tarafından 1183 yılında ele geçirilen şehir, Artuklu hükümdarı Kara Arslanoğlu Nureddin Mehmed'e teslim edilmiştir.²⁹²

Timur Devleti 1394 yılında Artukoğulları yönetimine son vererek Diyarbakır'ı kendisine bağlamış ve 1401 yılına kadar buraya yolladığı valiler aracılığıyla şehri yönetmiştir.²⁹³ Daha sonra ise Timur, Akkoyunlu Ahmed Bey'e bir mektup yollayarak kendisine tabi olmasını istemiş ve Ahmed Bey bu mektuba olumlu cevap vererek kendisine bağlılığını iletmiştir.²⁹⁴ Timur ile işbirliği yapan Akkoyunlular, bu tarihten sonra Anadolu'da Timur Devleti'nin bir nevi kolu olarak faaliyetlerde bulunmuş ve bu hizmetlerden dolayı Timur 1401 yılında Diyarbakır şehrini Akkoyunlulara vermiştir.²⁹⁵ Bu tarihten itibaren Akkoyunlu egemenliği altına bulunan Diyarbakır'da özellikle mimari faaliyetler hız kazanmış, Cihangir Mirza Bey ve Uzun Hasan Bey başta olmak üzere Akkoyunlu hükümdarları şehrin güvenliğini daha ön planda tuttuklarından dolayı surların bakım ve onarımı için çalışmalar yapmışlardır.²⁹⁶

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey 1469 yılında devletin başkentini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımış ve Akkoyunluların sınırları içinde bulunan Doğu Anadolu'daki boy ve oymakların çoğunu kendisiyle beraber İran'a götürmüştür. Bu durum Doğu Anadolu ve Diyarbakır'daki Türk nüfusunun azalmasına ve bölgede otorite boşluğunun ortaya çıkmasında neden olmuştur.²⁹⁷ Nitekim Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in oğlu Yakub Bey'in hiç beklenmedik bir anda ölmesinden sonra iç karışıklıklar ve taht kavgaları ortaya çıkmış,²⁹⁸ bu yüzden devlet iyice zayıflamış ve Safeviler tarafından yapılan Şii propagandası ile Akkoyunlular yıkılma evresine girmiştir.²⁹⁹

Başta Diyarbakır olmak üzere Doğu Anadolu bölgesi 1501-1511 yılları arasında Akkoyunlu Devleti, Safeviler, Dulkadiroğulları, Osmanlılar ve Memlukler arasında sürekli nüfuz mücadelesinin olduğu savaş alanına dönüşmüştür. Nitekim Safeviler 1507 yılında Diyarbakır'ı Akkoyunlulardan alarak kendi sınırlarına dâhil etmiştir.³⁰⁰ Şah

²⁹¹ Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, 191.

²⁹² İbrahim Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, (İstanbul: DBB Kültür Yayınları, 1996), 12.

²⁹³ Abdullah Demir ve Ali Melek, "Dini Değerleri İle Diyarbakır", 20.

²⁹⁴ Yediöldüz, "Osmanlı Öncesi Diyarbakırına Genel Bir Bakış", 33.

²⁹⁵ Yediöldüz, "Osmanlı Öncesi Diyarbakırına Genel Bir Bakış", 33.

²⁹⁶ Dumlupınar Alican, "Ortaçağ'da Âmid (Diyarbakır)", 70.

²⁹⁷ Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, 12.

²⁹⁸ Ayşe Atıcı Arayancan, "Akkoyunlu Sultan Yakub'un Ölümüne Dair Münazara ve Bazı Değerlendirmeler", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy.63 (2018), 438.

²⁹⁹ John. E. Woods, *Akkoyunlular*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993), 268-269.

³⁰⁰ Abdullah Demir ve Ali Melek, "Dini Değerleri İle Diyarbakır", 20.

İsmail Diyarbakır'a yetenekli komutanlarından biri olan Ustacalu Muhammed Han'ı vali olarak atamış ve Safeviler, Akkoyunlular ile Sünnilerden oluşan binlerce Müslüman halkı katletmiştir.³⁰¹ Safevi valisinin halka sürekli zulmetmesi üzerine acı çeken halk İdrîs-i Bitlisî aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım istemiştir.³⁰² Bunun üzerinde 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşında Safeviler mağlup edilmiş ve Şah İsmail'e bağlı birlikler 1515 yılında Diyarbakır şehrinden çıkarılmıştır.³⁰³ Sonuç olarak 26 medeniyete beşiklik etmiş ve her devrin ayrı ayrı izlerinin görüldüğü Diyarbakır, 10 Eylül 1515 tarihinde Osmanlı topraklarına katılmıştır.³⁰⁴ Bu tarihten sonra Diyarbakır'da pek çok üst düzey devlet adamı Osmanlı imparatorluğu adına önemli hizmetlerde bulunmuştur.³⁰⁵

2.2. DİYARBAKIR'DA DİNİ VE TASAVVUFİ HAYAT

Diyarbakır bölgesinin İslamiyeti kabul etmesinden sonra, ilim ve fikir hayatında büyük bir canlanma yaşanmıştır. Bu dönemde şehrin her tarafında İslami ilimlerin okutulduğu medreseler inşa edilmiş, bölgede dini ve tasavvufi hayat ile ilgili çok şöhretli kişiler yetişmeye başlamıştır.³⁰⁶ Özellikle Timurlular ve kendilerine tabi olan Akkoyunlular döneminde tasavvufi fikir ve düşüncenin bütün şehre yayılmış olduğu görülmektedir. Timur ve daha sonra oğulları döneminde şehrin her köşesinde dini kurumlar yaptırılmıştır.

Akkoyunlular da her alanda olduğu gibi dini ve tasavvufi alanda da Timurlulardan etkilenmiş ve günlük yaşamlarının önemli bir bölümünü dini hayata ayırmışlardır.³⁰⁷ Akkoyunlu hükümdarları şeyh, baba, derviş gibi halkın sevip saydığı, fikir ve düşüncelerine riayyet ettikleri unsurların, toplum nezdindeki manevi güçlerini görmezden gelmemiş³⁰⁸, bu unsurları yeri geldiğinde himaye altına alarak koruyup

³⁰¹ Vedat Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi*, (Ankara: Kripto Yayıncılık, 2011), 62.

³⁰² Yediyıldız, "Osmanlı Öncesi Diyarbakırına Genel Bir Bakış", 34.

³⁰³ Hatip Yıldız, "Osmanlı Son Döneminde Kulp Kazasının İdari, Sosyokültürel, İktisadi ve Eğitim Yapısı", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk ve Ziya Polat (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 345.

³⁰⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Konya: Kombassan Yayınları, 1994), 303.

³⁰⁵ Abdülkadir Özcan, *Anonim Osmanlı Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 124-130.

³⁰⁶ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılının İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, (Ankara: TTK Yayınları 2014), 18.

³⁰⁷ Erdem ve Kazım Paydaş, *Akkoyunlu Devleti Tarihi*, 206.

³⁰⁸ Himmet Konur, "Akkoyunlular Döneminde Tasavvuf", *Türkler Ansiklopedisi*, 7.cilt, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 817.

kollamış, yeri geldiğinde de askeri, siyasi, kültürel ve ekonomik anlamlarda onlardan faydalanma yoluna gitmişlerdir.³⁰⁹ Özellikle Uzun Hasan Bey sufilere ve ilim adamlarına çok önem vermiştir.³¹⁰ Nitekim onun hükümdarlığı döneminde kazasker olan Mevlana Hasan, Tebriz'e gelen İbrahim Gülşeni'ye burada kalıp ilim irfan öğretmesi için kendisine ne lazımsa padişahın emri ile yerine getirileceği sözünü vermiştir.³¹¹ Bundan başka Uzun Hasan Bey, rüşvet yiyen ve vakıfları zayıflatan devlet adamlarını idam etmek için Gülşeni'nin fikrini almış, fakat Gülşeni bunun doğru olmadığını beyan edip sultanın fikrinden vazgeçmesini sağlamıştır.³¹² Gülşeni zaman içinde sarayda etkili ve saygın biri³¹³ haline gelmiş, sultandan başka bazı devlet adamları da ona danışmaktan geri kalmamıştır.³¹⁴ Ayrıca Uzun Hasan Bey'in eşi Selçukşah Begüm, Dede Ömer Ruşeni için bir tekke yaptırmış ve Ruşeni ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır.³¹⁵

Diyarbakır, 10 Eylül 1515 yılında Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altına girdikten sonra, Osmanlı kanunları gereği 1518 yılında sayım yapılmış ve yapılan sayım sonucunda şehirde 34 mescid, 3 zaviye, 3 medrese, 1 türbe ve 1 cami olmak üzere toplam 42 tane dini mimari bulunduğu tespit edilmiştir.³¹⁶ Hamza Bey Mescidi, Balıklı Mescidi, İbrahim Bey Mescidi, Budak Mescidi bu yapılardan bazılarıdır.³¹⁷ Bu yapıların varlığı Diyarbakır'ın Osmanlı egemenliğinden önce de dini ve tasavvufi açıdan oldukça zengin bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

Diyarbakır şehrinin Osmanlı himayesine girmesinden sonra şehirdeki dini yapıların sayısında hızlı bir artış olmuştur. XVI. yüzyılda ele alınan kaynaklara bakıldığında, Müslümanların yaşadığı mahallelerin çoğu ismini bir mescit ya da

³⁰⁹ Ayşe Atıcı Arayancan, "Akkoyunlu Sarayında Manevi ve İdari Güç: Dervişler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, sy.87 (2018), 90.

³¹⁰ Tavukçu, *Dede Ömer Ruşeni, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*, 22.

³¹¹ Muhyî-i Gülşeni, *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşeni*, Haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 52.

³¹² Muhyî-i Gülşeni, *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşeni*, 71-72.

³¹³ Ayşe Atıcı Arayancan, "Akkoyunlu Sarayında Güçlü Bir Kadı Örneği: Kadı İsâ es Sâvecî", *Orta Çağ'da Din ve Devlet (Doğu ve Batı Ekseninde)*, Ed. Ayşe Atıcı Arayancan, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 158.

³¹⁴ Arayancan, "Akkoyunlu Sarayında Güçlü Bir Kadı Örneği: Kadı İsâ es Sâvecî", 171.

³¹⁵ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Ter. Tevfik Bıyıklıoğlu, (Ankara: TTK Basımevi, 1992), 105.

³¹⁶ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Sur İçî Anıtları İle Köşkler ve Bağ Evleri*, (Ankara: DBB Kültür ve Sanat Yayınları, 2012), 15.

³¹⁷ Zeynel Abidin Çiçek, *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, (Diyarbakır: Diyarbakır Söz Matbaası, 2007), 77.

camiden aldıkları görülmektedir.³¹⁸ Bu dönemde Diyarbakır şehrindeki 69 mahalleden 42'si Müslümanlara aitti ve bu mahallelerde 7 cami ile 38 mescid olmak üzere 45 ibadethane bulunmaktaydı. Bunlara ek olarak bir tekke, bir zaviye ve bir de medrese ismi olan mahalle bulunmaktaydı.³¹⁹ Tüm bunlar o dönemde halkın yaşam şeklinin merkezinde dini ve tasavvufi değerlerin olduğunu göstermektedir.

1564 yılında dini ve tasavvufi hayat yaşamın merkezindeki etkisini artırmış ve buna bağlı olarak dini yapıların sayısında önemli ölçüde artış yaşandığı görülmektedir. 1564 tahririndeki bilgilere göre Diyarbakır'daki vakıf sayısı 338'i bulmuştur. Özellikle tekke, zaviye ve medreselerin sayısı önemli ölçüde artmıştır. Bu dönemde Diyarbakır'da 178 mescit, 64 zaviye, 35 cami, 24 medrese bulunmaktaydı.³²⁰ Medrese, tekke ve zaviyelerin artışı Diyarbakır'da eğitim, kültür ve gündelik hayatta dini ve tasavvufi değerlerin etkili olduğunu göstermektedir.

Evliya Çelebi 1654-55 yıllarındaki Diyarbakır ziyaretinde, her caminin birer ikişer medresesi olduğunu belirtmiştir. Bu bilgiyi günümüzde teyit edecek bilgi ve belgelere ulaşılamasa da Evliya Çelebi'nin bu cümlesi şehirdeki medrese zenginliğine, ilmi ve kültürel hayatın canlılığına işaret etmektedir.³²¹ Bu dönemde şehrin nüfusunun 15 ile 20 bin olduğu düşünülürse, şehirdeki medrese sayısının çok fazla olması halkın dini ve tasavvufi açıdan yoğun bir yaşam sürdürdüğünü göstermektedir.³²² Buna ek olarak medrese bitiren talebelerin halk tarafından molla olarak adlandırılması, mollalara büyük saygı ve hürmet gösterilmesi, mollaların dolayısıyla toplum üzerinde gündelik yaşam içinde etkin olmaları şehir halkının dindar bir yapıya haiz olduğunu göstermektedir.³²³

1785-1850 yılları arasında ise şehirdeki Müslüman mahallesi şehrin yarısından fazlasını oluşturmak ile birlikte hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin aynı mahallelerde yaşadıkları görülmektedir.³²⁴ Bu yıllar arasında şehirde 65 Müslüman, 13 Gayrimüslim mahallesi ve 42 de karışık olmak üzere toplam 120 mahalle

³¹⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, 2.cilt (Ankara: DBB Kültür ve Sanat Yayınları, 1996), 582.

³¹⁹ Çiçek, *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, 52.

³²⁰ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, (Ankara: TTK Basımevi, 2002), 9.

³²¹ Ümit Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. ve 19. Yüzyıl Diyarbakır Örneği", *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, c.11, sy.2 (2019): 853.

³²² Hulusi Kılıç, "Ortaçağ'da Diyarbakır Alimleri", *Uluslararası Selahaddin-i Eyyubi Sempozyumu Bildirileri*, 23-24 Kasım 1996 Diyarbakır, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, (Diyarbakır, 1997), 179.

³²³ Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. ve 19. Yüzyıl Diyarbakır Örneği", 864.

³²⁴ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 18.

bulunmaktaydı.³²⁵ Diyarbakır salnamesinde kayıt altına alınan bilgiler ışığında, 1869 yılında Diyarbakır ve çevresinde defnedilen peygamber, evliya ve sahabelere ait kabir ve türbelerin var olduğu bilgisi verilmektedir. Öte yandan bu dönemde Diyarbakır'a tayin edilen devlet adamlarının çeşitli dini ve eğitim yapılarının kurulmasında öncülük ettikleri görülmektedir.³²⁶ Diyarbakır'a ait H.1286/M.1869-70 yıllarında kayıt altına alınan salnamede ise, burada faaliyet gösteren dini ve eğitim kurumları ile miktarı belirtilmiştir. Buna göre o dönemde Diyarbakır'da 15 adet Hanefi camii şerif, 4 adet Şafi camii şerif, 30 adet mescid-i şerif, 5 adet tekke ve zaviye, 6 adet medrese, 1 adet darü'l-kurra, 12 adet Müslüman mektebi, 6 adet Gayrimüslim mektebi ve 1 adet Patrikhane bulunduğu anlaşılmaktadır.³²⁷

Türkiye'de tekke ve zaviyelerin 1925 yılında kapatılmasıyla tarikat ve benzeri dini grupların varlıkları sonlandırılmaya çalışılmış ise de, bu kurumlar Cumhuriyetin ilk günlerinden günümüze kadar bir şekilde toplumsal hayatın içerisinde yer alarak, şehri dini ve tasavvufi açıdan etkilemeye devam etmişlerdir.³²⁸ Hızlı şehirleşme, küreselleşme, modernleşme ve ulusçuluk düşüncesinin ortaya çıkması bütün dünyada olduğu gibi Diyarbakır'ı da etkisi altına almıştır. Özellikle 20. yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıkan terör olayları sonucunda medrese ve tarikatların çalışmaları şehir merkezine kaymıştır.³²⁹ Sosyo-ekonomik alanda yaşanan gelişmeler ve eğitim seviyesinin yükselmesi şeyh ve seydaların toplum üzerindeki etkileri iyice zayıflamıştır.³³⁰ Bu durum özellikle kırsal kesimde dini ve tasavvufi anlamda bir boşluk ortaya çıkmasına neden olmuştur.

2.3. DİYARBAKIR'DAKİ TEKKE VE ZAVİYELER

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Diyarbakır Nakşibendîlik, Rufaîlik, Kadirîlik ve Gülşenîlik gibi tarikatların yanı sıra diğer pek çok tarikata ev sahipliği yaptığı çeşitli kaynaklarda yer almaktadır ki bu da şehrin dini ve tasavvufi kültürünün oldukça zengin

³²⁵ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 77-78.

³²⁶ İzgöer, *Salname-i Diyarbakır*, c.1., H.1286, M.1869-1870, 32-34.

³²⁷ İzgöer, *Salname-i Diyarbakır*, c.2., H.1291, M.1874-1875,75.

³²⁸ Zekeriya Işık, *Devlet ve Tarikat*, 211.

³²⁹ Ahmet Aktaş, "Diyarbakır'da Tasavvuf Kökenli Dini Gurupların Sosyal Hayata Etkileri", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, 2-5 Kasım 2016 Diyarbakır, Ed. Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel ve Pınar Gürhan Kılıç, Diyarbakır Valiliği, (Diyarbakır, 2017), c.2, 1228.

³³⁰ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 376.

olduğunu göstermektedir.³³¹ Tarikatlara ev sahipliği yapan tekke ve zaviyelerle ilgili Evliya Çelebi Diyarbakır'ı ziyareti sırasında özellikle üç tekkeden bahsetmektedir. Bunlar Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi, Şeyh Rûmî tekkesi ve İpariye Tekkesidir.³³²

Diyarbakır şehri ile ilgili 1540 ve 1568 yıllarında elde edilen arşiv belgeleri sonucunda, o dönem Diyarbakır'da Balıklı Zaviyesi, İbrahim Bey Tekkesi, Babü'ddin Zaviyesi, Bayındırıye Zaviyesi'nden söz edilmektedir.³³³ Ömer Lütfi Barkan, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda çok sayıda tekkenin varlığından bahsetmektedir. Fakat bunların kaçının Diyarbakır'da olduğu ile ilgili net bir bilgi vermemiştir.³³⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda XV. yüzyıldan itibaren tutulan Şeriyye Sicilleri ve Ahkâm Defterleri, bir bölgede meydana gelen hukuki olaylardan sonra kadı huzurunda yapılan mahkeme kayıtlarını içermektedir.³³⁵ Diyarbakır şehri ile ilgili tutulan Şeriyye Sicilleri ve Ahkâm Defterlerinde, Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi, İbrahim Bey Tekkesi, Gülşeni Tekkeleri gibi dönemi itibariyle önemli olan tekkelerin kayıtlarına rastlanılmaktadır. Bunun yanında merkezin veya vilayetlerin her yıl düzenli olarak tuttukları salnameler de tarihi olayların yaşandığı zamanda, toplumun sosyokültürel, sosyoekonomik, dini gibi yapılarının anlaşılması konusunda önemli bilgiler vermektedir.³³⁶ Bu bağlamda Diyarbakır'a ait XIX. yüzyıl salnamelerine bakıldığında, şehirde beş adet tekke ve zaviye olduğu görülmektedir.³³⁷ Bunlardan İbrahim Bey ve Hasan Padişah (Balıklı) tekkelerinin yerleri tespit edilebilmiş fakat İmam-ı Murat Ali Zaviyesi, Hacı Halil Zaviyesi ve Mahmut Bey Zaviyesinin yerleri tespit edilememiştir.³³⁸

³³¹ Aygül Doru, "Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri", *Diyarbakır Medreseleri, Tekke, Zaviye ve Taziye Evleri*. ed. Yusuf Kenan Haspolat, (E-Kitap, Ocak 2015), 107; Tuncer, *Diyarbakır Sur İçi Anıtları İle Köşkler ve Bağ Evleri* 321; Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır* (İstanbul: Şehir Matbaası, 1963), 208; Çiçek, *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, 83.

³³² Şemsettin Bayram, "Evliya Çelebi ve Arifi Paşa'nın Seyahatnamelerinde Diyarbakır'ın Değişimi Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed.İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk ve Ziya Polat (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 498.

³³³ Tuncer, *Diyarbakır Sur İçi Anıtları İle Köşkler ve Bağ Evleri*, 172.

³³⁴ Doru, "Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri", 107.

³³⁵ Yunus Uğur, "Şeriyye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.39 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 9.

³³⁶ Bilgin Aydın, "Salname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.36 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 51-52.

³³⁷ İzgöer, *Salname-i Diyarbekir*, c.2., H.1291, M.1874-1875, 75.

³³⁸ Çiçek, *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, 84-85.

Arşiv kaynakları ve bu konuda yapılmış çalışmalar ışığında Osmanlı İmparatorluğu döneminde Diyarbakır'da faaliyet gösteren tekkeleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:³³⁹

- İbrahim Bey Tekkesi (Mevlevi Tekkesi)
- Gülşeni Tekkeleri
- Nakşibendi Tekkesi
- Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi
- Babü'ddin Zaviyesi
- Örfizade Tekkesi (Yunus Baba Tekkesi)
- Mazenderani Tekkesi (Rufaî Tekkesi)
- Mercimek Tekkesi
- Dilaver Paşa Tekkesi
- Sa'deddin Cibâvi Tekkesi
- Ercişli Şeyh Şükrü Efendi Tekkesi
- İpariye Tekkesi
- Şeyh Rûmî Tekkesi
- Halveti Tekkesi
- Safa Tekkesi

2.3.1. İbrahim Bey Tekkesi (Mevlevi Tekkesi)

İbrahim Bey Tekkesi'nin diğer adı Mevlevi Tekkesi olup, Akkoyunlular döneminde hükümdar olan Kasım Padişah'ın yeğeni İbrahim Bey tarafından, bugünkü Dağ Kapı dışında kalan Vali Konağı'nın olduğu yerde yaptırılmıştır.³⁴⁰ XX. yüzyılın başlarına doğru, tekkenin yapısı harap olduğu için arazisi satılmış, önce Alman mezarlığına dönüştürülmüş,³⁴¹ daha sonra ise mezarlık kaldırılarak burada Vali Konağı inşa ettirilmiştir.³⁴² Aslında bir Mevlevi tekkesi olan bu tekkenin zamanla dönüşüm geçirerek bir Gülşeni tekkesi haline geldiği anlaşılmaktadır.³⁴³

³³⁹ M.Şefik Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, (İstanbul: Kent Yayınları, 2004), Doru, "Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri"; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*; Çiçek, *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*; Tuncer, *Diyarbakır Sur İçi Anıtları İle Köşkler ve Bağ Evleri*; M.Şefik Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbakır Kenti* (İstanbul: Toprak Kitap, 2014).

³⁴⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, 466.

³⁴¹ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 208.

³⁴² Çiçek, *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, 84.

³⁴³ Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbakır Kenti*, 17.

İbrahim Bey Tekkesi'nde eğitim ve öğretimin yapıldığını, dersiam adı verilen bir görevlinin öğrencilere ders verdiği tekkeye ait belgelerde görülmektedir. Rebiü'l-evvel 1151/ Haziran 1739 yılına ait bir sicil kaydında kayıt altına alınan "...yevmi on akçe vazife ile tekye-i mezbur mescidinde dersiam olan Şehy Halil b. Yasin kendi hüsnî rızasıyla cihet-i mezkurun nısfını oğlu Seyyid Ahmed'e feragat ve kasr-ı yed edip..." ifadesine göre, günlüğü on akçe maaş karşılığında tekkenin mescidinde dersiam olan Şeyh Halil b. Yasin, kendi rızası ile bu görevi oğlu Seyyid Ahmed'e devretmek için arzda bulunmuştur. Arzı üzerine oğlu Seyyid Ahmed günlüğü beş akçe maaş karşılığında tekkenin mescidinde dersiam olarak görev yapmaya başlamıştır.³⁴⁴ Ayrıca tekkede, maaş karşılığında duacı olarak görev yapan ve duaguy, duâgû gibi isimlerle anılan görevlinin vazife yaptığı görülmektedir. 7 Receb 1208/ 8 Şubat 1794 tarihli bir sicil kaydında, tekkenin naibi Mevlana es-Seyyid Abdurrahman'ın arzı üzerine, geçimini sağlamakta güçlük yaşayan es-Seyyid Sadullah Halife'nin günlüğü on beş akçe maaş karşılığında duaguy vazifesine tayini gerçekleşmiştir.³⁴⁵

İbrahim Bey tekkesine ait vakıfta, vakfın gelir giderlerini denetleyen nazırların görev yaptığı arşiv belgelerinde kayıt altına alınmıştır. Bu nazırların genel olarak kendi rızaları ile görevlerini kendi oğullarına feragat ettikleri görülmektedir. Nitekim Muharrem 1145/Haziran 1732 yılında kayıt altına alınmış sicile göre, İbrahim Bey Tekkesi Vakfı'nın nazırı olan es-Seyyid Yasin Efendi, kendi isteğiyle bu görevinden feragat etmiş ve yerine oğlu Ebubekir Halife'nin nazır olmasını arz etmiştir. Bunun üzerine Ebubekir Halife günlüğü sekiz akçe karşılığında vakfın nazırlık görevine tayin edilmiştir.³⁴⁶ 28 Cemaziye'l-ahir 1146/ 6 Aralık 1733 yılına ait bir başka sicilde, vakfın

³⁴⁴ Ahmet Zeki İzgöer, *Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi*, (Hazırlayan: Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay ve Salih Kahrıman), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, Eylül 2013, d.nr: 3754, hüküm: 188/72b-2. (Rebiü'l-evvel 1151/ Haziran 1739).

³⁴⁵ Bu hususla ilgili olarak Şeriyeye Sicilinde şu ifadeler yer almaktadır; "İbrahim Bey Tekkesi evkafının kura ve mezari-i kemal-i mertebe dahi vakfı mezkurda müsa'ade-i tam olmağla erbab-ı müstahıktan ve ulemadan es-Seyyid Sadullah Halife'nin cihet-i taayüşden muztaribü'l-ahval olduğu zahir u nümayan olmağla vakf-ı mezbur izdiyadından almak üzere beher yevm on beş akçe vazife ber-vech-i duaguy tevcih olunup yedine müceddeden berat-ı şerif-i alişanım verilmek babında naibi Mevlana es-Seyyid Abdurrahman arz etmeğın mucebince vaki' ise merkuma tevcih u sadaka edip bu berat-ı hümayun-ı saadet-makrunu verdim ve buyurdum ki, ba'del-yevm merkum es-Seyyid Sadullah Halife varıp sikrolunan evkafın izdiyadından almak üzere beher yevm on beş akçe vazifeye ber-veh-i düaguy mutasarrıf olmuştur." İzgöer, *Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 52/17a-3, 7 Receb 1208 / 8 Şubat 1794.

³⁴⁶ "Amid haricinde vaki İbrahim Bey Tekkesi Evkafında yevmi sekiz akçe ile nuzzarı olan es-Seyyid Yasin Halife kendi hüsn-i rızasıyla sulbi oğlu Ebubekir halifeye feragat ve kasrı yed edip mezbur dahi her vechile layık ve mahal ve müstahık olmağın babası es-Seyyid Yasin Halife tevcih olunup yedine berat-ı şerifim verilmek babında yedinde olan beratı mucebince inayet taleb etmeğın sadaka edip bu berat-ı

nazırı olan Yasinzade Şeyh Halil kendi rızası ile bu görevini oğlu es-Seyyid Mehmed Halife'ye feragat ettiğini arz etmiş ve bunun üzerine günlüğü 4 akçe maaş karşılığında es-Seyyid Mehmed Halife'nin vakfın nazırlığına tayini gerçekleşmiştir.³⁴⁷ Yine 29 Recep 1153/ 20 Ekim 1740 tarihli sicilde de, tekkenin nazırı olan Yasin Efendizade Şeyh Halil'in vefat ettiğini bundan dolayı boş kalan yerine oğlu Seyyid Mehmed vakfın nazırı olduğu görülmektedir.³⁴⁸ Bu belgeler gösteriyor ki, İbrahim Bey Tekkesi vakfındaki nazırlık görevi genel olarak babadan oğula intikal eden bir vazife olmuştur.

İbrahim Bey Tekkesi Vakfı'nın H.924/M.1518 yılına ait gelir gider durumuna bakıldığında giderlerin çok az farkla biraz fazla olduğu görülmektedir. Vakfın gelirleri, hamam kiralari, değirmen kirası, kervansaray kirası, tekkeye ait olan bağ ve bahçelerden gelen kiralar ile tekkeye ait köylerden elde edilen mahsulden oluşmaktadır. Bu yılın sonunda vakıf gelirlerinin toplamı 37,947 akçe olduğu görülmektedir. Vakfın giderleri ise, genel olarak personel maaşlarına ve yemek masraflarına harcanmıştır. Aynı yılın sonunda toplam gider 37,980 akçe olduğu kayıt altına alınmıştır.³⁴⁹

Tekkenin H.971/M.1564 yılına ait gelir gider durumuna bakıldığı zaman ise, gelirlerin bir hayli artışı, buna karşılık giderlerin de önemli ölçüde fazla olduğu görülmektedir.³⁵⁰ Gelirlerin fazla olmasından dolayı gelir gider arasındaki fark olumlu anlamda artmıştır. Bu yılda vakfın gelirlerine ek olarak birkaç dükkândan elde edilen kiralardan geliri ve farklı köylerde bulunan mahsullerden elde edilen gelirlerin eklendiği görülmektedir. Yılın sonunda elde edilen toplam gelir 89,478 akçe, toplam gider ise

hümayunu verdim ve buyurdum ki, ba'del-yevm mezbur Ebubekir Halife varup fariğ-i mezburun yerine zikrolunan evkafın nuzzarı olup hizmet-i lazimesin eda kılındıktan sonra yevmi sekiz akçe vazifeyle mutasarrıf olup vakfın ruhu ve devam-ı ömr-i devletim için duaya müdavemet edip göresin." İzgöer, *Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri*, d.nr: 3709, hüküm:118/33b-2, Muharrem 1145/ Haziran 1732.

³⁴⁷ "Haric-i Amid'de vaki İbrahim Bey Tekyesi Vakfının kadimi vazife-i muayyenesi yevmi sekiz akçe zam ile nazırı olan ulemadan Yasinzade Şeyh Halil divan-ı hümayunuma arzuhal sunub yedinde olan beratın verip kendi küsn-i rızasıyla nezaret-i mezburenin nisfını erbab-ı istihkakdan sulbi oğlu es-Seyyid Mehmed Halife'ye feragat ve kasr-ı yed etmekle kasr-ı yedinden tevcih olunup yedine bu berat-ı şerif-i alışanım verilmek babında inayet rica etmeğin mucebince verilmek üzere bilfi'l Şeyhülislam Mevlana İshak işaret etmekle işareti mucebince tevcih olunmak fermanım olmağın hakkında mezid-i inayet-i padişahanem zuhura getirip Mevlana-yı müşarünileyhin işareti ile verilen ruus-ı hümayunum mucebince bu berat-ı hümayun-ı izzet makrunu verdim ve buyurdum ki, mezbur es-Seyyid Mehmed Halife varup kasr-ı yedinden merkum yerine tekye-i mezburenin nisf hisse nezaretine mutasarrıf olup eda-i hizmet eyledikten sonra tay'in olunan yevmi dört akçe vazife-i muayyenesinin evkaf-ı mezbur mahsulünden mütevellisi olanlar yedinden alıp mutasarrıf ola." İzgöer, *Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 181/ 71b-1, 26 Cemaziye'l-ahir 1146/ 6 Aralık 1733.

³⁴⁸ İzgöer, *Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 178/ 71a-2, 29 Recep 1153 / 20 Ekim 1740.

³⁴⁹ Kenan Yakuboğlu, Mustafa Sarıbyık ve Mehmet Salih Erpolat, *Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır*, Diyarbakır Valiliği, 2013, 286.

³⁵⁰ Bizirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, 335.

75,468 akçe olmuş ve 14,010 akçe vakfa fazladan gelir kalmıştır.³⁵¹ Bu durum İbrahim Bey Tekkesi'nin o dönem itibariyle vakıfları aracılığıyla şehir ve kırsal alanda yaşayan topluluklarla sıkı sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkiler içerisinde bulunduğunu ve nüfuzlu, önemli bir tekke konumunda olduğunu açıkça göstermektedir.

2.3.2. Gülşeni Tekkeleri

İslam dünyasında özellikle de Türk coğrafyasında en yaygın tarikatların başında gelen Halvetiliğin en önemli kolu olan Gülşenilik, Diyarbakır'da dünyaya gelen İbrahim Gülşeni (ö.940/1533) hazretleriyle ilişkilendirilen bir tarikattır.³⁵² İbrahim Gülşeni, Halvetiliğin Tebriz'deki en önemli şeyhlerinden olan Dede Ömer Rûşenî'ye intisap etmiş ve bir süre sonra şeyh tarafından kendisine hilafet verilmiştir. Böylece İbrahim Gülşeni müritleriyle beraber Mısır'a gidip tarikatı orada yaymak için Tebriz'den ayrılmış ve Mısır'a gitmeden önce yol üzerinde bulunan Diyarbakır'a uğramıştır.³⁵³ Bu kabile Akkoyunlu hükümdarı Kasım Bey tarafından iyi bir şekilde karşılanmış, fakat bir süre sonra İbrahim Gülşeni'yi çekemeyenler onun casus olduğu yalanını ortaya atmışlardır. Bu dedikodulara daha fazla dayanamayan İbrahim Gülşeni, müridi olan Sadık Ali Efendi'ye hilafet vererek şehirden ayrılmıştır.³⁵⁴ Şehirde bıraktığı halifesi tarafından Diyarbakır'da çok önemli dergâhlar inşa edilmiş ve bu sayede tarikat Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine kadar varlığını sürdürmüştür.³⁵⁵

Korkusuz, Diyarbakır'da dört adet Gülşeni Tekkesi bulunduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ilki, önceleri Mevlevi tekkesi olup daha sonra Gülşeni tarikatına geçen Dağ Kapı dışında bulunan tekkedir. İkincisi, Melik Ahmet caddesindeki Kıbrıs Pasajı yanında bulunan ve bir süre sonra camiye dönüştürülen tekkedir. Üçüncüsü, Urfa Kapı yanında bulunan İbrahim Gülşeni'nin Diyarbakır'daki halifesi olan Sadık Ali tarafından yapılan tekkedir. Bu tekke ilk başlarda cami iken Gülşenilerin burada devamlı zikir yapmalarından dolayı zaman içinde tekke kimliği kazanmıştır. Dördüncü

³⁵¹ Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, 336.

³⁵² Nazim Aslan, "17. Yüzyılda Diyarbakırda Tasavvufi Hayat", (Yüksek Lisans Tezi, Artuklu Üniversitesi, 2017), 37.

³⁵³ Erkan Serim, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'de Dini Hayat ve Kurumlar (1732-1747)", (Yüksek Lisans Tezi, Artuklu Üniversitesi, 2019), 38.

³⁵⁴ Murat Özaydın, "Türk Mutasavvıfı İbrahim Gülşeni'nin Tarikatı ve Diyarbakır'a Yansımaları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*. 15-17 Kasım 2006 Diyarbakır, Ed. Bahaeddin Yediyıldız ve Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği, (Ankara:2008), c.2, 767.

³⁵⁵ Doru, "Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri", 110.

tekkenin ise tam olarak nerede olduğu bilinmemekler beraber Mardin Kapı dışında olduğu belirtilmiştir.³⁵⁶

Diyarbakır Salnamesi'nde aktarılan “İbrahim-i Gülşeni hazretleri zaviyesi vakfiyesinden fırın ve değirmenin tamirâtı icra ve cami-i şerif avlusunda eyyam-ı sayfa mahsus olan namazgahın etrafında ağaç parmakçalık bina edilmiştir” ifadeye göre, Gülşeni zaviyesi vakfından karşılanmak üzere zaviyeye ait olan değirmen ve fırın tamir edilmiş, bunun yanında zaviyenin avlusunda bulunan namazgâhın etrafı ağaç korkuluklarla çevrilmiştir.³⁵⁷

Diyarbakır Şeriyye Sicili'nde kayıt altına alınan Rebiü'l-ahir 1145/ Eylül 1732 tarihli iki adet belgede, Gülşeni Tekkesinde kalan dervişlerin ve fakir fukaranın doyurulması için, tekkeye tahsis edilen pirinç ve buğday taleplerinin olduğu görülmektedir. Birinci belgede, Gülşeni Tekkesi Şeyhi olan eş-Şeyh Seyyid Ebubekir-i Gülşeni, vefat eden babası Seyyid Şeyh Ömer'in adına düzenlenen berata istinaden, Mardin'deki Kasım Padişah Vakfı'ndan karşılanmak üzere senelik bir müd buğdayın vakıf yöneticisi tarafından gönderilmesini talep etmektedir.³⁵⁸ Aynı tarihte yazılan ikinci belgede ise, yine aynı şekilde tekke şeyhi olan eş-Şeyh Seyyid Ebubekir-i Gülşeni babasının adına düzenlenen berata istinaden, bu defa Siverek'te bulunan Hazret-i Eyüb Vakfı'ndan Diyarbakır'daki Gülşeni Tekkeleri için tahsis edilen yarım müd pirincin tahsil edilmesi için talepte bulunulmuştur.³⁵⁹ Bu bilgilerden yola çıkılarak Diyarbakır'da

³⁵⁶ Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 19.

³⁵⁷ İzgöer, *Salname-i Diyarbakır*, c.5., H.1319, M.1901-1902.

³⁵⁸ “Gülşeni tekkesi şeyhi eş-Şeyh Seyyid Ebubekir divan-ı hümayunuma arzuhal sunub Mardin'de vaki Kasım Padişah Vakfı izdiyadından almak üzere senevi bir müd hinta vazifeye Diyarbakır'da vaki Gülşeni tekkesi fukarasının ta'amiyesi için mutasarrıf olan babası Seyyid Şeyh Ömer an-hulefa-i Gülşeni fevt olubuhdesinde kaydolunan hinta-i mezkure mahlûl olmağla mahlûlünden kendüye tevcih ve uhdesine kayd olunup yedine berat-ı şerif-i alışanım verilmek babında rica etmeğın tevcih olunmak için bilfi'l Şeyhülislam Mevlana Ahmed işaret etmeleriyle mucebince tevcih olunmak fermanım olmağın hakkında mezid-i inayet-i padişahanem zuhura getirip mevlana-yı müşarünileyhin işareti ve bin yüz kırk beş senesi Rebiü'lahirinin on ikinci günü tarihiyle müverrah verilen ruus-ı hümayunum mucebince bu berat-ı hümayunu verdim ve buyurdum ki, mümaileyh eş-Şeyh Seyyid Ebubekir-i Gülşeni şeyh-i tekke-i Gülşeni varıp tekke-i mezbure fukarasına ta'miye olmak için ta'yin olunan senevi bir müd hinta vazifeyi vakf-ı mezbur izdiyadından mütevellisi olanlar yedinden alıp mutasarrıf olup taraf-ı ahardan hiç ferd mani' ve müzahim olmayıp dahl ve taarruz kılmayalar.” İzgöer, *Diyarbakır Şeriyye Sicilleri*, d.nr: 3709, hüküm: 113/ 32b-3, 12 Rebiü'l-ahir 1145/ 30 Kasım 1732.

³⁵⁹ “eş-Şeyh Seyyid Ebubekir-i Gülşeni divan-ı hümayunuma arzuhal edip Siverek'de vaki Hazret-i Eyüb en-nebi vakfından Karacadağ nam mevzi'de olan mezru'da izdiyadından almak üzere senevi nisf müd Amidi çeltiği Gülşeni Tekkesinin dervişan fukarasının ta'amiyesi için mutasarrıf olan babası Seyyid Şeyh Ömer şeyh-i tekke-i mezbur fevt olub mahlul olmağla mahlulünden kendüye tevcih ve uhdesine kayd olunup yedine berat-ı şerif-i alışanım verilmek babında inayet rica etmeğın tevcih olunmak üzere bilfi'l Şeyhülislam Mevlana Ahmed işaret etmekle işareti mucebince tevcih olunmak fermanım olmağın hakkında mezid-i inayet-i padişahanem zuhura getirip mevlana-yı müşarünileyhin işareti ve bin yüz kırk beş senesi Rebiü'lahirinin on ikinci günü tarihiyle müverrah verilen ruus-ı hümayunum mucebince bu berat-ı hümayunu verdim ve buyurdum ki, mezbur eş-Şeyh Seyyid Ebubekir-i Gülşeni, şeyh-i Tekke-i

faaliyetlerini sürdüren Gülşeni tekkelerinin oldukça geniş alanlara etki ettikleri söylenebilir.

2.3.3. Nakşibendi Tekkesi (Azizoğlu Tekkesi)

Nakşibendi tekkesinin diğer adı Azizoğlu tekkesi olup, meşhur Nakşibendi şeyhi Aziz Mahmud Urmevi tarafından 1630-1637 yılları arasında kurulmuştur.³⁶⁰ Günümüze ulaşamayan bu tekkenin yeri, Hanzade Camii'nin hemen yanında yer alan bahçenin içindeydi.³⁶¹ Diyarbakır ve çevresindeki illerde büyük bir ünü ve müridi olan Aziz Mahmut Urmevi, babasından aldığı ilmi eğitimin ardından Diyarbakır'a gelmiş ve bu tekkeyi kurarak irşad faaliyetlerine başlamıştır. Böylece gittikçe adı duyulmaya başlayan Aziz Mahmud Urmevi halk arasında "urmiye şeyhi" olarak isim yapmaya başlamıştır.³⁶² Kısa zaman içinde çok sayıda mürid edinmeye başlamış, bu durum devrin hükümdarı olan IV.Murat'ta tehlikeli bir hal alacağı hissi uyandırmıştır.³⁶³ Peçeviye göre, Bağdat seferi dönüşünde IV.Murat'ın eşi Haseki Sultan ve bazı devlet adamları Aziz Mahmud Urmevi hakkında çirkin sözlerde ve asılsız iftiralarda bulunmuş, bunun sonucunda Urmevi, IV.Murat'ın emri ile 1638 yılında Diyarbakır'da idam edilmiştir.³⁶⁴

2.3.4. Babü'ddin Zaviyesi

Günümüze kadar varlığını sürdüremeyen Babü'ddin zaviyesi aynı adı taşıyan mahallede yer almakta idi. Zaviye ve mescid özelliği içeren yapı topluluğundan oluşmuş olan bu zaviyenin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığını bilinmemektedir. H.971/M.1564 yılına ait gelir gider durumunu gösteren tahrirî göre, tekkeye ait vakfın gelirlerinin tamamına yakını gayrimenkul kiralardan sağlanmakta olup, toplam geliri yıllık 248 akçedir. Giderlere bakıldığında, yıllık 45 akçe personel maaşı ve 29 akçe

Gülşeni varıp tekke-i mezbur dervişanîfukarasının ta'amiyesi için ta'yin olunan senede nisf müd Amidi çeltiği vakf-ı mezbur izdiyadi mahsulünden mütevellisi olanlar yedinden alıp mutasarrıf ola." İzgöer, *Diyarbakır Şerhiye Sicilleri*, d.nr: 3709, hüküm: 114/ 33a-1, 12 Rebiü'l-ahir 1145/ 30 Kasım 1732.

³⁶⁰ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 208. Doru, "Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri", *Diyarbakır Medreseleri, Tekke, Zaviye ve Taziye Evleri*, 122.

³⁶¹ Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 22.

³⁶² Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, 118.

³⁶³ Alkış, "XII. ve XVII. Asırlar Arasında Diyarbakır'da Tasavvuf Kültürü", 28.

³⁶⁴ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, c.2,430-431.

normal günler ile Ramazan ayında fakir fukara için hazırlanan yemek masrafları olmak üzere, toplamda 74 akçe harcandığı görülmektedir.³⁶⁵

2.3.5. Örfizade Tekkesi (Yunus Baba Tekkesi)

Rufâî tarikatına mensup olan bu tekkenin adı önceleri Örfizade Yunus Efendi'nin şeyhlik yapmasından dolayı Yunus Baba tekkesi olarak anılmıştır. Sonraki yıllarda ise, Şeyh Yunus Efendi'nin oğlu Örfizade Ömer Efendi'nin tekkenin şeyhi olması ve ardından şeyhlik makamının onun çocuklarına geçmesiyle zaman içinde tekkenin adı Örfizade Tekkesi olarak değişmiştir.³⁶⁶ H.1317/M.1899 tarihinde Diyarbakır valisi Cemal Paşa tarafından restore edilen bu tekke, cumhuriyetin ilk yıllarında çıkarılan tekke ve zaviyelerin kapatılmasına dair kanun sonucunda kapatılmış ve zaman içinde harap olmuştur.³⁶⁷ Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen tekkenin sadece çeşmesi faal olarak kullanılmaktadır.³⁶⁸

2.3.6. Mazenderani Tekkesi (Rufâî Tekkesi)

Arakçin Baba Dergâhı olarak da bilinen bu tekke, Diyarbakır'ın Dağ Kapı bölgesinde bulunduğu söylene de günümüzde bu tekkenin konumu ile ilgili hiçbir ize rastlanılmamaktadır.³⁶⁹ Diğer adı Rufâî Tekkesi olan bu tekkeyi XVI. yüzyılda İran'ın Mazenderani bölgesinden Diyarbakır'a gelen ve hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Şeyh Muhammed Mazenderani adında bir şeyh tarafından kurulduğu bilinmektedir.³⁷⁰ Korkusuz bu tekkenin son dönemlerde Rufâîlerin elinde olduğu, Abdulvahhab Efendi ve daha sonra Şeyh Zeki Efendi adındaki şeyhlerin tekkedeki ayinleri icra ettiklerini ifade etmektedir. Ayrıca Şeyh Muhammed Mazenderani'nin mezarının da tekkenin yanında yer aldığı belirtilmiştir.³⁷¹

Mazenderani Tekkesi ile ilgili olarak H.1319/M.1901 tarihli Diyarbakır Salnamesi'nde kayıt altına alınan ifadeye göre, dönemin Diyarbakır valisi tarafından

³⁶⁵ Bizirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, 338.

³⁶⁶ Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 22.

³⁶⁷ Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbekir Kenti*, 69.

³⁶⁸ Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, 436.

³⁶⁹ Doru, "Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri", 122.

³⁷⁰ Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 24.

³⁷¹ Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbekir Kenti*, 71.

tekkenin bakım ve onarım görülmesi gereken yerleri için maddi yardım yapılmış ve onarımdan sonra her cuma ve pazartesi geceleri dergâhta ayinler icra edilmeye başlanmıştır.³⁷²

2.3.7. Mercimek Tekkesi

Diyarbakır'da faaliyetlerini sürdüren ve Rufaîlerin elinde bulunan bu tekke, aynı zamanda mescit olarak kullanıldığından bir başka adı da Mercimek Mescidi idi. Burada genelde mercimek çorbası dağıtıldığından, tekke bu isimle anılmaya başlanmıştır.³⁷³ Bu tekkede aynı zamanda çok iyi eğitim verildiği de kaydedilmiş, tekkenin en son müderrisinin ise Pamukçuzadelerden Rasim Hoca olduğu belirtilmiştir.³⁷⁴

2.3.8. Dilaver Paşa Tekkesi

Bu tekke hakkında pek fazla bilgi olmamakla beraber, Rufaî tarikatına mensup olan tekke, sur içinde yer alan Deliller Hanı'nın karşısında kurulmuştur.³⁷⁵

2.3.9. Sa'deddin Cibavi Tekkesi

Osmanlı arşivlerinde yer alan bilgiler doğrultusunda bu tekkenin Sa'deddin Cibavi tarafından kurulduğu bilinmektedir. Korkusuz, tekkenin 20 Zilkade 1318/ 11 Mart 1901 tarihinde halen ayakta olduğunu ve faaliyetlerine devam ettiğini ifade etmiştir.³⁷⁶ Her ne kadar Sa'deddin Cibavi Tekkesi'nin yeri tam olarak bilinmese de rivayetlere göre tekke, günümüzdeki Melik Ahmet caddesine yakın bir konumda bulunan Taceddin Mescidi olarak bilinen yerdedir.³⁷⁷ Diyarbakır salnamesinde,

³⁷² “E'izze-i kiramdan nefsi-i Diyarbakır'de Dağ Kapısı ittisalinde kain olup varidat-ı vakfiyesi mefkud olan Arakçeben-i Mezanderani hazretlerinin muhtaç-ı tamir bulunan dergah-ı şerifleri masarif-ı tamiriyesi de vali-i müşarüniley hazretleri tarafından verilerek imar ve iyha edilmiş ve orada da Cuma ve isneyn geceleri icra-yı ayin-i tarik edilmekte bulunmuştur” İzgöer, *Salname-i Diyarbakır*, c.5., H.1319, M.1901-1902.

³⁷³ Doru, “Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri”, 129.

³⁷⁴ Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 25.

³⁷⁵ Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 25; Doru, “Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri”, 29.

³⁷⁶ Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 25.

³⁷⁷ Doru, “Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri”, 29.

Sa'deddin Cibavi hazretlerinin zaviyesinde bir sıhahane ile üç hücre inşa ve tamir edildiği, ayrıca zaviyeye gelen su yollarının tamir edildiği bilgisi verilmektedir.³⁷⁸

2.3.10. Bıyıklı (Fatih) Mehmet Paşa Tekkesi

Diyarbakır'da kurulan bu tekkenin yeri, hangi tarikata hizmet verdiği, ne zaman inşa edildiği ve ne zaman yıkıldığı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Tekkenin varlığına, Fatih Mehmet Paşa Vakfı'na ait arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.³⁷⁹ Bıyıklı Mehmet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1514 yılında Safeviler ile yapmış olduğu savaşta Yavuz Sultan Selim'in ordusunda görev yapmış ve bu savaşta önemli başarılar elde etmiştir.³⁸⁰ 1515 yılında Diyarbakır'ın fethedilmesinden sonra kendisine Diyarbakır valiliği verilmiştir.³⁸¹ Tekkenin hemen yanında aynı isimle sanatsal ve kurşundan yapılan bir camii olduğu görülmektedir.³⁸² 1521 yılında vefat eden Bıyıklı Mehmed (Fatih) Paşa'nın kabri caminin avlusunda yer almaktadır.³⁸³

2.3.11. Ercişli Şeyh Şükrü Efendi Tekkesi

Diyarbakır İbrahim Bey mahallesinde bulunan bu tekke Rûfâî tarikatına mensub kişiler tarafından kullanılmıştır.³⁸⁴ Tekkenin postunda oturan Ercişli Şeyh Şükrü Efendi tekkenin tüm faaliyetlerini bizzat kendisi yürütmüştür.³⁸⁵

³⁷⁸ “*Evkaf-ı mülhakadan Sadeddin-i Cibavi hazretleri zaviyesinde suret-i mükemmelede bir sıhahane ile üç bab hücre inşa ve su yollarıyla müsakkafat-ı vakfiyesinden üç babın tamiratı icra kılınmıştır.*” İzgöer, *Salname-i Diyarbekir*, c.5., H.1319, M.1901-1902.

³⁷⁹ Doru, “Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri”, 27; Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 27.

³⁸⁰ Buket Gündüz, “Kadı Ahmet Gaffârî'nin Târîh-i Cihân-Ârâ İsimli Eserinde Türk Hanedanları (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler)”, (Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2019), 40.

³⁸¹ Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, 28.

³⁸² *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, c.4, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 42.

³⁸³ Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, 268.

³⁸⁴ Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, 202.

³⁸⁵ Doru, “Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri”, 129; Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 25.

2.3.12. İpariye Tekkesi

İpariye Tekkesi, hakkında sadece tekkenin nerede olduğu bilgisi mevcut olup, başka hiçbir yazılı belge bulunmamaktadır. Tekke, bugün de faaliyetlerine devam etmektedir ve konum olarak Palu Camii'nin yan tarafında yer almaktadır.³⁸⁶ Tekkenin yapılış tarihine dair kesin bir bilgi vermek mümkün olmasa da, Uzun Hasan Bey döneminde yapılan Şeyh Safa Camii ile aynı dönemde yapıldığı düşünülmektedir ki, bu tarih XV. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir.³⁸⁷

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Şeyh Rûmî, İpariye ve Balıklı tekkelerinin Diyarbakır'daki en önemli tekkeler olduğu söylemekte ve şunu eklemektedir: “*Dervişleri eski yaradandır.*” Bu kısa açıklama her ne kadar tekke hakkında fazla bilgi vermese de, tekkenin o dönemde Evliya Çelebinin eserinde yer alması döneminin önemli tekkelerinden birisi olduğunu göstermektedir.³⁸⁸

2.3.13. Şeyh Şükrü Efendi Tekkesi

Ulu Cami mahallesinde yer alan bu tekke, Rufaî tarikatına aitti ve tarikatın her türlü hizmet ve faaliyetleri buradan yürütülmekteydi. Tekke, özellikle Ulu Cami çevresinde yer alan yardıma muhtaç halka hizmet etmeyi amaç edinmiş ve faaliyetlerini bu çerçevede gerçekleştirmiştir.³⁸⁹

2.3.14. Şeyh Rûmî Tekkesi

Şeyh Rûmî tekkesinin nerede, ne zaman ve kim tarafından kurulduğu kaynak yetersizliğinden dolayı bilinmemektedir. Ancak Evliya Çelebi bu tekke için “...burada olan tevhit ve zikir hiçbir diyara özgü değildir. Şeyh Efendi, Şeyh Rûmî'nin oğludur ki bütün dervişlere ve gelen giden yolculara nimetleri bol olup halktan gizlenmiş bir âlim, iyi huylu, mübarek bir zat, keremli bir oğuldur” ifadelerini kullanmıştır.³⁹⁰ Evliya Çelebi ayrıca, Diyarbakır'da yedi adet aşevinin olduğunu ve bunlardan birinin de Şeyh

³⁸⁶ Doru, “Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri”, 129.

³⁸⁷ Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, (İstanbul: Turing-Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, 1980), 137.

³⁸⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 44.

³⁸⁹ Doru, “Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri”, 129.

³⁹⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 44.

Rûmî tekkesine ait olduğunu, burada fakir fukaraya çok fazla yiyecek içecek verildiğini ifade etmektedir.³⁹¹

2.3.15. Halveti Tekkesi

Bu tekkenin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak tekke ile ilgili bilinen tek bilgi konum olarak İç Kale’de olduğudur.³⁹²

2.3.16. Safa Tekkesi

Uzun Hasan Bey tarafından Safa Camii yakınlarında yaptırılan bu tekke, içinde cami, medrese gibi yapıları da barındırmaktaydı.³⁹³

Bunlara ek olarak Diyarbakır’da İmam-ı Hacı Halil Zaviyesi, Mahmud Bey Zaviyesi, İmam-ı Murat Ali Zaviyesi gibi zaviyeler de faaliyetlerde bulunmuşlardır. Fakat bu zaviyeler hakkında elimizde yeterli bilgi mevcut değildir.

³⁹¹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 53; Çiçek, *Diyarbakır’ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, 83.

³⁹² Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbakir Kenti*, 71.

³⁹³ Hamza Keleş, “Anadolu’da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, sy.38 (2006): 75.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN FİZİKİ, İDARİ, KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPISI

3.1. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKE VE ZAVİYESİ

Hasan Padişah veya diğer adıyla Balıklı olarak zikredilen tekkenin kim tarafından, ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemekle beraber XV. yüzyılda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey tarafından veya onun zamanında yapıldığı tahmin edilmektedir.³⁹⁴ Evliya Çelebi bu tekkenin önemli bir derviş tekesi olduğunu eserinde dile getirmiştir.³⁹⁵ Diyarbakır'ın tarihi surlarının sınırları içinde yer alan bu tekke, arşiv belgelerinde Hasan Padişah adı dışında Balıklı zaviyesi, Akkoyunlu tekkesi, Uzun Hasan tekkesi gibi isimlerle de anılmıştır.³⁹⁶ Hasan Padişah Tekkesi'nin işleyişine ve faaliyetlerine geçmeden önce tekkeye adı verilen Hasan Padişah (Uzun Hasan Bey) hakkında kısaca bilgi verilmesinin ve tekkenin kurulduğu siyasi ortamın ele alınmasının konunun kavranabilmesi açısından faydası olacaktır.

3.2. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN KURULDUĞU DÖNEMİN SİYASİ YAPISI

Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in torunu olan Uzun Hasan Bey, 1423 yılında Diyarbakır'ın Ergani İlçesinin Kılleş köyünde dünyaya gelmiştir.³⁹⁷ Babası Akkoyunlu beylerinden Ali Bey, annesi ise Saray Hatun'dur. Çocukluğu ile ilgili kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamakla beraber uzun boylu olmasından dolayı kendisine “Uzun Hasan” adı verildiği düşünülmektedir.³⁹⁸ Çocukluğunda devlet işlerinden uzak kalmış olan Uzun Hasan Bey, gençlik yıllarında

³⁹⁴ Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, 336; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 105.

³⁹⁵ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, 44.

³⁹⁶ Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 24.

³⁹⁷ Vedat Güldoğan, “Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan ve Doğum Yeri Diyarbakır Ergani İlçesi Kılleş (Şölen Beldesi)”, *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Mayıs 2009 Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği, (Diyarbakır, 2010), 367.

³⁹⁸ Emin Kırkıl, “Uzun Hasan Bey ve Zamanı”, (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 1991), 1.

ise babasının, tahtın diğer varisleri olan amcaları ile girişmiş olduğu mücadeleler nedeniyle kendisini beyliğin nüfuz mücadelesi içinde bulmuştur.³⁹⁹

Uzun Hasan Bey, gençliğinin ilerleyen dönemlerinde ağabeyi Cihangir ile birlikte amcalarına karşı beylik mücadeleleri vermiştir. Uzun Hasan Bey'in başarılı hamleleri ve sivri zekâsı sayesinde ağabeyi Cihangir'in önderliğindeki ordu amcası Hamza Bey'i mağlup etmiştir. Uzun Hasan Bey'in ilk defa tarih sahnesine çıktığı bu mücadelede⁴⁰⁰ elde edilen bu zaferden sonra Cihangir Akkoyunluların beyliğini eline geçirmiş⁴⁰¹ ve Uzun Hasan Bey ile beraber beyliği yönetmeye başlamıştır.⁴⁰² Bir müddet sonra Cihangir'in Karakoyunlularla yapmış olduğu anlaşma iki kardeşin arasının açılmasına neden olmuş ve iki kardeş arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.⁴⁰³ Uzun Hasan Bey ağabeyinden habersiz olarak devlet yönetimini eline geçirmek adına faaliyetlerini gizli şekilde sürdürmüş, Cihangir'in Diyarbakır'da olmadığı bir zamanda etafına topladığı yaklaşık 500 kadar atlı asker ile Diyarbakır'a ani bir baskın düzenlemiş⁴⁰⁴ ve 1453 yılında Diyarbakır'ı alarak Akkoyunlu tahtını ele geçirmiştir.⁴⁰⁵ Aladağ taraflarında iken Uzun Hasan Bey'in şehri zaptettiği haberini alan Cihangir, adamlarıyla beraber surların önüne gelmiş ve haberin doğru olduğunu görünce Mardin'e doğru gitmiştir.⁴⁰⁶ Uzun Hasan Bey'in kardeşleri Cihangir ve Üvesy birlik olup Hasan Bey'e karşı mücadele etmişler fakat umduklarını bulamamışlar ve mücadele sonunda Hasan Bey'e teslim olmuşlardır.⁴⁰⁷

Uzun Hasan Bey, Akkoyunlu tahtını ele geçirdikten sonra, devlet artık yavaş yavaş imparatorluk haline gelmeye başlamıştır. Özellikle Karakoyunlularla yapmış olduğu mücadeleler sonrasında fethettiği yerleri himayesi altına almış, bu durum onun bölgede kısa sürede tanınmasına imkân sağlamıştır.⁴⁰⁸ 1469 yılında Karakoyunlularla Mahmudabad bölgesinde yapmış olduğu savaşı kazanmış ve bu sayede stratejik olarak

³⁹⁹ Faruk Sümer, "Uzun Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.42 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 261.

⁴⁰⁰ Tülay Koyuncuoğlu, "İbn İyâ's'ın 'Bedâi' ez-Zuhûr fi Vekâi' ed-Duhûr' adlı Eserindeki Ramazanoğulları Beyliği ve Akkoyunlular İle İlgili Kayıtlar", (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2004), 32.

⁴⁰¹ Koyuncuoğlu, "İbn İyâ's'ın 'Bedâi' ez-Zuhûr fi Vekâi' ed-Duhûr' adlı Eserindeki Ramazanoğulları Beyliği ve Akkoyunlular İle İlgili Kayıtlar", 31.

⁴⁰² Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, 410.

⁴⁰³ Kazım Paydaş, "Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003), 7.

⁴⁰⁴ Tufân Gündüz, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006), 18.

⁴⁰⁵ Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular: Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ankara: 2002), 67.

⁴⁰⁶ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, Çev.Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 344.

⁴⁰⁷ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, 25.

⁴⁰⁸ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, 419.

çok büyük bir öneme sahip olan Tebriz'i ele geçirmiştir.⁴⁰⁹ Uzun Hasan Bey Tebriz'den ayrılmadan önce buraya Emir Mezid Argun'u vali olarak tayin etmiştir.⁴¹⁰ Sınırların İran'a kadar uzamasıyla Uzun Hasan Bey, devletin merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımış⁴¹¹ ve Diyarbakır'ı Tebriz'den gönderdiği valiler tarafından yönetmeye devam etmiştir.⁴¹² Ele geçirdiği yerlerde topladığı ganimet ve insan gücü sayesinde güçlü bir ordu kurmuş, çevresindeki kişilerin etkisiyle neredeyse kendini bölgenin tek hâkimi olarak görmeye başlamıştır. Öyle ki gözünü hemen batısında bulunan ve kendinden çok daha güçlü olan Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına dikme cesaretinde dahi bulunmuştur.

Trabzon Rum İmparatoru Komenonos'un damadı olan Uzun Hasan Bey,⁴¹³ Komenonus'un isteği doğrultusunda Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmet'e bir elçi göndererek Komenonos'a karışmaması ve ondan alınan vergilerin artık alınmaması ricasında bulunmuştur.⁴¹⁴ Ancak Fatih Sultan Mehmet, bu isteği geri çevirdiği gibi Uzun Mehmet Bey'e "*Yakında bizzat gelip vergi işini yoluna koyacağım*" mesajını göndermiştir.⁴¹⁵ Bunun üzerine Uzun Hasan Bey, Koyunhisar'ı alarak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan bir bölgeyi topraklarına katma cesareti göstermiştir.⁴¹⁶ Arnavutluk seferinde olduğu için bu meseleyle daha sonra uğraşmayı düşünen Fatih Sultan Mehmet, Uzun Hasan Bey'in Karamanoğulları'nın kışkırtmasıyla 1472'de Sivas'a saldırması⁴¹⁷ ve Tokat'ı talan etmesi üzerine⁴¹⁸ daha fazla dayanamamış ve Akkoyunlular üzerine sefere çıkma kararı almıştır.⁴¹⁹ Sultan Mehmet sefere çıkma kararı almadan önce yanında bulunan Mahmut Paşa, Mustafa Paşa, Ahmet

⁴⁰⁹ Koyuncuoğlu, "İbn İyâ's'ın 'Bedâi' ez-Zuhûr fî Vekâi' ed-Duhûr' adlı Eserindeki Ramazanoğulları Beyliği ve Akkoyunlular İle İlgili Kayıtlar", 35.

⁴¹⁰ Gündüz, "Kadı Ahmet Gaffârî'nin Târîh-i Cihân-Ârâ İsimli Eserinde Türk Hanedanları (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler)", 48.

⁴¹¹ Ayşe Atıcı Arayancan, "Akkoyunlu Yönetiminde Aşiret Kavgası: Musullular ve Sufi Halil Bey Örneği Üzerinden Tarihi Sürecin İncelenmesi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, sy.13 (2018), 2. ; Dumlupınar Alican, "Ortaçağ'da Âmid (Diyarbakır)", 167.

⁴¹² Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi*, 61. Güldoğan, "Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan ve Doğum Yeri Diyarbakır Ergani İlçesi Kılleş (Şölen Beldesi)", 367. Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 146.

⁴¹³ Dean Sakel, "Osmanlıların Akkoyunluları Fethi Üzerine Görüşler", "*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*. 15-17 Kasım 2006 Diyarbakır, ed. Bahaeddin Yediylıldız ve Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği, (Ankara:2008), c.1, 41.

⁴¹⁴ Bekir Sıtkı Baykal, "Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Kati Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Başlaması", *Belleten Dergisi*, c.21, sy.82 (1957): 263.

⁴¹⁵ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, 33.

⁴¹⁶ Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, 209.

⁴¹⁷ Kıvâmî, *Fetihnâme*, Haz.Ceyhun Vedat Uygur, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 413.

⁴¹⁸ Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbar*, c.2, Ter. M.Hüdaî Şentürk, (Ankara: TTK Basımevi, 2003), 151.

⁴¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Cilt 2*, (Ankara: TTK Basımevi, 2011), 93.

Paşa gibi paşaların Uzun Hasan Bey ve sefer hakkındaki fikir ve görüşlerini aldıktan sonra, orduya sefer için hazırlık yapmaları emrini vermiştir.⁴²⁰

Osmanlı-Akkoyunlu mücadelesi başlamadan önce Mahmud Paşa ve Murat Paşa öncülüğündeki ordu keşif amaçlı olarak Dicle nehrinin kenarına kadar gelmişlerdir. Mahmut Paşa'nın ısrarlarına rağmen Murat Paşa onu dinlemeyip nehrin karşı tarafına geçmiş, fakat pusuda bekleyen Akkoyunlu ordusunun ani baskınına karşı gelememiştir.⁴²¹ Baskın sonucunda Turhan Bey oğlu Ömer Bey, Fenari oğlu Ahmed Çelebi, Hacı Bey ile birçok önemli asker esir Akkoyunlular tarafından esir alınmıştır.⁴²² Hoca Sadeddin Efendi eserinde Mahmud Paşa ile Murat Paşa arasındaki istişareyi şu şekilde ifade etmiştir:

“Bir insan ki dostun nasihatine kulak tutmaz

Bu kafayla pek çok defa pişmanlıktan kurtulmaz.”⁴²³

İlk başlarda Akkoyunlular ciddi zaferler elde etmiş olsa da, 11 Ağustos 1473'te Otlukbeli mevkiinde yapılan muharebede Fatih Sultan Mehmet'in merkez ordusu savaşa dâhil olmadan, sağ ve sol kanattaki ordu Akkoyunluları dağıtmayı başarmıştır.⁴²⁴ Osmanlı ordusunun ataklarına karşı gelemeyeceğini anlayan Uzun Hasan Bey, yenilginin kaçınılmaz olduğunu görmüş ve yanındaki bir kısım birliklerle savaş alanından kaçmayı başarmış,⁴²⁵ ancak oğlu Zeynel Bey savaş meydanında hayatını kaybetmiştir.⁴²⁶ Sultan Mehmet, Uzun Hasan Bey'i takip etmek istemişse de yanında bulunan hocaları tarafından bu fikrinden vazgeçirilmiştir. Savaş sona erdikten sonra esir alınan yaklaşık 3000 Akkoyunlu askeri padişahın emri ile öldürülmüş ve İstanbul'a giden yol üzerinde Akkoyunlulara ait her köyden 400 kişinin öldürülmesi emredilmiştir.⁴²⁷ Esir alınanların içinde Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılıklarını bildiren

⁴²⁰ Derviş Ahmet Âşıkî, *Aşıkpaşazade Tarihi(Tevarihi Âl-i Osman)*, Haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013), 253-255.

⁴²¹ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, c.II, Haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, (Ankara: TTK Basımevi, 1957), 809-811.

⁴²² Mehmed Neşri, *Aşiretten İmparatorluğa Osmanlı Tarihi (1288-1485)*, Sad. Necdet Öztürk, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 318-319.

⁴²³ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c.3, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 121.

⁴²⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, c.2, Sad. Neşet Çağatay, (Ankara: TTK Yayınevi, 1987), 48.

⁴²⁵ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, 510-521. ; Sümer, “Uzun Hasan”, 263. Baykal, “Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Kati Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Başlaması”, 273.

⁴²⁶ Gündüz, “Kadı Ahmet Gaffârî'nin Târîh-i Cihân-Ârâ İsimli Eserinde Türk Hanedanları (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler)”, 38.

⁴²⁷ İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt (VII.Ketibe)*, Çev. Muhammed İbrahim Yıldırım, (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 219.

bazı sanatkârlar, âlimler ve ulemadan Kadı Mahmud Şureyhi, Seyyid Mehmed Münşi, Mirza Mehmed Bakır, Mirza Muzaffer, Mirza Zeynel gibi ileri gelenler sultanın emri ile serbest bırakılmışlardır.⁴²⁸ Fatih Sultan Mehmet bölgede sükûneti sağladıktan sonra İstanbul'a geri dönmüş⁴²⁹ ve Akkoyunlu hadisesinin bertaraf edilmesiyle Osmanlı İmparatorluğu doğuda uzun bir süre rahat nefes almıştır.⁴³⁰

Kazanılan bu zafer ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu 1402 Ankara Savaşı'yla doğuda kaybettiği itibarı tekrar kazanmıştır. Savaşın diğer bir sonucu ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun çağın en gelişmiş silahlarıyla donatılmış bulunan güçlü ordusuyla başa çıkılamayacağı gerçeğini dolaylı olarak bu bölgede bulunan diğer Türkmen kuvvetlerine de kabul ettirmesi olmuştur.⁴³¹ Bu yenilgi Uzun Hasan Bey'e pahalıya mal olmuş, bir daha eski ihtişamlı günlerine geri dönememiştir. Osmanlı yenilgisinden vefat ettiği 1478 yılına kadar geçen beş yıl içinde sadece Gürcistan üzerine sefere çıkan Uzun Hasan Bey, bu seferden döndüğü esnada hastalığa yakalanmış ve bir müddet sonra 6 Ocak 1478 yılında 54 yaşında iken vefat etmiştir.⁴³² Uzun Hasan Bey'in vefatından sonra oğulları Halil Bey ve Yakup Bey arasında çıkan taht mücadeleleri ile Yakup Bey'in beklenmedik bir anda ölmesinden⁴³³ dolayı Akkoyunlular iyice zayıflamaya başlamıştır.⁴³⁴ Bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkan Safevi hükümdarı Şah İsmail, Derbend Savaşı'nda Yakup Bey tarafından öldürülen Şeyh Haydar'ın intikamını almak Akkoyunlulara karşı savaş açmış⁴³⁵ ve yaklaşık bir asır boyunca böyleye hâkim olan Akkoyunlular'ı tarihten silerek onların siyasi boşluğunu doldurmaya çalışmıştır.⁴³⁶

Akkoyunluların dağılmasından sonra Diyarbakır bölgesine hâkim olan Safevi hükümdarı Şah İsmail, en güvendiği komutanlarından biri olan Ustacalu Mehmet'i 1507

⁴²⁸ Münecimbaşı Ahmet Dede, *Sahai'ül Ahbar fi Vekayi'ül A'sar (Münecimbaşı Tarihi)*, c.2, Ter. İsmail Erünsal, (İstanbul: Tercüman, 1974), 347-348.

⁴²⁹ Ebû Bekr-i Tihârî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*. Çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 379.

⁴³⁰ Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, c.1, Ter. Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2012), 112.

⁴³¹ Erhan Afyoncu, "Uzun Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.34 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 6.

⁴³² Kırkıl, "Uzun Hasan Bey ve Zamanı", 104.

⁴³³ Selçukşah Begüm, Uzun Hasan Bey'in ilk eşi ve Halil Bey'in öz annesidir. Uzun Hasan Bey'in ölümünden sonra tahta oğlu Halil Bey'in geçmesini isteyen Selçukşah Begüm'ün Yakup Bey'i zehirleyerek öldürdüğü rivayet edilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Ayşe Atıcı Arayancan, "Akkoyunlu Sarayında Bir Begüm ya da Mehd-i Ulyâ: Selçukşah Begüm", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, sy.20 (2019).

⁴³⁴ Altan Çetin, "Yahya Kazvini'nin Lubb Et-Tevârihi'nde Akkoyunlularla Alakalı Bilgiler", *Belleten*, sy.260 (2007), 53.

⁴³⁵ Arayancan, "Akkoyunlu Sultan Yakûb'un Ölümüne Dair Münazara ve Bazı Değerlendirmeler", 443.

⁴³⁶ İzgöer, *Salname-i Diyarbekir*, c.5., (H.1319, M.1901-1902),195.

yılında Diyarbakır'a vali olarak tayin etmiştir.⁴³⁷ Fakat Kürt aşiretlerinin yoğun olduğu bu bölge Sünni kökenli olduğundan, buradaki Kürtler Şah İsmail'e bağlanmak istememişler ve bu sebepten dolayı Ustacalu Mehmet ile sürekli bir mücadele içinde olmuşlardır. Şah İsmail'in desteğini devamlı arkasına alarak hareket eden Ustacalu Mehmet, uzun uğraşlar sonucunda Kürt aşiretlerini etkisiz hale getirerek Diyarbakır'a egemen olmayı başarmıştır.⁴³⁸

1514 yılına geldiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başında bulunan Yavuz Sultan Selim, doğuda giderek büyüyen ve Osmanlı toprakları ile Türkmen toplulukları üzerinde Şîî propagandalarda bulunan Safevi tehlikesinin farkına varmış, bu tehlide son vermek,⁴³⁹ Osmanlı topraklarının güvenliğini ve İslam birliğini sağlamak için doğuya sefer düzenlemeye karar vermiştir. Şah İsmail'in Tebriz'de olduğu haberini alan Yavuz Sultan Selim Erzincan'dan Tebriz'e doğru hareket etmiş ve 23 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran adı verilen bir ovada Osmanlı ile Safevi kuvvetleri karşı karşıya gelmiştir.⁴⁴⁰ Sayıları 24.000'i bulan Safevi ordusu iki gruba ayrılmış, bir taraftan Ustacalu Mehmet, diğer taraftan da Saru Pire adındaki komutanın emri altındaki Safevi ordusu Osmanlı askerlerinin üzerine saldırmıştır.⁴⁴¹ Kanlı geçen Çaldıran savaşında Şah İsmail'in emrinde bulunan Diyarbakır emiri Ustacalu Mehmet, birçok Kızılbaş lider ve onlara bağlı binlerce askeri öldürülmüştür.⁴⁴² Savaşın kaybedildiğini gören Şah İsmail savaş meydanından Dergezin'e doğru kaçarak canını kurtarabilmiştir.⁴⁴³

Çaldıran savaşından sonra Yavuz Sultan Selim Amasya'ya geçmeden önce, Akkoyunlu ümerasında iken Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Bıyıklı Mehmed Paşa'yı Diyarbakır ve Erzincan çevresine vali olarak tayin etmiştir.⁴⁴⁴ Padişahın bölgeden uzaklaşmasını fırsat olarak gören Şah İsmail, Ustacalu Mehmet'in kardeşi Karahan'ı Tebriz ve çevresini geri almak için görevlendirmiş, Tebriz'i ele geçiren Karahan, ardından Diyarbakır'ı kuşatma altına almıştır. Diyarbakır halkı kuşatmaya uzun süre direnmiş fakat bir yıl süren kuşatma halkın bitkin düşmesine ve maneviyatlarının

⁴³⁷ Dumlupınar Alican, "Ortaçağ'da Âmid (Diyarbakır)", 168.

⁴³⁸ İbrahim Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, 13.

⁴³⁹ M.Saffet Sarıkaya, "Dini ve Siyasi Bakımından Osmanlı-İran Münasebetleri", *Türk Kültürü Dergisi*, c.31, sy.363 (1993): 412.

⁴⁴⁰ Tufan Gündüz, "Safeviler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.35 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 452.

⁴⁴¹ Gündüz, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri*, 62.

⁴⁴² Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, 13.

⁴⁴³ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c.4, 209-210.

⁴⁴⁴ M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 74.

sarsılmasına neden olmuştur.⁴⁴⁵ Diyarbakır halkının yardım istemesi üzerine Yavuz Sultan Selim, âlim ve müverrih olan İdrîsi Bitlisî'yi bölgeye göndererek, buradaki Kürt aşiret beyleriyle istişare etmesini ve onların Osmanlı tarafında olmaları yönünde nasihat etmesini istemiştir.⁴⁴⁶ Diğer taraftan da Bıyıklı Mehmet Paşa'ya yardım olunması için Konya'da bulunan dört bin kişilik bir ordu gönderilmiştir.⁴⁴⁷ İdrîsi Bitlisî'nin çabaları sonuç vermiş ve bölgede bulunan güçlü aşiret reisleri Şah İsmail'e karşı Osmanlı tarafında mücadele etme kararı almışlardır.⁴⁴⁸ Güçlü bir ordunun Diyarbakır'a yaklaştığı haberini alan Karahan, bu orduya karşı koyamayacağını anlamış ve yanına aldığı bir kısım askerle Mardin'e kaçmıştır. Mardin'e kadar takip edilen Karahan, Koçhisar adı verilen yerde yapılan savaş sonucunda öldürülmüş ve böylece Diyarbakır'ın fethedilmesinin önündeki engel ortadan kalkmıştır.⁴⁴⁹

Yavuz Sultan Selim, 10 Eylül 1515 tarihinde Diyarbakır'ı fethederek burayı Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli eyaletlerinden biri haline getirmiştir. Yavuz Sultan Selim'den sonra yerine geçen oğlu Kanuni Sultan Süleyman, Bağdat seferi sırasında Diyarbakır'dan geçerken burayı beğenmiş ve burada karargâh kurulmasını emretmiştir. Diyarbakır'da bulunduğu esnada surların onarılması ve iç kalenin genişletilmesi için 10.000 kese gümüş akçe kestirmiştir.⁴⁵⁰ Ayrıca şehrin su ihtiyacını karşılamak için su kemerleri yaptırarak Hamravat suyunu bu yolla şehre getirmiştir.⁴⁵¹ Diyarbakır, Osmanlı İmparatorluğu himayesinde kaldığı sürece önemli bir ilim ve kültür merkezi olmasının yanında, inşa edilen han ve kervansaraylar sayesinde ticaretin, sosyal ve içtimai yaşamın canlı olduğu bir şehir statüsü de kazanmıştır.

⁴⁴⁵ Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, 216.

⁴⁴⁶ Mehmet Ali Ünal, "Diyarbakır'da Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyarbakır Beylerbeyliğinin Kurulması", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır, ed. Kenan Ziya Taş ve Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği, 2004, 567. Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, 13.

⁴⁴⁷ Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, 115; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 303.

⁴⁴⁸ Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Sahaif'ül Ahbar fi Vekayi'ül A'sar (Müneccimbaşı Tarihi)*, c.2, 473.

⁴⁴⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Cilt 2*, 275. Bilgehan Pamuk, "Osmanlı-Safevi İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Amid (1514-1515 Yıllarında Amid Kuşatması)", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır, Ed. Kenan Ziya Taş ve Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği, (İzmir, 2004), 609.

⁴⁵⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 32.

⁴⁵¹ Canan Parla, "Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır", (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1990), 74.

3.3. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN FİZİKİ YAPISI

Hasan Padişah Tekkesi, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını sürdürmüş sonrasında ise tamamen harabeye dönüşmüş olduğundan elimizde fiziki yapısına dair bilgiler mevcut değildir.⁴⁵² Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen tekkenin, Diyarbakır surlarına giriş yapılan yedi kapıdan biri olan çift kapının hemen karşı tarafında Anzele (Ayn-i Zülal) adı verilen mevkide bulunduğu belirtilmiştir.⁴⁵³ Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi, hemen yanında yer alan bir mescit, hücre, dersane, fırın, çorbahane ve tekkede görevli personellerin kaldığı odalardan oluşan külliye şeklindedir.⁴⁵⁴

XV. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'a hâkim olan Akkoyunlular zamanında yapıldığı düşünülen Hasan Padişah (Balıklı) Mescidi,⁴⁵⁵ tekke ile bitişik olup iki kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımlardan biri mescidin kendisi iken diğer kısmı ise havuzun bulunduğu avlu kısmıdır.⁴⁵⁶ Birinci kısım olan Mescid'in girişleri ahşaptan olup, dam için toprak kullanılmıştır. Tavan kısmı silindirik siyah bazalt taşlardan oluşturulan ayaklar üzerinde durdurulmuştur. Mescidin güneyine bakan kısımda yer alan mihrabın sağında ve solunda ikişer pencere mevcut iken, kapı ise mescidin doğu kısmında yer almakta olup ayrıca mescidin kuzey tarafında görevlilerin yıkanıp temizlendiği bir gusülhanenin de bulunduğu kaydedilmiştir.⁴⁵⁷

Mescidin ikinci kısmı ise, avlu ve kaynağının nereden geldiği belli olmayan havuzundan meydana gelmektedir. Havuz içindeki balıklardan dolayı "Balıklı" ismini almış olup, Evliya Çelebi Diyarbakır'a yapmış olduğu seyahati sırasında bu havuz hakkında "...büyük bir havuza akıp içinde bin renkte balıklar yüzerler" ifadesinde bulunmuştur.⁴⁵⁸ Ayrıca Çelebi seyahatnamesinde Balıklı suyunun şehirde bulunan Şeyh Yasin ve Ali Paşa mahallelerinde kalan sakinlerin su ihtiyacını da karşıladığını belirtmiştir.⁴⁵⁹

⁴⁵² Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, 110.

⁴⁵³ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, 463.

⁴⁵⁴ Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, 2.cilt, 200; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 42; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 208.

⁴⁵⁵ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, 103.

⁴⁵⁶ İhsan Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi, Cilt 1*, (Ankara: Yelkovan Ajans, 2013), 144.

⁴⁵⁷ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri: Mukarnas, Geometri, Oranti*, (Diyarbakır: DBB Kültür ve Sanat Yayınları, 2015), 72.

⁴⁵⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 45.

⁴⁵⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 46.

Diyarbakır Salnamesinde “...*Hasan Paşa nam-ı diğer Balıklı cami-i Şerifi avlusunda eyyam-ı sayfiyeye mahsus olmak üzere bir namazgâh inşasıyla etrafına ağaç parmakçalık çektirilmiş...*” şeklinde kayıt altına alınan ifadeye göre Balıklı Mescidi'nin avlusunda sıcak yaz günlerinden dolayı cemaatin soluklanabileceği bir namazgâh inşa ettirilmiş ve bunun etrafı ağaç parmaklıklarla çevrilmiştir.⁴⁶⁰ Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nde dervişlerin dünyevi kaygılardan biraz olsun uzak kalmak ve daha fazla ibadet etmek için girdikleri hücre bulunmaktadır. H.1318/M.1900 tarihli salnamede kayıt altına alınan “...*evkaf-ı mazbutadan Balıklı nam-ı diğeri Hasan Padişah Cami-i Şerifi hücre ve abdesthanelerinin tamirâtı icra edilmiştir...*” ifadeye göre burada hücrelerin olduğu görülmektedir.⁴⁶¹ Aynı zamanda arşiv kayıtlarına göre burada eğitim ve öğretimin yapıldığı bir dershanenin varlığı da karşımıza çıkmaktadır. H.1112/M.1700 tarihli bir belgede geçen “...*yevmi yirmi akçe vazife ile dershanede dersiam olup...*” şeklinde ifade edilen kayda göre tekkenin bünyesinde bir dersane olduğu açık bir şekilde görülmektedir.⁴⁶²

Merkezi bir konumda olması hasebiyle dönemin şehir hayatında sosyal, ekonomik ve kültürel açılarından çok önemli bir yere sahip olduğu anlaşılan tekkenin imaretinin bu müesseselere özgü olan gelip giden yolculara ve fakir fukaraya hizmet verdiğini anlamak güç değildir. Nitekim arşiv kayıtlarında geçen şu ifadeye göre “...*Balıklı zaviyesi evkafından olmak üzere yevmi üç akçe vazife ile Tabbah ve vazife-i mu'ayyene ile Cüzhan olan Hacı Musa fevt olup, yerine ba'del-yevm merkum Abdülvahhabvarıp zikir olunan vakıfta yevmi üç akçe tabbah ve cüzhan olup...*” tekkede yemek pişiren bir aşçı ve yemeklerin pişirildiği bir mutfak olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶³ Vakfa ait başka bir kayıta da zaviyeye ait mutfakta dini günlerde fakir fukara için yemeklerin pişirildiği görülmektedir.⁴⁶⁴

Diyarbakır Salnamesinde “...*Balıklı Cami-i Şerifi'nin fırını için ma'abid-i İslamiye ianesinden ifraz olunan meblağa kura-yı mevkufesi bedelinden lüzumu mikdarı ilave ile mezkûr fırın suret-i mükemmelede müceddeden bina ve inşa edilmiştir...*”

⁴⁶⁰ İzgöer, *Salname-i Diyarbekir*, c.5., H.1291, M.1874-1875, 211.

⁴⁶¹ İzgöer, *Salname-i Diyarbekir*, c.5., H.1319, M.1901-1902, 213.

⁴⁶² AE.SMST. II, 11/1075, 23 Zilhicce 1112 / 31 Mayıs 1701.

⁴⁶³ İzgöer, *Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 22/6a-1, Zilhicce 1151/ Mart 1739.

⁴⁶⁴ Bu hususta arşiv belgesinde geçen “... *vakf-ı mezbur beher leyle-i Cuma ve Ramazan-ı Mübarekte ve id'i şerif günlerinde fukaraya it'am-ı ta'am iedilmiş iken...*” ifadeye göre tekkede fakir fukara için yemek pişirildiği anlaşılmaktadır. İzgöer, *Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 128/ 52b-1, Zilhicce 1146/ Mayıs 1734.

geçen ifadede tekkeye ait bir fırın inşa ettirilmiş olduğu kayıt altına alınmıştır.⁴⁶⁵ Bunun dışında tekkenin hemen yan tarafında bir de çorbahanesi bulunmaktaydı.⁴⁶⁶ Bu yapıların varlığı tekkenin yolculara, bölgedeki fakirlere ve miskinlere ne denli büyük bir imaret hizmeti verdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Bütün bunlarla birlikte tekke külliyesi içerisinde, görevli kişilerin kaldıkları odaların olduğu ve bunların ihtiyaçlarının tekkenin vakfından karşılanmasının istendiği anlaşılmaktadır. Buna göre H.1161/M.1748 yılına ait Diyarbakır Ahkâm Defteri'nde tekkenin sahip olduğu vakfın yöneticilerinden, vakfın şartı gereği burada kalan görevlilerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanması istenmiştir.⁴⁶⁷ Buradan tekkenin yüklediği misyonları yerine getirebilmesi, verilen hizmetlerin sürekliliğinin sağlanmasının önemine binaen görevlilerin ihtiyaçları hususunun vakıf şartnamesine kadar konulduğu görülmektedir.

3.4. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN İDARİ YAPISI VE İŞLEYİŞİ

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin idari yapılanması diğer benzerleri olan tekke ve zaviyelerden farklı değildir. Şeyh merkezli bir yapıya sahip olan tekke ve zaviyeler, tekkede mensup olunan tarikatın yol ve erkânınca dervişlerin seyr ü sülûk eğitimini sürdüren,⁴⁶⁸ tekkeyi sevk ve idare den bu sûfi kişilerce yönetilmekteydi. Tekke için kurulan vakfın niteliğine göre müteveli de vakfın yönetiminden sorumlu olan kişilerdi. Ölüm halinde bu görevlere vakıf şartnamesinde açık hükümler var ise ona göre görevlendirmeler yapılır ve bu atamalar merkezi idare tarafından onaylanırdı.⁴⁶⁹ Mesela H.1113/M.1701 tarihli arşiv belgesinde geçen kayda göre, tekkede duagu olarak görev yapan Molla İbrahim vefat etmiş ve yerine günlük beş akçe ile Molla Mustafa'nın tayini tasdik edilmiştir.⁴⁷⁰ Tekke veya mescitlerin sahip oldukları vakıflar tarafından burada vazifeli bulunan kişilere maaş ödemeleri yapılırdı. Belgelerde kimi zaman da herhangi bir ücret almayan, sadece Allah rızası için karşılık beklemeden görev yapan görevlilere

⁴⁶⁵ İzgöer, *Salname-i Diyarbakir*, c.5., H.1319, M.1901-1902, s. 210.

⁴⁶⁶ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, 103.

⁴⁶⁷ Ahmet Zeki İzgöer, *Divan-ı Hümayun Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri*, (Hazırlayan: Yaşar Zorlu, Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay ve Salih Kahriman), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016, d.nr:1, Hüküm: 18-5, Zilhicce 1155/ Ocak 1743.

⁴⁶⁸ Gölpinarlı, *100 Soruda Tasavvuf*, 17.

⁴⁶⁹ İsmail Kurt, "Vakıf Müessesesi, XV. ve XVI. Asır Vakıfları", *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, (2003): 519.

⁴⁷⁰ AE.SMST. II, 10/949, 9 Rebiü'l-ahir 1113 / 13 Eylül 1701.

de olabilmekteydi. Mesela H.1146/M.1733 tarihli belgede geçen “...ba’de’l-yevm merkum Mevlana Yasinzade Şeyh Halil varıp nazır olup hizmet-i lazimesin mer’i ve müeddi kılındıktan sonra ber-vech-i hasbi mutasarrıf olub...” ifadeden bu durumu açıkça görmek mümkündür.⁴⁷¹

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi fiziki yapısından da anlaşılacağı üzere büyük bir külliyeye sahip olup burada değişik vazifeler ifâ eden çok sayıda görevli bulunmaktaydı. Arşiv belgelerinden edinilen bilgilere göre Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi ve ona bağlı olan diğer yapılarda şeyh, zaviyedar, imam, vaiz, duahan(duâgû), cüzhan(yasinhan), dersiam, müderris, tabbah vb. gibi birçok görevli bulunmaktadır. Bu görevliler kimi zaman aynı anda iki görevi birden yürütmüştür. Örneğin H.1151/M.1738 yılına ait belgede geçen “... Amid’de vaki Hasan Padişah nam-ı diğer balıklı zaviyesi ve camii evkafından olmak üzere yevmi üç akçe vazife ile tabbah ve vazife-i muayyene ile cüzhan olan ...” şeklindeki ifadede Hasan Padişah (Balıklı) zaviye ve camiinde görev yapan Molla Abdulvahhab’ın hem Cüzhan(cüz okuyan) hem de Tabbah(aşçı) olduğunu görülmektedir.⁴⁷² H.1181/M.1767 senesine ait bir başka belgede de, Mollazade es-Seyyid Abdullah’ın burada hem Öğretmenlik hem de Yasinhanlık görevlerini birlikte yürüttüğü görülmektedir.⁴⁷³

Zaviyede bir başka görevli olan zaviyedar, tekkelere oranla daha küçük olan zaviyelerin başında bulunan şeyhler için kullanılan bir tabir olup,⁴⁷⁴ zaviye şeyhi, zaviyenişin, postnişin gibi değişik isimlerle aynı manada kullanılmıştır. Zaviyede bulunan dervişlerin şeyhi konumunda olan zaviyedar, genellikle kurucu şeyhin çocuklarından seçilmekte ve şeyhin nesli tükeninceye kadar bu durum böyle devam etmektedir. Zaviyenin önceden belirlenmiş olan şartnamesinde, zaviyeyi ve sahip olduğu vakfi yöneten kişiler genel olarak ya şeyhin ailesinden birileri ya da halkın güvenini kazanmış varlıklı kimseler tarafından belirlenmiştir.⁴⁷⁵ H.1180/M.1766 tarihli arşiv belgesinde, Hasan Padişah zaviyesi vakfında zaviyedar olan Şeyh Abdullah’ın vefat etmesinden sonra yerine yeni bir zaviyedarın tayin edilmesi için Havi İsmail

⁴⁷¹ İzgöer, *Diyarbakır Şerhiyye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 128/ 52b-1, Zilhicce 1146/ Mayıs 1734.

⁴⁷² İzgöer, *Diyarbakır Şerhiyye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 22/6a-1, 1151/1739.

⁴⁷³ Bu hususla ilgili 3 Cemaziye’l-evvel 1181/ 25 Eylül 1767 tarihli belgede şu ifadeler yer verilmiştir: “... zaviyenin vakfından almak üzere vazife-i muayyene ile muallim-i mekteb ve yevmi on akçe ile yasinhanlık cihetlerinin mutasarrıfı merkum Seyyid Abdullah...”. İzgöer, *Diyarbakır Şerhiyye Sicilleri*, d.nr: 3743, hüküm:116/ 28b-1.

⁴⁷⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “zaviyedar” md., 297.

⁴⁷⁵ Savaş, *16. Asır Anadoluşunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*, 78.

adındaki bir görevli merkezi idareye dilekçe yazarak durumu arz etmiştir.⁴⁷⁶ H.1214/M.1799 tarihli bir başka belgede ise, zaviyede görevli olan Şeyh Ahmed Efendi'nin vefat etmesinden sonra, boşta kalan yerine yeni birinin tayin edilmesi için Hüseyin Efendi, Hasan Efendi ve İsmail Bey adındaki kişiler dilekçe ile durumu merkezi idareye bildirmişlerdir.⁴⁷⁷

Tekke külliyesi içinde yer alan mescitte görev yapan imam da burada verilen dini hizmetlerin yürütülebilmesi açısından önemli bir yere sahipti. İmam, Arapça kökenli bir sözcük olup “*öne geçmek, sevk ve idare etmek*” anlamlarını taşımaktadır.⁴⁷⁸ Geniş anlamda ise, toplu olarak kılınan namazlarda cemaate önderlik eden kimse şeklinde ifade edilmektedir.⁴⁷⁹ Genel olarak bir tekke, zaviye veya mescide yeni imam tayin edilmesi, ya eski imamın vefat etmesi ya da çocukları için kendi hakkından feragat etmeleri sonucunda meydana gelmiştir.⁴⁸⁰ Nitekim H.1131/M.1718 tarihli bir belgede, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi'ne bağlı bulunan mescidde günlük iki akçe ile imam olan Yusuf bin Halid'in vefat ettiği ve bu duruma istinaden onun yerine, ihtiyaç sahibi olduğunu belirten Yakub Efendi'nin imamlık görevine tayin edildiği ifade edilmiştir.⁴⁸¹ H.1138/M.1725 tarihli bir belgede de, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi'nde imamlık yapan Mustafa bin Elhac Hasan isminde bir kişi görevi ile ilgili tüm hakları Abdülbedi adındaki bir başka kişi lehine feragat ettiğini ve bu görevle hiçbir alakasının kalmadığını idari birimlere iletmıştır.⁴⁸² H.1214/M.1799 tarihli bir diğer belgede ise, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi'nde günlük iki akçe karşılığında imamlık yapan İbrahim Halil Efendi'nin vefat ettiği ve yerine Mehmed Mesud Efendi'nin tayin edildiği belirtilmiştir.⁴⁸³ Bundan başka arşiv belgelerinde imamların sadece imamlık değil, bunun yanında buldukları yerin eksik olan bazı görevlerini de yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. H.1159/M.1746 tarihli Ahkâm Defteri'nde kayıt altına alınan bir belgede, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi mescidine vakfedilen bir evin vakıf kaydını

⁴⁷⁶ AE.SMST. III,155/12222, 29 zilhicce 1180/ 28 Mayıs 1767.

⁴⁷⁷ C.EV., 136/6784, 04 Receb 1214/ 02 Aralık 1799.

⁴⁷⁸ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 178.

⁴⁷⁹ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kubbealtı Yayıncılık, 2010), “imam” md., 556.

⁴⁸⁰ Abdulvahap Yıldız, “135/313 Nolu Şer’iyye Siciline Göre XVIII. Asırda Diyarbakır’da Bulunan Cami ve Görevlileri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.20 (2008): 287.

⁴⁸¹ C.EV., 104/5173, 28 Receb 1131 / 18 Mayıs 1719.

⁴⁸² AE.SAMD. III, 140/13550, 1138/1725.

⁴⁸³ AE.SSLM. III, 86/5193, 1214/1799.

mescidin berat-ı şerif ile imamı olan Musa'nın yapması onun hem imamlık görevini hem de vakfın diğer işlerini yerine getirdiğini açıkça göstermektedir.⁴⁸⁴

Tekke mescidinde görevlilerden biri de vaizdi. Vaiz, genel olarak ibadetlerin yapıldığı mekânlarda cemaati dini öğütler çerçevesinde bilgilendiren,⁴⁸⁵ onların manevi dünyasına etki eden konuşmaları yapan kişidir. Vaiz, vaaz vereceği konuyu sade ve akıcı bir üslupla cemaate aktarmakla, anlatacağı konuya iyi derecede hâkim olup toplumun psikolojisine, dini değerlerine, kültür seviyesine göre onları bilgilendirmekle yükümlüdür.⁴⁸⁶ Arşiv belgelerinden Hasan Padişah (Balıklı) Mescidi'nde vaizlik görevinin bulunduğu anlaşılmaktadır. H.1140/M.1727 tarihli bir belgede, Hasan Padişah (Balıklı) camii şerifinde günlük otuz akçe ile görevli bulunan vaiz Sıddiki Şeyh Mahmud Efendi'nin maaşını tam olarak alamadığı, geri kalan otuz üç kuruş alacağını daha sonra vakfa ait kira gelirlerinden ancak alabildiği beyan edilmiştir.⁴⁸⁷

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nde vazifeli olan görevlilerden bir diğeri duahan, duaguy, duâgû gibi farklı şekillerde ismi zikredilen ve görevi ibadet yerlerinde dua etmek olan kişiydi.⁴⁸⁸ Osmanlı döneminde sarayın içinde veya esnaf kuruluşlarında yapılan dua törenlerinde devamlı görev aldıklarından dolayı, duahanlık unvanı zamanla maaş karşılığı görev yapan resmi bir unvan haline gelmiştir.⁴⁸⁹ Bunun yanında zaman içinde tekke ve zaviyelerde yapılan zikirlerin sonunda dua eden kişiler için de duahan, dûagu gibi unvanlar kullanılmıştır.⁴⁹⁰ H.1113/M.1701 tarihli bir belgeden, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi evkafından duaguy olarak görev yapan Molla İbrahim'in vefat ettiği, yerine hatırı sayılır kişilerden biri olan Molla Mustafa'nın Diyarbakır kadısı Mehmet Emin Efendi'nin arzı ile tayin edildiği görülmektedir.⁴⁹¹

Tekkede adı geçen görevlilerden olan Cüzhan(Yasinhan), namaz vakitlerinden önce Kur'an-ı Kerim'den cüzler okuyan görevlidir.⁴⁹² Bazı tekke ve zaviyelerde sürekli

⁴⁸⁴ Bu hususla alakalı olarak Şaban 1159/ Ağustos 1746 tarihinde kayıt altına alınan bir belgede geçen "... hâlâ berat-ı şerifime imamı olan sulehadan Musa gelip zikir olunan menzili mezburdan alıp ve vakfiyet üzere zabt u tasarruf etmek istedikte..." ifadesi ile vakıfta görevli kişilerin gerekli görüldüğünde vakfın başka işlerini de yaptıkları açık bir şekilde görülmektedir. İzgöer, *Diyarbakır Ahkâm Defteri*, nr:1, Hüküm: 442/ 95-3.

⁴⁸⁵ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, "Vaiz" md., 1363.

⁴⁸⁶ Hasan Cirit, "Vaaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.42 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 404-406.

⁴⁸⁷ C.MF., 81/4047, 06 Zilhicce 1140/ 14 Temmuz 1728.

⁴⁸⁸ Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, "Duagu" md., 306.

⁴⁸⁹ Savaş, 16. Asır Anadolusunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi, 89.

⁴⁹⁰ Mehmet İspirli, "Duagu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 541.

⁴⁹¹ AE.SMST. II., 10/949, 09 Rebiü'l-ahir 1113 / 13 Eylül 1701.

⁴⁹² Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, "Duagu" md., 205.

Kur'an-ı Kerim okuması için maaşla çalışan cüzhanlar görev yapmıştır. Berat-ı Şerif ile tayin olan cüzhanların maaşları genel olarak tekke veya zaviyenin sahip olduğu vakıflardan karşılanmıştır.⁴⁹³ 10 Receb 1026/ 11 Ekim 1617 tarihli bir belgede, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi'nde cüzhan olan Sarı Bekir'in vefat ettiği ve yerine Ali Halife'nin tayin edildiği görülmektedir.⁴⁹⁴ Cüzhanlar bazı durumlarda sadece kendi işlerini değil aynı zamanda buldukları kurumun başka işlerini de yapmışlardır.⁴⁹⁵ Mesela H.1151/M.1738 tarihli bir şeriyye sicilinde geçen "... *Balıklı zaviyesi evkafında olmak üzere yevmi üç akçe vazife ile cüzhan ve vazife-imu'ayyene ile tabbah olan Hacı Mustafa ...*" ifadeye göre zaviyede günlük üç akçe ile görevli olan Hacı Mustafa hem cüzhanlık yapıp hem de zaviyenin mutfağında aşçılık yaptığı anlaşılmaktadır.⁴⁹⁶

Tekke ve zaviyelerin önemli fonksiyonlarından birisi de hiç şüphesiz eğitim yuvası olmalarıdır. Tasavvufi eğitim verilen ve bu veçhile yaşam sürülen tekke ve zaviyelerin bulunduğu külliyelerde mescitle birlikte zamanla yer yer medreselerin de kurulduğu görülmektedir. Böylece medrese ile tarikatın, zahir ilmiyle batın ilminin, ulema ile meşâyihin iç içe geçtiği aynı fiziki ortamı paylaştıkları gibi bir durumun oluştuğu görülmektedir ki Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin bulunduğu külliyyede zamanla böyle bir hüviyete bürünmüştür denilebilir. Söz konusu medreselerde müderris ve dersiam denilen hocalar görev yapmaktaydı. Dersiam kelimesi "*halka açık, umumi*" anlamlarına gelmekte olup, zamanla toplumun her kesiminden öğrencilere ders veren hocalar için kullanılan bir tabir olmuştur.⁴⁹⁷ Dersiam görevini icra edebilmek için medreseyi bitirmek ve icazet aldıktan sonra yapılan sınavdan başarılı olmak gerekiyordu.⁴⁹⁸ Nitekim H.1112/M.1700 tarihli bir arşiv belgesinde geçen ifadeye göre "... *Balıklı nam-ı diğer Hasan Padişah zaviyesi vakfından yevmi yirmi akçe ile dershanede dersiam olup, berat-ı alışanı zayi olmağın üzerine...*" Şeyh Halil Efendi'nin beratını kaybettiği ve kendi arzı üzerine tekrardan yeni bir berat verildiği ifade edilmiştir.⁴⁹⁹ Bir başka belgede ise, H.1181/M.1767 tarihinde Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi evkafından günlükü yirmi sekiz akçe ile dersiam olan es-Seyyid

⁴⁹³ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 55.

⁴⁹⁴ AE.SAMD.I., 5/416, 10 Receb 1026/ 11 Ekim 1617.

⁴⁹⁵ Yıldız, "135/313 Nolu Şer'iyye Siciline Göre XVIII. Asırda Diyarbakır'da Bulunan Cami ve Görevlileri", 288.

⁴⁹⁶ İzgöer, *Diyarbakır Şeriyye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 22/6a-1, Zilhicce 1151/ Mayıs 1739.

⁴⁹⁷ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, "Dersiam" md., 210.

⁴⁹⁸ Mehmet İşpirlı, "Dersiam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 185.

⁴⁹⁹ AE.SMST. II., 11/1075, 23 Zilhicce 1112/ 31 Mayıs 1701.

İbrahim'in vefat ettiği ve onun yerine es-Seyyid Osman'ın tayin edildiği ifade edilmektedir.⁵⁰⁰

Eğitim işlerinden sorumlu olan bir başka görevli ise müderrislerdir. Müderris, “okumak, anlamak, tekrar etmek” anlamına gelen tef’il kalıbından türemiş bir sözcük olup, medreselerde ders veren hoca, profesör anlamlarında kullanılmaktadır.⁵⁰¹ Müderrisler, ilk medreselerin kurulduğu IX. yüzyıldan beri görev yapmış ve XI. yüzyılda Selçukluların ünlü veziri Nizam’ül-Mülk tarafından kurulan Nizamiye Medreseleri’nde ders veren en önemli unvan olarak kullanılmıştır.⁵⁰² Aynı zamanda tekke ve zaviyelere bağlı eğitim kurumları ile cami, mescid gibi ibadet yapılan kurumlarda da müderrisleri görmek mümkündür. H.1103/M.1691 tarihli bir belgede, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi’nde müderris olan Mehmet Efendi isimli kişinin eğitim işlerini aksatmasından dolayı, öğrencilere ders vermek şartıyla müderrisliğin Halil Efendi’ye verildiği görülmektedir.⁵⁰³ H.1142/M.1729 tarihli bir başka belgede de, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi’nde eğitim işlerinin yürütülmesi için Mahmud Efendi adında bir müderrisin tayin edildiği ifade edilmiştir.⁵⁰⁴ Bundan başka arşiv kaynaklarında zaviyede görevli olan müderrislerin başka görevleri de icra ettikleri bilgisine ulaşılmaktadır. H.1181/M.1767 senesine ait şerhiye sicilinde geçen “... *Amid naibi Hafız İsmail’in emriyle mu’allimlik ve Yasinhan cihetinin dahi merkum Mollazade Abdullah’a tevcih edildiği...*” ifadeden Mollazade Abdullah’ın hem eğitim işleriyle hem de zaviyede yasin okumakla görevli olduğunu görmek mümkündür.⁵⁰⁵

3.5. HASAN PADIŞAH (BALIKLI) TEKKESİ’NİN KÜLTÜREL YAPISI

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi’nin, hangi tarikata bağlı olduğu elimizdeki kaynakların yetersizliğinden dolayı bilinmemektedir. Korkusuz, Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi’nin önceleri Bektaşî tekkesi olduğunu daha sonra (muhtemelen Bektaşîliğin

⁵⁰⁰ Bu husula ilgi olarak 12 Rebiü’l-ahir 1181/ 07 Eylül 1767 tarihli belgede “... Hasan Padişah nam-ı diğer Balıklı vakfından olmak üzere yevmi yirmi akçe vazife ile derisam olan el-Seyyid İbrahim fevt olub yeri hal ve hizmet-i lazimesi mahlul kalub bu kulları erbab-ı istihkak ve mahal-ı merhamet kullarından olup müteveffayı mezbur ...” geçen ifadeden sonra es-Seyyid Osman’a dersiam vazifesinin tevcih edildiği görülmektedir. AE.SMST. III., 284/22807.

⁵⁰¹ ⁵⁰¹ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, “Müderris” md., 846.

⁵⁰² Nebi Bozkurt, “Müderris”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.31 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 467.

⁵⁰³ AE.SAMD. II., 6/501, 1103/1691.

⁵⁰⁴ C.MF., 88/4388, 29Cemaziye’l-evvel 1142/ 20 Aralık 1729.

⁵⁰⁵ İzgöer, *Diyarbakır Şerhiye Sicilleri*, d.nr: 3743, hüküm: 116/ 28b-1.

yasaklandığı dönemlerde) makas değiştirip Nakşibendi tarikatına bağlandığını dile getirmektedir.⁵⁰⁶ Fakat Evliya Çelebi bu konuyla ilgili seyahatnamesinde buranın seyre değer bir derviş tekkesi olduğunu ifade etmiş ve buna ek olarak “...zira Diyarbakır halkı tamamen Nakşibendi ve Gülşeni tarikatından olmak ile tevhid zevk ve şevkinden de geri durmazlardı...” şeklinde vermiş olduğu bilgiden⁵⁰⁷ yola çıkıldığında bu tekkenin Nakşibendi veya Gülşeni tarikatlarından birisine bağlı olduğu düşünülebilir.

Tekke ve zaviyelerin en önemli fonksiyonlarının başında fakir fukaraya, gelen ve gidenlere, kendilerine bağlı olan dervişlere ücretsiz olarak yiyecek, içecek temin etme ve konaklama hizmetleri gelmektedir. Vakıf gelirleriyle ve varlıklı kişilerin yardımlarıyla beslenen tekke ve zaviyeler, bu özelliklerini uzun yıllar boyunca sürdürmeyi başarmıştır.⁵⁰⁸ Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi ile ilgili arşiv kaynaklarına bakıldığında, bünyesinde bulunan dervişler ile zaviyede bulunan görevlilerin yanı sıra fakir fukaranın, tekkeye gelen ve gidenlerin yedirilmesi, içirilmesi ve konaklamalarının sağlandığını açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Zaviyenin imaret bölümü tüm bunların yapılabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü zaviyeye gelen gidenlerin, burada yatıp kalkanların ve fakir fukaranın doyurulması için yapılan yemekler bu bölümde meydana gelmektedir. H.1151/M.1738 yılına ait bir belgede zaviyenin yemek ihtiyacının karşılanması için mutfak bölümüne Abdülvahhab adında bir aşçının tayin edildiği görülmektedir.⁵⁰⁹ Bunun yanında H.1318/M.1900 tarihli Diyarbakır salnamesinde Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi bünyesinde bir fırının yapıldığı⁵¹⁰ ve buna ek olarak zaviyenin bir de çorbahanesinin olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁵¹¹ Tüm bunlar bir araya gelince zaviyenin o dönemin şartlarında iyi bir durumda olduğunu

⁵⁰⁶ Korkusuz, *Tezkire-i Meşayh-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, 24.

⁵⁰⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 71.

⁵⁰⁸ Ocak, “Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, 268.

⁵⁰⁹ “...Molla Abdülvahhab her vechile layık ve mahal ve müstahık olmağın müteveffay-ı mezburun mahlûlünden hizmeteyn-i mezkureteyn vazife-i mersume ile kendüye tevcih olunup yedine berat-ı şerifim verilmek babında istida-yı inayet etmeğın kaydı mucebince vech-i meşruh üzere sadaka edip bu berat-ı hümayın-ı sa’adet makrunu verdim ve buyurdum ki, bade’l-yevm merkum Abdülvahhap varub zıkr olunan vakıfta müveffay-ı mezbur yerine tabbah olub...” şeklinde kayıt altına alınan belgede vakfa ait mutfaka bir aşçı tayin edildiği görülmektedir. İzgöer, *Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 22/6a-1. Zilhicce 1151/ Mayıs 1739.

⁵¹⁰ Konuyla alakalı Diyarbakır Salnamesi’nde şu ifadeler yer verilmiştir: “Evkaf-ı mazbutadan Hasan Padişah nam-ı diğeri Balıklı camii şerifinin muhterik olan bir bab fırın için ma’abid-i İslamiye ianesinden ifraz olunan meblağa kura-yı mevkufesi bedelinden de lüzumu mikdar ilave ile mezkur fırın suret-i mükemmelede müceddeden bina ve inşa edilmiştir”. İzgöer, *Salname-i Diyarbekir*, c.5., (H.1319, M.1901-1902), 210.

⁵¹¹ İbrahim Yılmazçelik, “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.1 (2000): 208.

ve bünyesinde oldukça fazla kişiyi barındırdığını, gelen giden misafir sayısının çok fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Tekke ve zaviyelerin önemli bir misyonu da, bazı özel günlerde halkın ihtiyaçlarını karşılamak, karınlarını doyurmaktır. H.1146/M.1733 yılına ait şerhiye sicilinde geçen “... *vakf-ı mezbur leyle-i Cuma ve Ramazan-ı mübarek’de ve îd-i şerif günlerinde fukaraya it’am için şart edilmiş iken...*” ifadesinden⁵¹² anlaşılacağı üzere Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi vakfının şartı olarak Cuma geceleri, Ramazan-ı Şerif günlerinde ve bayramlarda fakir fukaraya yiyecek içecek verilmektedir.

Arşiv kaynaklarından Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi’nde eğitim faaliyetlerinin de yapıldığı görülmektedir. Belgelere göre buraya çok sayıda dersiam ve müderris tayin edilerek eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Dolayısıyla bu dönemde söz konusu zaviyenin Diyarbakır’da itibarlı bir yeri olduğu görülmektedir. Nitekim konuyla ilgili olarak, Hasan Padişah zaviyesine bağlı dershanede “...*yevmi yirmi akçe vazife ile derisam olan el-Seyyid İbrahim fevt olub ...*” yerine Halil Efendi’nin dersiam olarak tayin edildiği ve yine es-Seyyid Osman adındaki bir başka kişinin “...*Hasan Padişah zaviyesi vakfından yevmi yirmi akçe ile dershanede dersiam olup kendiyeye virülen berat-ı şerifi zayii ettiği...*” şeklinde kayıt alınan arşiv belgelerinde, zaviyeye bağlı dershanede dersiam olarak görev yaptıkları ve talebelere ders verdikleri anlaşılmaktadır.⁵¹³

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi’nde arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere dersiamların dışında müderrisler de öğrencilere ders vermekteydi. Nitekim bu durumla alakalı Cemaziye’l-evvel 1081/ Eylül 1767 tarihinde “...*Amid naibi Hafız İsmail arzıyla ba-ılam ve ba-işaret-i aliye muallimlik ve yasinhan cihetinin dahi merkum Mollazade Abdullah’a tevcih...*” şeklinde kayıt altına alınan sicilde Mollazade Abdullah adındaki bir müderrisin burada ders verdiği açık bir şekilde görülmektedir.⁵¹⁴

Tekke ve zaviyelerin önemli özelliklerinden biri de sağlık açısından insanlara hizmet vermesidir. Hasan Padişah Zaviyesi’ne bağlı bir de mescid ve havuzu olduğunu daha önce dile getirmiştik. Evliya Çelebi seyahatnamesinde burada bulunan havuzun hastalıklara iyi geldiği bilgisini vermiştir.⁵¹⁵

⁵¹² İzgöer, *Diyarbakır Şerhiye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 128/ 52b-1, Zilhicce 1146 / Mayıs 1734.

⁵¹³ AE.SMST. III., 284/22807, 12 Rebü’l-ahir 1181/ 07 Eylül 1767. AE.SMST. II, 11/1075, 23 Zilhicce 1112/ 31 Mayıs 1701.

⁵¹⁴ İzgöer, *Diyarbakır Şerhiye Sicilleri*, d.nr:3743, hüküm: 116/28b-1, Cemaziye’l-evvel 1081/Eylül 1767.

⁵¹⁵ “Büyük bir havuza akıp içinde nice bin renkte balıklar yüzerler. Ama kimse avlayıp yemeye kadir değillerdir, zira avcılarının bir kaçı felçli olup ağızları ve burunları eğilmiştir. Bu Balıklı Suyu hayat suyudur. Nice bin adamlar girip yıkanıp humma hastalığına yakalanan ve cüzam hastalığına bulaşan girse

3.6. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN EKONOMİK YAPISI

Sosyal ve içtimai hayatta bugün çok farklı kurumlarca îfâ edilen birçok görevi yürütmekte olan tekke ve zaviyelerin söz konusu misyonlarını tam anlamıyla yerine getirebilmesi için düzenli ve sürekliliği olan ekonomik gelirlere ihtiyacı vardı. Tekke ve zaviyelerin neredeyse hepsi ayakta durabilmek ve uzun süre faaliyetlerine devam edebilmek amacıyla vakıflar kurmuşlar ve bu sayede önemli bir gelir kaynağına sahip olmuşlardır.⁵¹⁶ Vakıf, Arapça bir kelime olup “*durmak, duran, bağışlama*” gibi anlamlara gelmektedir.⁵¹⁷ Daha geniş anlamda ise vakfı, Kurt “*malın bir kısmını ya da tamamını Allah için vakfedip, kazancını İslam’a hizmet ve hayır yolunda harcama*” şeklinde ifade etmiştir.⁵¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu’ndaki vakıf yapısı kendinden önce var olan Selçuklulardaki gibi dine dayalıydı. Bunun kaynağı ise, Hz. Muhammed’in (sav) hadislerinden sıkça geçen iyilik yapmayı ve sevap kazanmayı telkin eden öğütlerine dayanmaktaydı.⁵¹⁹ Bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu’nun ileri gelenleri ya kendi adlarına vakıflar kurmuşlardır ya da buldukları yerlerdeki dini kurumlara bağışlar yaparak bu arzularına kavuşma çabası içine girmişlerdir.⁵²⁰

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi Vakfı, ne zaman veya kim tarafından kurulduğu eldeki belgelerin yetersizliğinden dolayı bilinmemektedir. Anadolu’da kurulmuş olan diğer tekkelerin sosyokültürel ve sosyoekonomik anlamda ayakta durabilmeleri için kurmuş oldukları vakıflara bakarak, Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi’nin vakfının da ekonomik ve kültürel anlamda misyonunu yürütmek ve ihtiyaçlarını bu şekilde karşılamak amacıyla kurulduğu söylenebilir. Arşiv kaynaklarına istinaden vakıfta mütevellî, tahsildar, müfettiş gibi görevlilerin bulunduğunu ve ayrıca vakfın gelir giderlerini gayrimenkul kiralari, topraktan elde edilen ürünlerden alınan hisselerin oluşturduğunu, giderlerinin ise görevlilerin maaşları ile yemek harcamaları olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

ve suyundan kırk gün içse Hayy ve Kadir Allah'ın emriyle anadan doğmuş gibi olur.” *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 45- 46.

⁵¹⁶ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 115.

⁵¹⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “vakıf” md., 284.

⁵¹⁸ Kurt, “Vakıf Müessesesi, XV. ve XVI. Asır Vakıfları”, 502.

⁵¹⁹ Yasin Akyıldız ve Ali Rıza Abay, “Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.7 (2017): 9.

⁵²⁰ Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Katığı Değerler”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, sy.10 (2008):59.

3.6.1. Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi Vakfı'ndaki Görevliler

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'ne ait vakıf ile ilgili kaynaklara bakıldığında, vakfın işleriyle genel olarak burada görevli olan mütevellî, nazır(müfettiş), cabi(tahsildar) gibi vakfın işleyişi ve işlerinin yürütülmesinde çok önemli fonksiyonları olan görevliler ilgilenmiştir. Ayrıca kaynaklarda, bu görevlilerin sık sık azledildikleri veya başka birinin yerine tayin edildikleri görülmektedir. Bu azil veya tayinlerin genel olarak sebebi ise, aşağıda değinileceği gibi kimi zaman usulsüzlükler yaparak vakfın gelirlerine göz koymaları ve ekonomik anlamda vakfın zayıflamasına neden olmalarıdır.

Mütevellî, sözlük anlamıyla “birinin yerine geçen, bir vakfın idaresi kendisine verilmiş kişi” anlamlarını gelip,⁵²¹ genel anlamıyla ise, bir vakfın şartnamesine uygun olarak, şer’i hükümler çerçevesinde o vakfın işlerini yönetmek için görev verilen kişi anlamına gelmektedir.⁵²² Vakıf sahipleri genel olarak mütevellî görevini kendileri üstlenmişler, vefatlarından sonra varsa çocukları bu görevi devam ettirmişlerdir.⁵²³ Mütevellî, vakıf görevlileri içinde çalışma alanı en geniş olan kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakıfta çalışan kişileri kontrol etmek, maaşlarını ödemek, gelen giden misafirlerin iyi bir şekilde ağırlanmalarını sağlamak, vakfa ait olan mülklerin gelirlerini çoğaltmak, vakfın bünyesinde bulunan tekke, zaviye, mescid vb. yerlerin bakımını ve onarımı yapmak gibi vakfın genel işlerinden sorumluydu.⁵²⁴

Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi ile ilgili arşiv belgelerinde birçok mütevellînin vakıfta görev yaptığını ve bu görevin genel olarak babadan oğula geçtiği görülmektedir. Vakıfta görevli olan mütevellîler ya kendinden önceki mütevellînin vefatından sonra ya da vakfın mallarını şartnameye uygun olmayacak şekilde tasarruf eden mütevellîlerin azledilmeleriyle onların yerine geçmiştir. H.1083/M.1733 tarihli bir belgede, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi evkafında mütevellî olan İbrahim Efendi'nin vefat ettiğini ve yerine Mustafa Efendi'nin tayin edildiği görülmektedir.⁵²⁵ H.1181/M.1670 tarihli bir başka belgede de, es-Seyyid Yasin Efendi adındaki bir mütevellîni görevini iyi yerine

⁵²¹ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, “Mütevellî” md., 941.

⁵²² Nazif Öztürk, “Mütevellî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 217.

⁵²³ Kurt, “Vakıf Müessesesi, XV. ve XVI. Asır Vakıfları”, 519.

⁵²⁴ Aysemin Çanak, “Abdal Ata Zaviyesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2013), 76-77.

⁵²⁵ İE.EV., 17/2079, 13 Rebiü’levvel 1083/ 09 Temmuz 1672.

getiremediğini, uyarılara ve sürgünlere rağmen akıllanmadığını bu yüzden görevinden alınıp yerine Mollazade Abdullah Efendi'nin tayin edildiği ifade edilmiştir.⁵²⁶

Vakıf işleriyle uğraşan bir diğer görevli olan Nazır (müfettiş), sözlük anlamı “bakan, gören, nazır eden” anlamına gelmektedir.⁵²⁷ Geniş manada ise nazır, bir vakfın mütevellisinin, vakfı nasıl idare ettiğini denetleyen, bir bakıma müfettiş vazifesi gören kişidir.⁵²⁸ Nazır, vakfın çalışanlarını yılda en az bir defa denetleyerek, görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirip getirmediklerini, mütevellinin mali anlamda vakfın hesabını iyi bir şekilde idare edip etmediğini kontrol ederdi. Nazır isterse vakfın mütevellisini görevden uzaklaştırma yetkisini kullanırdı. Tüm bunların amacı, vakfın kusursuz bir şekilde hayatına devam etmesini sağlamaktı.⁵²⁹

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla vakfa nazır tayin edilmesi daha çok önceki nazırın vefat etmesinden sonra meydana gelmiştir. H.1151/M.1733 tarihli bir belgede, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi vakfının müfettişi olan es-Seyyid Abdulgaffur adındaki kişinin vefat ettiği ve yerine günlüğü beş akçe olmak üzere es-Seyyid Mustafa Halife müfettişlik görevine tayin edildiği bilgisi verilmektedir.⁵³⁰ H.1153/M.1735 tarihine ait bir başka belgede ise, “...Balıklı tekyesi vakfının bervech-i hasbi nazırı olan Şeyh Halil fevt olup yeri hali ve mahlul olmağın yerine oğlu işbu rafı-i tevki-i refi'üş-şan-ı hakani es-Seyyid b. Şeyh Halil her veçhile layık ve mahal ve müstahıkk olmağla...” Hasan Padişah (Balıklı) vakfının nazırı olan Şeyh Halil'in vefat ettiğini ve yerine oğlu es-Seyyid Yasin'in vakfın nazırlığına tayin edildiği görülmektedir.⁵³¹ Bazı durumlarda ise vakfın müteveli tarafından iyi

⁵²⁶ Bu hususla ilgili olarak 12 Rebiü'l-ahir 1181 / 30 Temmuz 1670 tarihinde kayıt altına alınan arşiv belgesinde şu ifadeler yer verilmiştir; “...Hasan Padişah Zaviyesi vakfının vazife-i muayyene ile nisf tevliyeti Molla Abdullah ba-işareti âliye bu dailerine tevcih ve yedine berat-ı âlişan sadaka ve ihsan olunub mutasarrıf iken tevliyet-i mezburenin nisf-ı ahara mutasarrıf olan es-Seyyid Yasin Efendi vücud-ı hıyanet oldu... defaatle diyar-ı ahara nefy olunub mütevebbih olmayub, tevliyet-i mezbureyi bu dailerinden kendi üzerine berat ettirüb... mezbur Mollazade es-Seyyid Abdullah Halife vech-i meşruh üzere es-Seyyid Yasin'in ref'inden vakfı mezburun nisf tevliyerine kema fi'l-evvel eday-ı hizmet eyledikten sonra...” . AE.SMST. III, 191/15054.

⁵²⁷ Mehmet Genç, “Nazır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 450.

⁵²⁸ Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, “nazır” md., 918.

⁵²⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 148.

⁵³⁰ Ramazan 1151/ Aralık 1738 tarihinde kayıt altına alınan şeriyye sicilinde bu hususla alakalı olarak “... nam-ı diğer Balıklı tekkesi vakfının yevmi beş akçe vazife ile müfettişi olan Abdulgaffur fevt olub yeri hali ve mahlul olmağla yerine işbu rafı-i tevki-i refi'üş-şan-ı hakani es-Seyyid Mustafa Halife her veçhile layık ve mahal ve müstahıkk olmağın mahlulünden tevcih olunub yedine berat-ı şerif verilmek babında inayet taleb etmeğın vech-i meşruh üzere sadaka edip bu berat-ı hümayunu verdim ve buyurdum ki, ba'de'l-yevm merkurum varub zikrolunan vakfın müteveffay-ı mezburun yerine müfettiş olub...” şeklinde ifade edilmiştir. İzgöer, *Diyarbakır Şeriyye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 43/ 15b-1.

⁵³¹ İzgöer, *Diyarbakır Şeriyye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 201/ 77b-2, Ramazan 1153/ Kasım 1740.

yönetilememesinden dolayı vakfa yeni nazır tayin edilmiştir. H.1146/M.1733 tarihli sicilde, Hasan Padişah Zaviyesi vakfının mütevellisi olan Mehmet Efendi'nin, vakfin şartlarından olan fakir fukaraya yiyecek verilmesi hususuna uymayıp, bu şartı tamamen kaldırma girişiminde bulunmuştur. Bunun üzerine vakfı denetlemek üzere Yasinzade Mevlana Şeyh Halil Efendi nazır olarak tayin edilmiştir.⁵³²

Tekkeye ait vakfin kira ve diğer gelirlerini toplamak üzere, vakfin bünyesinde tahsildar olarak vazife gören cabi (tahsildar) adı verilen görevliler bulunmaktaydı.⁵³³ Osmanlı İmparatorluğu'ndan önceki dönemlerde vergileri ve haraçları tahsil eden kişiler için kullanılan bu unvan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren genel olarak vakıfların sahip olduğu gelirleri, maaş karşılığı tahsil edenler için kullanılmıştır.⁵³⁴ H.1146/M.1733 tarihli bir sicile göre, Hasan Padişah Zaviyesi vakfı mütevellisi olan Mehmed Efendi'nin, oğlu Abdullah'ı günlük altı akçe karşılığında vakfin gelirlerini ve zekâtlarını toplaması için cabi olarak görevlendirilmiştir.⁵³⁵ Yine H.1181/M.1767 tarihli bir başka sicilde ise, "...Balıklı tekye evkafı'nın yevmi on iki akçe vazife ile kura cabisi olan erbab-ı istihkakdan işbu rafi-i tevki-i refiu'şşan-ı hakani el-Hac Hasan..." geçen ifadede, Hasan Padişah Zaviyesi evkafında bulunan el-Hac Hasan'ın günlük on iki akçe karşılığında vakfa ait köylerin kiralalarını topladığı görülmektedir.⁵³⁶

3.6.2. Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi Vakfı'nın Gelir ve Giderleri

Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi Vakfı'nın gelirleri, gayrimenkul ve değirmen kiralari ile Satıkendi, Hüseyini, İsa, Aynşa, Dertil, Hamrvat, Deyri Beşur, Nife, Gaybate köylerinde elde edilen mahsullerin yıllık kiralalarında elde edilen gelirlerden oluşmaktadır.⁵³⁷ Gelirlerin çoğunluğu zaviyede görev yapan çalışanların maaşları ve

⁵³² Bu konuyla alakalı olarak Zilhicce 1146/ Mayıs 1734 tarihinde kayıt altına alınan şeriyye sicilinde şu ifadeler yer verilmiştir: "...vakf-ı mezbur mütevellisi Mehmed nam kimesne bi'l-külliyeye it'am-ı ta'am etmekten kat' eylediğinden tevliyet vazifesi yevmi elli akçe iken izdiyad-ı vazife olub... tekye-i mezkua nazır nasb u ta'yin olunmak lazım ve mühim olmağla ulemadan işbu rafi-i tevki-i refi'üşşan-ı hakani Yasinzade Mevlana Şeyh Halil her vecihle layık ve mahal ve müstahık olmağın tevcih olunup müceddeden berat-ı şerifim verilmek babında inayet taleb etmeğın sadaka edib bu berat-ı hümayunı izzet makrunu verdim ve buyurdum ki, ba'de'l-yevm merkur Mevlana Yasinzade Şeyh Hlil varıp nazır olub...". İzgöer, *Diyarbakır Şeriyye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 128/ 52b-1.

⁵³³ Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, "cabi" md., 179.

⁵³⁴ Mehmet İşpirli, "cabi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.6 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 529.

⁵³⁵ İzgöer, *Diyarbakır Şeriyye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 128/ 52b-1, Zilhicce 1146/ Mayıs 1734.

⁵³⁶ İzgöer, *Diyarbakır Şeriyye Sicilleri*, d.nr: 3743, hüküm: 45/ 10a-1, Şevval 1181/ Şubat 1768.

⁵³⁷ Bizirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, 337.

mutfak masrafları için harcanmaktadır. Bazı yıllarda gelir gider arasındaki fark çok az iken, bazı yıllarda ise bu fark oldukça açılmış ve zaviyenin yüksek miktarda fazla parası artmıştır.

Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi Vakfı'na ait H.923/M.1518 tarihli bir belgede kayıt altına alınan gelir giderlere bakıldığında, gelirlerinin daha çok köylerden elde edilen ürünler ile değirmen ve dükkânların kiralardan oluştuğu görülmektedir. Buna karşılık gelirlerin neredeyse hepsinin personel maaşlarına ve yeme, içme yani imaret masraflarına harcandığı anlaşılmaktadır.⁵³⁸

<u>923/1518 tarihli belgeye göre vakfın gelirleri :</u>	<u>Yıllık</u>
Satıkendi köyündeki ürünlerin dörtte bir hissesi	: 4,900
Hüseyini köyündeki ürünlerin dörtte bir hissesi	: 700
Dertil köyündeki ürünleri dörtte bir hissesi	: 1,050
İsa köyündeki ürünlerin dörtte bir hissesi	: 1,050
Hamravat köyündeki ürünlerin dörtte bir hissesi	: 4,000
Nife köyündeki ürünlerin dörtte bir hissesi	: 2,450
Değirmen (Asiyab) kirası	: 5,040
Dükkânların kirası	: 522
Zaviyeye ait olan bağ ve bahçe kirası	: 5,000
<u>Toplam Gelir</u>	<u>: 24,712 akçe</u>

923/1518 tarihli belgeye göre vakfın giderleri :

<u>Görevli Maaşları</u>	<u>Günlük</u>	<u>Yiyecek Giderleri</u>	<u>Yıllık</u>
Mütevelli	: 6	Yemek Masrafı	: 13,680
Katip	: 1,5		
İmam	: 2		
Ferraş	: 2		
Meşihat	: 3		
Nazır	: 1,5		
Tabbah	: 2		
Huffaz	: 4		
Vekilharc	: 1,5		

⁵³⁸ Kenan Yakuboğlu, Mustafa Sarıbyık ve Mehmet Salih Erpolat, *Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır*, Diyarbakır Valiliği, 2013,285.

Te'zin	: 1
Cibayet	: 2
Rakabe	: 2
Revgan	: 1
Buriya	: 1

Toplam Gider : **24,660 akçe**⁵³⁹

Hasan Padişah Vakfı'na ait H.947/M.1540 yılı tapu tahrir defterine göre vakfın gelirlerinin arttığı görülmektedir. Bu artışın sebebi vakfedilen yeni gayrimenkuller ve vakfa ait üründen alınan hisselerin yıllar geçtikçe sürekli olarak artmasından kaynaklanmıştır. Buna paralel olarak vakfın giderleri de artmıştır. Vakfın genişlemesi sonucunda yeni vazifelerin meydana getirilmesiyle maaş alan görevli sayısının eskiye oranla artması giderlerin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır.⁵⁴⁰

<u>947/1540 tahririne göre vakfın gelirleri :</u>	<u>Yıllık</u>
Satıkendi köyündeki ürünlerin dörtte bir hissesi	: 13,740
Hüseyini köyündeki ürünlerin dörtte bir hissesi	: 1,546
Deyr-i Beşur köyündeki ürünleri dörtte bir hissesi	: 1,285
Gaybate köyündeki ürünlerin dörtte bir hissesi	: 1.707
Hamravat köyündeki ürünlerin dörtte bir hissesi	: 1,280
Nife köyündeki ürünlerin dörtte bir hissesi	: 4,680
Suk-i Attardaki dükkanın kirası	: 170
Değirmen (Asiyab)kirası	: 4,680
Suk-i Serracindeki dükkanın kirası	: 960
Alihan'daki dükkanın kirası	: 60
Habaz'daki dükkanın kirası	: 720
Ahır kirası	: 80
Zaviyeye ait olan bahçeden alınan mahsulün kirası	: 1,350
Vakfa ait diğer mülklerin kirası	: 4,000
Vaksa ait diğer gelirler	: 478
<u>Toplam</u>	<u>: 36,736 akçe</u>

⁵³⁹ Kenan Yakuboğlu, Mustafa Sarıbyık ve M.Salih Erpolat, *Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır*, 285.

⁵⁴⁰ M.Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterinden Notlar", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.16, sy.27 (1992): 75-76.

947/1540 tahririne göre vakfın giderleri şunlardır:

<u>Görevli Maaşları</u>	<u>Günlük</u>	<u>Yiyecek Giderleri</u>	<u>Günlük</u>
Mütevelli	: 6	Et bedeli	: 15
Katip	: 3	Ekmek bedeli	: 10
İmam	: 2	Buğday (Gendüm)	: 5
Te'zinet	: 1	Heyme bedeli	: 3
Ferraş	: 2	Goften-i hintte	: 1
Meşihat	: 3		
Nazır	: 3		
Tabbah	: 3		
Cüzhan	: 4		
Vekilharç	: 2		
Nefer	: 4		
Cibayet	: 2		
Rugen ve Hasir	: 1		
Rakabe	: 3		
Toplam			: 25,020 akçe⁵⁴¹

Ahkâm Defteri'ne göre, H.1161/M.1748 tarihinde, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi Vakfı'na ait Satıkendi köyünün dörtte bir hissesine karşılık yıllık 24,951 akçe gelir elde edilmiştir. Bunun yanında vakfa ait olan diğer köylerdeki hisselerin gelirleri, değirmen ve dükkânların gelirleri ile vakfa ait olan bağ bahçelerin gelirlerinden toplam 56,376 akçe gelir sağlanmıştır ki bu durum Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin sosyo-ekonomik yapısının son derece güçlü olduğunu göstermektedir. Vakfın gelirlerine karşılık giderleri de azımsanmayacak miktarda olduğu görülmektedir. Mütevelli günlük 6 akçe, imam günlük 2 akçe ve diğer görevlilerle beraber günlük 38 akçe yalnızca personel maaşlarına harcanmaktadır. Ayrıca zevaidhoran⁵⁴² vazifesini yürüten kişiler günlük 15 akçeden yıllık 5400 akçe maaş almaktadır. Vakıftaki görevlilerin maaşı

⁵⁴¹ İlhan, "1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterinden Notlar", 75-76.

⁵⁴² "Zevaid" kelimesi Arapça bir sözcük olup "fazlalık" anlamına gelmektedir. "Horan" kelimesi ise Farsça bir sözcüktür ve "yiyen, yiyici" anlamlarına gelmektedir. Zevaidhoran, tekke veya zaviyelere ait vakıflarda berat ile görev yapan kişilerdir. Bunların maaşları vakfa ait olan fazla gelirden karşılanmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Özge Arslanmirza, "Emperyal Vakıflardaki Zevaid-Horanlar: Hayırseverlik ve Politik Ekonomi Arasında", (Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2017), 102.

dışında bir diğer önemli gider ise fakir fukaranın ve zaviyede kalan görevlilerin karınlarının doyurulması için harcanan yemek masraflarıdır. Yiyecek ve içecek giderleri için yıllık 13,680 akçe harcama yapıldığı görülmektedir. Personel maaşları, yiyecek içecek harcamaları ve diğer harcamalarla beraber H.1161/M.1748 yılının sonunda toplam 39,170 akçe harcama yapılmıştır. Tüm gelir ve giderler hesaplandığında vakfın kasasında yılın sonunda 17,701 akçe fazla kaldığı anlaşılmaktadır.⁵⁴³

3.7. HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NDE YAŞANAN USULSÜZLÜKLER VE NÜFUZ MÜCADELELERİ

Zaviyelerin çoğu kendileri için oluşturulan vakıflar sayesinde uzun süre varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra özellikle Anadolu Selçuklu Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde vakıflar yaygınlaşmış ve dönemin padişahları ile devletin ileri gelenleri tarafından vakıflar kurularak dini, kültürel, sosyal, ekonomik alanlarda canlanmalar meydana getirilmiştir.⁵⁴⁴ Bu vakıfların yaygın hale gelmesi ve özellikle ekonomik anlamda büyük önem arz etmesinden dolayı, vakfın şeyhleri ile mütevellileri arasında devamlı sorunların çıkmasına ve nüfuz mücadelelerinin yaşanmasına neden olmuştur.⁵⁴⁵

Arşiv belgelerine bakıldığında meydana gelen sorunların en temel sebebi olarak, vakfın mal varlığını ele geçirme ve yönetime tek başına egemen olma hırsı olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakıfların zayıflamasına neden olan bu iç çekişmeler doğrudan doğruya tekke ve zaviyeleri de olumsuz yönde etkilemekte ve bu müesseselerin zamanla işlevlerini yitirmelerine neden olmaktadır. Mesela, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi

⁵⁴³ Şaban 1161/Temmuz 1748 tarihli belgede Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi Vakfı'nın 1161/1748 yılına ait gelir ve giderleriyle ilgili şu ifadeler yer verilmiştir: "Amid sancağında ve nahiyesinde vakf-ı zaviye-i Hasan Padişah el-meşhur be-Balıklı Tekye mescidi deyü yazıldığı mahalde an-mahsul-i rub hububat-ı karye-i Satikendi deyü hâsıl yirmi dört bin dokuz yüz elli bir akçe ma'a-mahsulat-ı saire yekun ma'a-gayriha elli altı bin üç yüz yetmiş altı akçe el-masraf be-cihet-i tevliyet fi yevm altı be-cihet-i imamet fi yevm iki yekun ma'a-gayriha fi yevm otuz sekiz fi sene on üç bin altı yüz seksen be-cihet-i harç-ı ta'amiye baha-i nan fi yevm on altı mevadd-ı saire yekun ma'a gayrihi fi yevm otuz dokuz fi sene on dokuz bin sekiz yüz doksan dokuz zikr olunan harç ile cuma ve Ramazan geceleri kifayet mikdarı her sene beşer be-cihet-i zevayidhoran Seyyid Ali v.Darıca fi yevm beş cihet-i saire yekun ma'a-gayriha fi yevm on beş fi sene beş bin dört yüz cem'an masraf otuz dokuz bin yüz yetmiş el-baki on yedi bin yedi yüz bir zikr olunan zevayidhorların vazifeleri defter-i atik-i hakanide mukayyed olmayıp vakıf müsaidir deyü kadısı arz eylemek ile tevcih olunmuşdur." İzgöer, *Diyarbakır Ahkâm Defteri*, d.nr:1, hüküm: 659:146-5.

⁵⁴⁴ Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Katkı Değerler", 159.

⁵⁴⁵ Zekeriya Işık, "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları", *Bellelen Dergisi*, sy.81 (2017): 199.

vakfına ait bir belgede, vakfın yöneticisi olan Molla Mehmet'in vakfın şartlarına uymadığını, haksız kazanç ve çıkar sağlayarak görevini kötüye kullandığı görülmektedir. Vakfın şartnamesine göre, her Cuma gecesi, mübarek Ramazan aylarında ve bayram günlerinde fakir fukaraya yiyecek ve içecek verileceği yazmasına rağmen vakfın yöneticisi Molla Mehmet, bu şartnameye uymamış ve fakir fukara için ayrılan paraya el koymuştur. Ayrıca maaşını günlük 50 akçeye kadar çıkarmış, Kalender Mescidi'nde imam olan damadının maaşını vakıftan ödenmek koşuluyla günlük iki akçeden on akçeye çıkarmış, oğlu Abdullah'ı ise günlüğü altı akçeden vakfın sahip olduğu köylere cabi (tahsildar) olarak görevlendirmiştir. Vakfın şartnamesine uymayarak zayıflamasına neden olan Molla Mehmet, bunun sonucu olarak görevden alınmış ve yerine Şeyh Halil yönetici olarak tayin edilmiştir.⁵⁴⁶

Buna ek olarak H.1154/M.1741 tarihli bir başka sicilde yine vakfın gelirinden haksız kazanç sağlanmaya çalışılmıştır. Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi vakfına ait olan Satıkendi köyündeki hissenin dörtte birine malikâne olarak mutasarrıf olan Molla Abdullah, sahip olduğu hisseden fazlasını köylülerden haksız şekilde talep ederek onlara zulmetmiş ve ürünlerine zarar vermiştir. Molla Abdullah, mahkeme huzurunda vakfın şartlarında yazan miktarı istediğini dile getirmiş, fakat Halil Ağa b. Ahmet Ağa ve Seyyid Mahmud b. İbrahim adındaki kişiler bunun doğru olmadığını, Molla Abdullah'ın kendilerine zulmederek fazlasını talep ettiğini dile getirmişlerdir. Bunun sonucunda yaklaşık yüz yıldır süregelen vakfın şartnamesi ve gelirleri incelenerek, Molla Abdullah'a elde edilen mahsulün dörtte birinin verilmesi ve köylülerden daha fazlasını talep etmemesi kararlaştırılmıştır.⁵⁴⁷

⁵⁴⁶ Zilhicce 1146/ Mayıs 1734 tarihli şeriyye sicilinde konu hakkında şu ifadeler yer verilmiştir; "...vakfi mezbur beher lehle-i Cuma ve Ramazan-ı mübarekde ve id-i şerif günlerinde fukaraya itaam-ı taam için şart ve tayin etmiş iken vakf-ı mezbur mütevellisi Mehmed nam kimsene bi'l-küllüye itam-ı taam etmekden kat' ylediğinden ma'ada tevliyet vazifesi yevmi elli akçe iken izdiyad-ı vazife olub ve Kalenderhane mescidinin imametine Hasan Padişah Vakfi yevmi iki akçe vazife tayin olunmuşken damadı olmağla yevmi on akçe vazife verip oğlu Abdullah yevmi altı akçe vazife ile kura cabisi ve nice muhdes vazife-i vakf-ı mezbur edip vakf-ı şerife vücuhla gadr ve fukara hakı kat' olup tekve-i mezkûra nazır nasb u tayin olunmaklazım ve mühim olmağla ...". İzgöer, *Diyarbakır Şeriyye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 128/ 52b-1.

⁵⁴⁷ 5 Safer 1154/ 18 Nisan 1741 tarihinde kayıt altına alınan sicilde ortaya çıkan durum şu şekilde ifade edilmiştir: "... karye-i mezburenin rub'una vakfiyet üzere mutasarrıf mütevellisi Abdullah Efendi b.Mehmed Efendi mahzarında üzerine da'va ve takrir-i kelim edip karye-i mezbur ahali perakende ve perişan olunması ve zarilerine gadr u zarar olmak müşahadesiyle karye-i mezburdan hasıl olan hububatin sekizde biri malikate mutasarrıfına mahsul deyü, yüz seneden mütecaviz de'b-i kadim ve mu'tad-ı kanun iken müteveli-i mezbur hilaf-ı kanun ziyade talebiyle rencide etmekle sual olunub takrir tahrir ve bi-vech mu'arazadan men' olunması matlubumdur dedikte, gibbe's-sual müteveli-i mezbur cevabında karye-i mezburun rub'u mütevellisi olduğum Balıklı Tekyesi Vakfi'ndan olup hasılı olan hububatin şer'an ve kanunen vakf-ı mezburun olmakla taleb eylediğini ikrar, lakin müddet-i medideden beri minval-i

Bazı durumlarda vakfa ait köylerdeki hisselerin, malikâne olarak kullanım hakkına sahip olan kişiler tarafından çıkarları için kullanıldığını, bu hisseleri kendi üzerlerine almaya çalıştıkları ve böylece problemlerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Mesela H.1155/M.1742 tarihinde kayıt altına alınan bir belgede, Diyarbakır'da bulunan Satıkendi köyünde elde edilen ürünün dörtte bir hissesinin Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi vakfına ait olduğunu ve bu hisseyi tahsil etmek amacıyla vakfın yöneticisi Seyyid Hasan ile vakıfta cabi olarak görev yapan birinin Satıkendi köyüne gittiğini, buradaki bir kısım köylünün “bizler öşür vergisi vermeyiz, para adıyla bir miktar akçe veririz” diyerek vakfa ait olan vergiyi vermeyi reddettiği görülmektedir. Bunun üzerine mahkemeye başvurulmuş, arazi ve tımar kayıtları ile önceki senelerde alınan malikâne gelirleri hesaplanmıştır. Sonuç olarak, vakfa ait olan malikâne hissesinden elde edilen ürünler karşılığında köylülerin vakfa 24,900 akçe vermeleri gerektiği kararı alınmış ve problem bu şekilde mahkeme yoluyla ortadan kaldırılmıştır.⁵⁴⁸

Yine H.1157/M.1744 tarihli bir kayıta benzer bir durum yaşanmıştır. Satıkendi köyünde üretilen mahsulün dörtte bir hissesi vakfa ait olup, malikâne ile bu hisseyi kullanım hakkına sahip olan Seyyid Yasin, vakfa ödemesi gerek yıllık 240 kuruşu ödemeyip, yalan beyanlarda bulunarak sahte belgeler düzenlemiş ve vakfa ait olan hisseyi kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Vakfın yöneticilerinin arzı üzerine yapılan işlemler sonucunda Seyyid Yasin'in iltizam hakkı elinden alınmış ve böylece vakfa karşı oluşan haksızlık ortadan kaldırılmıştır.⁵⁴⁹

Vakıfla ilgili bir kayıta, Satıkendi köyünün Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi vakfına ait olan dörtte bir hissesinin malikâne olarak Seyyid Yasin'in tasarrufuna verildiği ifade edilmiştir. Vakfın yöneticileri Molla Abdullah ve Molla Mustafa, zorluk çıkararak vakfın şartnamesine uygun olmayacak şekilde bu hisseyi Seyyid Yasin'den alıp bir başkasına vermek istemişlerdir. Bu hisseye talip olan kişi köye gelerek zorbalık çıkarmış, köylünün ürünlerini tahrip etmiş ve onlara zulmetmiştir. Seyyid Yasin'in arzı üzerine durum hakkında gerekli işlemler yapılmış ve Molla Abdullah ile Molla

muharrer üzere kanun olduğunu inkar etmiş olup, rical-i müsliminden Halil Ağa b. Ahmet ağa ve Seyyid Mahmud b. İbrahim nam kimseneler meclis-i şer'e hazıran olup isre'l-istişad fi'l-vaki karye-i mezburdan hasil olan hububatın sekizde biri malikane mutasarrifına mahsul deyü ihraç olunan hissedenden vakf-ı mezbur tarafına aid olan rub' hisse reaya yedinde baki kaldığı konusunda şehadet dahi ederiz deyu her biri eda-i şehadet-i Şeriyye eyledikklerinde bade't-tadil ve't-tezkiye şehadetleri makbule olmağın mucebiyle bade't-tenbih ma vaka bi't-taleb ketb olundu.” İzgöer, *Diyarbakır Şeriyye Sicilleri*, d.nr: 3754, hüküm: 690/187b-1.

⁵⁴⁸ İzgöer, *Diyarbakır Ahkâm Defteri*, d. nr:1, hüküm: 18/5.

⁵⁴⁹ İzgöer, *Diyarbakır Ahkâm Defteri*, d. nr:1, hüküm: 242/ 50-4, 1157 Rebiü'l-ahir / Haziran 1741.

Mustafa'nın vakfın şartnamesine aykırı hareket ettikleri görülmüş, bu durumun ortadan kaldırılması için kendilerinden gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. Bunun sonucu olarak vakfa ait olan malikâne hissesi Seyyid Yasin'de kalmaya devam etmiş, zorbalardan eline geçmesi engellenmiştir.⁵⁵⁰

Tekkenin vakfına ait Cemaziye'l-evvel 1158/ Haziran 1745 tarihli bir belgede, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi vakfının yöneticileri olan Molla Abdullah ve Molla Mustafa vakfın tevliyet haklarının kendilerine babalarından kaldığını ve “...*vakf-ı mezburun iradı kura ve mezaridir ve müsa'adesi vardır...*” şeklinde vermiş oldukları beyanat ile vakfa ait olan gelirin köyler ve tarlalar olduğunu, buralarda üretimin arttığını bahane ederek kadıdan aldıkları izin ile vakfın malikâne hissesini başkalarına iltizam olarak vermeye çalışmışlardır. Buna ek olarak vakfın mütevellileri “...*vakfi mezburdan almak üzere yevmi beş akçe vazife ile müfettiş olan Seyyid Yasin Halife ulemanın vazifesine zevaid-i vakıftan yevmi beş akçe zam ve Seyyid Mehmet nam kimesneye dahi arzuhal ile ber-vech-i duaguy yevmi on akçe vazife ihdas olunduktan sonra...*” kendi çıkarları için hareket eden görevlilerin maaşlarını iki katına kadar çıkarmışlardır. Böylece vakfın gelirleri azalmış ve artan masraflar sonucunda vakfın giderek zayıflamasına neden olmuşlardır. Diyarbakır kadısının durumu öğrenmesiyle, vakıfla ilgili yapılan tüm işlemler iptal edilmiş ve vakfın eski durumuna gelmesi sağlanmıştır.⁵⁵¹ 3 Cemaziye'l-evvel 1181/ 25 Eylül 1767 tarihli sicilde ise, Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi vakfı yöneticisi olan es-Seyyid Yasin, görevde bulunduğu süre içinde devamlı sahtekârlık yaparak haksız kazanç elde etmeye çalıştığı kayıt altına alınmıştır. Yaptıklarından dolayı sürgüne gönderilmiş fakat yine de pişman olmayıp köylülere zulmetmeye devam etmiştir. Bunun üzerine Amid kadısının emri ile vakfi es-Seyyid Yasin ile Molla Abdullah ortak bir şekilde yönetmeye başlamışlardır. İkili arasında zamanla nüfuz mücadelesi başlamış ve es-Seyyid Yasin'in aç gözlülüğünden

⁵⁵⁰ Bu konudaki sorun Ahkam Defteri'nde şu şekilde ifade edilmiştir: “Amid nahiyesine tabi Satkendi demekle ma'rif karyenin ahali ve reayası gelip karye-i mezburenin üç rub'hissesi ber-vech-i malikane berati şerifimle Yasin üzerine ve bir rub' hissesi dahi Hasan Padişah Zaviyesi vakfı olmağla öteden beru vakıf hissesi mezbura taraf-ı vakıftan üç rub'b malikane mutasarrıflarına beher sene iltizam ve yed-i vahidden zabt olunagelmış reaya fukarasına himayet ü siyanet olunup cevri u taadi olundukların yoğiken karibü'l-ahdden beru vakf-ı mezbur mütevellileri olan Abdullah ve Mustafa nam kimesneler hissey-i mezkureyi ahardan mütegalibeye iltizam ve onlar dahi ziyade atlı ve adem ile karye-i mezbura varup oturup müft ü meccanen yem ve yiyecek ahz eylediklerinden ma'ada ziyade mahsulat taleb ve cebren ahz ve ol veçhile fukaraya zulm ü ta'addi ve mahsul-i malikanenin kesri u noksanına ba'is u badi oldukların bildirip mezburların ber-minval-i muharrer zulm u ta'addileri fukara üzerlerinden men' u def olunmak babında hükm-i hümayunum rica eyledikleri ecilden mhallinde şer'le görülmek için yazılmıştır.” İzgöer, *Diyarbakır Ahkâm Defteri*, d. nr:1, hüküm: 121/ 24-4, Safer1156 / Mart 1743.

⁵⁵¹ İzgöer, *Diyarbakır Ahkâm Defteri*, d. nr:1, hüküm: 321/69-3, Cemaziye'l-evvel 1158/ Haziran 1745.

dolayı vakfın gelirlerinde azalma meydana gelmiştir. Yaşanan bu olumsuzluklardan sonra es-Seyyid Yasin'in tüm yetkileri elinden alınarak vakıf ile ilişkisi kesilmiş, tüm yetkiler Molla Abdullah'a verilmiştir. Böylece vakfın eski haline getirilmesi sağlanmıştır.⁵⁵²

Tekke iktidarı ve vakıf gelirleri üzerinde yaşanan bu nüfuz mücadeleleri bir taraftan buralarda toplanan sosyo-ekonomik ve politik gücün mahiyetine, diğer taraftan söz konusu kurumların zamanla nasıl amacından uzaklaştırılarak, başkalaştırıldıklarına işaret etmesi açısından önemlidir.

⁵⁵² Bu hususla ilgili olarak şeriyye sicilinde şu ifadeler yer verilmiştir: “Balıklı Tekye Zaviyesi Vakfı'nın vazife-i muayyene ile nısf tevliyeti Molla Abdullah, mutasarrıf iken ecanibden ve ulemadan tevliyet-i mezburenin nısf-ı aharına mutasarrıf es-Seyyid Yasin defa'atle diyar-ı ahara nefy olunmuş iken mütenebbih olmayıb kemal-i hilesinden naşi nısf-ı tevliyet-i mezburu bir takrib ile defaten üzerine berat edtitip gadr etmekte ... mezbur Mollazade es-Seyyid Abdullah Halife vech-i meşruh üzere varıp es-Seyyid Yasin'in ref'inden vakf-ı mezburun nısf tevliyetine kema fi'l-evvel eda-i hizmet eyledikten sonra bundan evvel vazife-i muayyene ile nısf tevliyet-i mezkura ne vecihle mutasarrıf olagelmışler ise mezbur dahi ol veçhile vazife-i muayyenesinin evkaf-ı mezbur mahsulünden alıp mutasarrıf ola.” İzgöer, *Diyarbakır Şeriyye Sicilleri*, d.nr: 3743, hüküm: 116/ 28b-1, 3 Cemaziye'l-evvel 1181/ 25 Eylül 1767.

SONUÇ

Malazgirt zaferinden sonra Türklerin Anadolu'ya akın akın gelmeleri sonucunda, bu coğrafyanın Türkleşmesi ve İslamlaşmasında birçok unsur etkili olmuştur. Bu unsurların en başlıcalarından bir tanesi tarikatlar ve bunların kurumsal yansımaları durumunda olan tekke ve zaviyelerdir. Tekke ve zaviyeler genel olarak özerk yapıları, özgün tasavvufî düşünce ve inanç sistemleriyle dönemin toplulukları nezdinde saygı, hürmet ve muhabbet gösterilen yerler olarak sosyal ve içtimai hayata yön vermişlerdir.

Tekke ve zaviyeler, bağlı buldukları tarikat şeyhlerinin önderliğinde devletin erişemediği yerlerde asayiş ve güvenliği sağlamış, gaza ve cihat hareketlerine destek vermiş, yeni fethedilen yerlerde iskân faaliyetlerini sevk ve idare etmişlerdir. Tekke ve zaviyelerin bugün değişik kurumlar tarafından yerine getirilen birçok hizmeti görmeleri onları devlet ve toplum nezdinde imtiyazlı ve müstesna bir konuma yükseltmiştir. Gerek bu çalışmanın konusu olan Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'ni kuran Akkoyunlu idarecileri gerekse de sonraki dönemlerde Osmanlı hükümdarları, devlet adamları ve toplumun ileri gelenleri söz konusu tekke ve zaviyeler için vakıflar bahşetmiş ve bir takım ayrıcalıklar sunmuşlardır.

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin bulunduğu Diyarbakır, büyük oranda önce Akkoyunlular sonrasında ise Osmanlıların himayesi altında İslamlaşma sürecini tamamlamış, böylece Türk-İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden birisi haline gelmiştir denilebilir. Bu dönemlerde Diyarbakır şehrinde İbrahim Bey Tekkesi, Gülşeni Tekkesi, Örfizade Tekkesi, Nakşibendi Tekkesi (Azizoğlu Tekkesi) başta olmak üzere birçok tekke ve zaviye kurulmuştur. Bu tekke ve zaviyeler toplumun dini, kültürel ve ekonomik yaşantısı başta olmak üzere, sosyal ve içtimai hayatın hemen her alanında büyük tesirler bırakmıştır.

Diyarbakır'da kurulan önemli tekkelerden birisi de şüphesiz Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi olmuştur. Tekkenin ne zaman tarih sahnesine çıktığı bilinmemekle beraber XV. yüzyılda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey döneminde kurulduğu düşünülmektedir. Diyarbakır surlarının Çift Kapı olarak isimlendirilen kapının hemen karşısında yer alan Anzele (Ayn-i Zülal) mevkiinde kurulmuştur. Tekkenin bahçesindeki havuzunda bulunan balıklardan dolayı bu tekke "Balıklı Tekkesi" olarak da bilinmektedir.

Arşiv kaynaklarından anlaşıldığı üzere tekke; mescid, tekkede kalan görevlilerin bulunduğu odalar, derslane, hücre, çorbahane, fırın ve havuz gibi yapı topluluklarından oluşan büyük bir külliye halinde asırlarca hizmet vermiştir. Yine arşiv kayıtlarından tekkenin başında bulunan zaviyedar, vakfından sorumlu olan mütevellî, vakfın gelir-giderlerini kontrol eden ve bir nevi vakfın müfettişlik görevini yerine getiren nazır, tekkeye bağlı dershanede ders veren müderris (dersiam), dua etmekle görevli duâgû, tekkeye gelen gidenler ve fakir fukaranın karnının doyurulması için mutfakta yemek yapan aşçı, tekkenin temizliğinden sorumlu ferraş, dini vecibelerin yerine getirilmesi görevinde bulunan imam(vaiz) gibi farklı alanlarda hizmet veren çok geniş bir kadronun görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi, canlı, dinamik ve üretken yapısıyla çok geniş bir görevli ağı ile faaliyet göstererek bunların geçimlerini sağladığı gibi aynı zamanda tekke vakfına ait olan köylerle ekonomik faaliyetler geliştirerek köy halkının hem sosyo-ekonomik gelişimine hem de tekke ile dini, manevi bağlar kurmasına zemin hazırlamıştır. Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi, şehrin gündelik yaşantısında gerek dini, sosyal ve kültürel canlılığın sağlanmasında gerekse de bir takım sosyal sorunların çözümünde etkili olmuştur. Tekke özellikle cuma geceleri, bayramlar, kandiller ve ramazan aylarında dini ve manevi olarak bir çekim merkezine dönüştüğü gibi, tekkeye ait fırın, çorbahane ve mutfakta hazırlanan yiyecek ve içecekler tekkeye gelip gidenlere, yolculara ve fakir fukaraya ikram edilmiştir. Bunun yanında diğer tekkeler gibi Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin de başlıca görevlerinden birisi şüphesiz fakirlere, kimsesizlere ve şehre gelip giden yolculara konaklama hizmeti vermek olmuştur. Tekke, bünyesinde bulunan dersaneleri ve müderrisleri sayesinde şehirdeki eğitim öğretim ve kültür faaliyetlerinin, mescidi sayesinde ise gündelik ibadetlerin yürütülmesine öncülük etmiştir. Ayrıca tekkenin içinde bulunan havuz vasıtasıyla halka sağlık hizmeti sunulmuştur.

Tekke ve zaviyelerin düzenli ve en önemli gelir kaynağını vakıflar oluşturmaktaydı ki Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin de zengin vakıf gelirleri bulunmaktaydı. Tekkeye ait vakfın gelirleri bazı gayrimenkul ve değirmen kiralari ile Satıkendi, Hüseyini, İsa, Aynata, Dertil, Hamravat, Deyri Beşur, Nife, Gaybate köylerinde elde edilen mahsullerin yıllık kiralardan oluşmuştur. Gelirlerin çoğunluğu zaviyede görev yapan çalışanların maaşları ile mutfak ve imaret masrafları için harcılandığı anlaşılmaktadır.

Vakıf gelirlerinin ekonomik anlamda büyük önem arz etmesinden dolayı Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi Vakfı'nda bulunan şeyhler ile mütevelliler arasında zaman zaman sorunlar çıkmış ve nüfuz mücadeleleri yaşanmıştır. Kaynaklara göre ortaya çıkan bu mücadelelerin temel sebeplerinin vakfın mal varlığını ele geçirmeye ve yönetimine tek başına egemen olmaya yönelik olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle gerek tekke içinden gerekse tekke dışından bazı çevrelerin zaman zaman tekkede toplanan sosyo-ekonomik ve politik iktidarı ele geçirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu gelişmeler vakfi dolayısıyla tekkenin kurumsal yapısını olumsuz yönde etkilemiş ve zamanla tekkenin faaliyetlerini yürütemeyecek kadar mecaliz kalmasına neden olmuştur.

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi özelinde tarikat, tekke ve zaviyelerin sosyal ve içtimai yaşam üzerindeki etkilerini anlamak amacıyla yapılan bu çalışma, şehir tarihinin önemli bir parçasını oluşturan tekke ve zaviyelerin idari, fiziki, sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarının ortaya konması amacıyla daha çok çalışmaya ihtiyaç olduğunu göstermiştir.

KAYNAKÇA

A) CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI

- Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST.II), 11/1075.
Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST.II), 10/949.
Ali Emiri Sultan Mustafa III. (AE.SMST.III), 155/12222.
Ali Emiri Ahmed III. (AE. SAMD. III), 140/13550.
Ali Emiri Selim III. (AE.SSLM.III), 86/5193.
Ali Emiri Ahmed I. (AE. SAMD. I), 5/416.
Ali Emiri Sultan Mustafa III. (AE.SMST.III), 284/22807.
Ali Emiri Ahmed II. (AE. SAMD. II), 6/501.
Ali Emiri Sultan Mustafa III. (AE.SMST.III), 191/15054.
Cevdet Evkaf (C.EV.), 136/6784.
Cevdet Evkaf (C.EV.), 104/5173.
Cevdet Maarif (C.MF.), 81/4047.
Cevdet Maarif (C.MF.), 88/4388.
İbnülemin Vakıf (İE.EV.), 17/2079.

B) DİĞER ARŞİV KAYNAKLARI

- İzgöer, Ahmet Zeki. *Diyarbakır Şerhiyye Sicilleri Âmid Mahkemesi*. Haz: Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay ve Salih Kahrıman. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.
Defter No: 3709, 3743, 3754.
- İzgöer, Ahmet Zeki. *Diyarbakır Ahkâm Defterleri: Divan-ı Hümayun Sicilleri*. Haz: Yaşar Zorlu, Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay ve Salih Kahrıman. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016. Defter No: 1, 2, 3.

C) KİTAP, MAKALE VE DİĞER KAYNAKLAR

- Acar, Abdurrahman. “Diyarbakır’ın İslamla/Sahabeyle Tanışması”. *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Mayıs 2009 Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği, (Diyarbakır, 2010), 61-70.
- Afifi, Ebu’l-Alâ. *Tasavvuf, İslam’da Manevi Devrim*. İstanbul: Risale Basın-Yayın, 1996.
- Afyoncu, Erhan. “Otlukbeli Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 4-6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Akay, Nimetullah. “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Mevlevilik”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.34 (2015): 122-152.
- Akgündüz, Murat. “Mevlevilik ve Osmanlı Padişahları”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.18 (2007): 37-44.
- Akkuş, Mehmet. “Hacı Bayrâm-ı Velî’nin Hayatı, Tasavvuf Anlayışı ve Hakkında Yayınlanmamış Medhiyeler”. *Vakıf Haftası Dergisi*, sy.4 (1986): 161-166.
- Akman, Zekeriya. *Osmanlı’da Devlet Tekke Münasebetleri*. Ankara: Elips Kitap, 2013.
- Aktaş, Ahmet. “Diyarbakır’da Tasavvuf Kökenli Dini Gurupların Sosyal Hayata Etkileri”. *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, 2-5 Kasım 2016 Diyarbakır, Ed. Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel ve Pınar Gürhan Kılıç, Diyarbakır Valiliği, (Diyarbakır, 2017), c.2, 1227-1243.
- Akyıldız, Yasin ve Ali Rıza Abay. “Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme”. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.7 (2017): 141-157.
- Aladağ, İrfan. “Anadolu Selçukluları ve Beylikler Devrinde Dini Yapıların Toplum Hayatına Etkileri”. *Akademik Matbuat*. sy.2 (2018): 1-18.
- Algar, Hamid. “Necmedin-i Kübra”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 500-536. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Alkan, Mustafa. “Osmanlı Döneminde Adana Sancağında Kurulan Tekkeler/Zaviyeler ve Türbeler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, sy.39 (2006): 21-32.

- Alkış, Abdürrahim. “XII. ve XVII. Asırlar Arasında Diyarbakır’da Tasavvuf Kültürü”. *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy.13 (2015): 15-32.
- Altuntaş, İbrahim. “Yeniçeri Ocağının Kaldırılmasından Sonra Bektaşî Tekkeleri ve Osmanlı Yönetimi”. Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2005.
- Aras, Kemal. ”Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşunda Tekkelerin Güreş Sporuna Katkıları”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.15 (2015): 203-209.
- Aslan, Halide. “Osmanlı Anadolu’sunda Yesevîlik Görünümleri”, *IV. Uluslararası Alevîlik-Bektaşîlik Sempozyumu*, 18-20 Ekim 2018 Ankara, Ed. Orhan Kurtoğlu ve Çamkara Erginer, TTK, (Ankara-2018), 91-107.
- Aslan, Nazim. “17. Yüzyıl’da Diyarbakır’da Tasavvufî Hayat”. Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2017.
- Âşıkî, Dervîş Ahmet. *Aşıkpaşazade Tarihi (Tevarîhi Âl-i Osman)*. Haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- Arslanmirza, Özge. “Emperyal Vakıflardaki Zevaid-Horanlar: Hayırseverlik ve Politik Ekonomi Arasında”. Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2017.
- Arayancan, Ayşe Atıcı. “Akkoyunlu Sarayında Güçlü Bir Kadı Örneği: Kadı Îsâ es Sâvecî”. *Orta Çağ’da Din ve Devlet (Doğu ve Batı Ekseninde)*. Ed. Ayşe Atıcı Arayancan, 155-176. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Arayancan, Ayşe Atıcı. “Akkoyunlu Yönetiminde Aşîret Kavgası: Musullular ve Sufî Halil Bey Örneği Üzerinden Tarihi Sürecin İncelenmesi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, sy.13 (2018), 1-12.
- Arayancan, Ayşe Atıcı. “Akkoyunlu Sarayında Manevî ve İdari Güç: Dervîşler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, sy.87 (2018), 89-102.
- Arayancan, Ayşe Atıcı. “Akkoyunlu Sultan Yakûb’un Ölümüne Dair Münazara ve Bazı Değerlendirmeler”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy.63 (2018), 437-446.
- Arayancan, Ayşe Atıcı. “Akkoyunlu Sarayında Bir Begüm ya da Mehd-i Ulyâ: Selçukşah Begüm”. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, sy.20 (2019), 1-11.

- Atik, Turan. “Rıfailik Tarikatı Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Aydın, Bilgin. “Salnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 51-54. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Aydın, Ferit. *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2000.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayıncılık, 2010.
- Baş, Eyüp. “Ahmet Yesevi’nin Bektaşilik, Alevilik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.52-2 (2011), 21-53.
- Barkan, Ömer Lütfi. “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”. *İnsan ve İnsan Dergisi*, c.2, sy.5 (2015): 5-37.
- Bayartan, Mehmet. “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Katığı Değerler”. *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, sy.10 (2008): 157-175.
- Baykal, Bekir Sıtkı. “Uzun Hasan’ın Osmanlılara Karşı Kati Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Başlaması”. *Belleten Dergisi*, c.21, sy.82 (1957): 261-296.
- Bayram, Şemsettin. “Evliya Çelebi ve Arifi Paşa’nın Seyahatnamelerinde Diyarbakır’ın Değişimi Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed.İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk ve Ziya Polat (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 472-513.
- Beysanoğlu, Şevket. *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*. İstanbul: Şehir Matbaası, 1963.
- Beysanoğlu, Şevket. *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, 2.cilt*. Ankara: DBB Kültür ve Sanat Yayınları, 1996.
- Bisâtî, Şeyh Sâfi Buyruğu, Haz. Ahmet Taşgın, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013.
- Bizbirlik, Alpay. *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*. Ankara: TTK Basımevi, 2002.
- Bozkurt, Nebi. “Müderres”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 467-468. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

- Bölükbaşı, Ayşe. “XVI. Yüzyılda İstanbul’daki Halveti Tekkeleri”. Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2015.
- Bruinessen, Martin van. *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Budak, Abdülhamit. “Halveti Tarikatının Osmanlı Toplum Yapısıyla Sosyo-Politik ve Kültürel Etkileşimi (XV. Yüzyıl Amasya Şehri Örneği)”. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2014.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Chittick, William C. “Rumi ve Mevlevilik”. *Tasavvuf Dergisi*, sy.14 (2005): 709-727.
- Cirit, Hasan. “Vaaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 404-407. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Çanak, Aysemin. “Abdal Ata Zaviyesi”. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2013.
- Çelik, İsmail. “Bir Eğitim Kurumu Olarak Tekke ve Zaviyeler”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2005.
- Çetin, Altan. “Yahya Kazvinî’nin Lubb Et-Tevârihi’nde Akkoyunlularla Alakalı Bilgiler”. *Belleten*, sy.260 (2007): 53-86.
- Çibik, Tuba Hatipler ve Filiz Umaroğulları, “Balkanlarda Bektaşilik ve Bektaşî Tekkeleri”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, sy.1 (2017): 458-481.
- Çiçek, Zeynel Abidin. *Diyarbakır’ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*. Diyarbakır: Diyarbakır Söz Matbaası, 2007.
- Dağıstanî, Ömer Ziyâuddîn. *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar*. Çev. İrfan Gündüz ve Yakup Çiçek. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Demirci, Mehmet. “Bir Eğitim Aracı Olarak Mevlevî Çilesi”. *Marife Dergisi*, sy.3 (2007): 105-122.
- Demirtaş, Ayşe. “İslam Fethine Kadar Diyarbakır”. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007.

- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2017.
- Doru, Aygöl. “Diyarbakır Tekke ve Zaviyeleri”. *Diyarbakır Medreseleri, Tekke, Zaviye ve Taziye Evleri*. Ed. Yusuf Kenan Haspolat. (E-Kitap, Ocak 2015), 107-133.
- Dumlupınar, Songül Alican. “Ortaçağ’da Âmid (Diyarbakır)”. Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi, 2019.
- Ekinci, Ramazan. “Vefeyat-ı Ayvansarayı’de Bayrami Şairler/Şeyhler”, *Sufi Araştırmaları Dergisi*, sy.6 (2010): 65-80.
- Ebû’l Hasan, Şeyh Nureddin. *Behcetü’l Esrar (Menakıb-ı Abdülkadir Geylâni)*. Sad.Mustafa Necati Ak, İstanbul: Onur Kitap, 2013.
- El-Askerî, Abdurrahman. *Mir’âtü’l-Işk*. Haz. İsmail E. Erünsal, Ankara: TTK Yayınları, 2003.
- El-Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Kitabü’z Zühd (Allah İçin Yaşamak)*, Ter: Enbiya Yıldırım. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2013.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2013.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1994.
- Erdem, İlhan ve Kazım Paydaş. *Ak-koyunlu Devleti Tarihi*. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2007.
- Erginli, Zafer. *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.
- Erşahin, Seyfettin. *Akkoyunlular: Siyasal, Kültürel Ekonomik ve Sosyal Tarih*. Ankara: 2002.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c.4, Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Eyice, Semavi. “İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.23, sy.1-2 (1963): 3-80.
- Gabriel, Albert. *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler*. Çev.İdil Çetin. Ankara: Dipnot Yayınları, 2014.

- Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbar*, c.2, Ter. M.Hüdayi Şentürk, Ankara: TTK Basımevi, 2003.
- Genç, Mehmet. "Nazır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 499-450. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Gökbulut, Süleyman. "Necmettin Kübra ve Kübrevilik". Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.
- Göktaş, Vahit. "Halvetiyye'nin Şâbâniyye Ekolü ve Kolları". *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.26 (2011): 133-160.
- Gölbaşı, Haydar. "Osmanlı Devleti'nde Spor Tekkeleri". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.15 (2018): 41-53.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *100 Soruda Tasavvuf*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1985.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Menakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî "Vilayet-name"*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1995.
- Güldoğan, Vedat. "Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan ve Doğum Yeri Diyarbakır Ergani İlçesi Kılleş (Şölen Beldesi)". *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Mayıs 2009 Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği, (Diyarbakır, 2010), 367-375.
- Güldoğan, Vedat. *Diyarbakır Tarihi*. Ankara: Kripto Yayıncılık, 2011.
- Güler, Ümit. "Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. ve 19. Yüzyıl Diyarbakır Örneği". *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, c.11, sy.2 (2019): 860-895.
- Gündüz, Buket. "Kadı Ahmet Gaffârî'nin Târîh-i Cihân-Ârâ İsimli Eserinde Türk Hanedanları (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler)". Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2019.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Tekke-Devlet Münasebetleri*. Ankara: Seha Neşriyat, 1989.
- Gündüz, Tufan. "Safeviler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 451-457. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

- Gündüz, Tufan. *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.
- Güner, Ahmet. *Tarikatlar Ansiklopedisi*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991.
- Güncüt, Bedri. *Diyarbakır Tarihi*. Diyarbakır: Diyarbakır Basımevi, 1936.
- Güzel, Abdurrahman. *Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî) Menakıbnamesi*. Ankara: TTK Yayınevi, 1999.
- Haksever, Ahmet Cahit. "Osmanlı'nın Modernleşme Sürecinde Halidiler ve Diğer Müceddidiler". *Uluslararası Mevlana Halid-i Bağdadi Sempozyumu Bildirileri*, 11-13 Haziran 2010 Van, Ed. Erdal Baykan ve Mehmet Keskin (Ankara:2012), 419-435.
- Hasan-ı Rumlu. *Ahsenü't-Tevarih*. Çev.Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Hasluck, F.W. *Bektaşilik İncelemeleri*. İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Haspolat, Yusuf Kenan. *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*. İstanbul: Uzman Matbaacılık, 2013.
- Hinz, Walther. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. Ter. Tefik Bıyıklıoğlu. Ankara: TTK Basımevi, 1992.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacü't-Tevarih*. c.4, Çev. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Hücvîrî, Ali b. Osman. *Keşfu'l-Mahcub (Hakikat Bilgisi)*, Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Işık, İhsan. *Diyarbakır Ansiklopedisi, Cilt 1*. Ankara: Yelkovan Ajans, 2013.
- Işık, Zekeriya. "Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkileri". Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2015.
- Işık, Zekeriya. *Devlet ve Tarikat*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2016.
- Işık, Zekeriya. "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları". *Belleten Dergisi*, sy.81 (2017): 191-226.
- Işık, Zekeriya. *Şeyhler ve Şahlar*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2017.

- Işık, Zekeriya. “Hasan Balım Sultan Zaviyesi’nin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Tarihi”. *Turkish Studies*, sy.13/3 (2018): 315-334.
- İdrîs-i Bitlisî. *Heşt Bihişt (VII.Ketibe)*. Çev. Muhammed İbrahim Yıldırım, Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- İlhan, M.Mehdi. “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterinden Notlar”. *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.16, sy.27 (1992): 45-113.
- İlhan, M.Mehdi. *Amid (Diyarbakır)*. Ankara: TTK Basımevi, 2000.
- İmamoğlu, Osman, Mehmet Çebi, İzzet İslamoğlu ve Bade Yamak. “Osmanlı İmparatorluğunda Spor Tekkeleri ve Kulüpleşme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. sy.58 (2018): 907-912.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İpşirli, Mehmet. “Cabi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 529-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- İpşirli, Mehmet. “Duagü”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 541-542. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- İpşirli, Mehmet. “Dersiâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 185-186. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- İz, Mahir. *Tasavvuf: Mahiyeti, Büyükleri ve Tarikatlar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.
- İzgör, Ahmet Zeki. *Salname-i Diyarbekir*. c.1-5. İstanbul: DBB Yayınları, 1999.
- Kara, Mustafa. *Dini Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Kara, Mustafa. *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kara, Mustafa. *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Sır Yayıncılık, 2008.

- Kara, Mustafa. “Tekke Eğitimi ve Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.6, sy.12 (2008): 107-138.
- Kara, Mustafa. *Eşrefoğlu Rumi*, Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kara, Mustafa. “Tekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 368-370. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Karabulut, Mustafa. “Tanzimat Döneminde Osmanlı’nın Yenişelme Sürecine Bir Bakış”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy.187 (2010): 125-138.
- Karamağaralı, Beyhan. “Anadolu’da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.21 (1973): 247-276.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*, Çev: Ekrem Demirli. İstanbul: İz yayıncılık, 2015.
- Kâtip Çelebi. *Mizânü’l-Hakk Fî İhtiyâri’l-Ehakk*. Ter: Orhan Şaik Gökyay ve Süleyman Uludağ, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- Kazıcı, Ziya. “Osmanlılarda Tekkeler”. *İslam Medeniyeti Mecmuası*, c.5, sy.4, (1982): 29-34.
- Keleş, Hamza. “Anadolu’da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, sy.38 (2006): 63-81.
- Kılıç, Hulusi. “Ortaçağ’da Diyarbakır Alimleri”. *Uluslararası Selahaddin-i Eyyubi Sempozyumu Bildirileri*, 23-24 Kasım 1996 Diyarbakır, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, (Diyarbakır, 1997), 179-188.
- Kılıç, Rüya. “Osmanlı Devleti’nde Yönetim-Nakşibendi İlişkisine Farklı Bir Bakış: Halidi Sürgünleri”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy.17 (2006): 103-119.
- Kırkıl, Emin. “Uzun Hasan Bey ve Zamanı”. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 1991.
- Kıvâmî. *Fetihnâme*. Haz.Ceyhun Vedat Uygur. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

- Kızıler, Hamdi. “Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayrâm Veli ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu’ya Etkisi”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy.32 (2012): 67-80.
- Konur, Himmet. “Akkoyunlular Döneminde Tasavvuf”, *Türkler Ansiklopedisi*, 7.cilt, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, 814-819. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Konyar, Basri. *Diyarbakır Tarihi*, Cilt 1. Ankara: Ulus Basımevi, 1936.
- Korkusuz, M.Şefik. *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri) I-II*, İstanbul: Kent Yayınları, 2004.
- Korkusuz, M.Şefik. *Yazma Eserlerde Diyarbakır Kenti*. İstanbul: Toprak Kitap, 2014.
- Koyuncuoğlu, Tülay. “İbn İyâ’s’ın ‘Bedâi’ ez-Zuhûr fi Vekâi’ ed-Duhûr’ adlı Eserindeki Ramazanoğulları Beyliği ve Akkoyunlular İle İlgili Kayıtlar”. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2004.
- Köprülü, M.Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: TTK Basımevi, 1976.
- Köse, Fatih. “Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şazeli Tekkelerinin Tarihi”. *Vakıflar Dergisi*, sy.40 (2013): 99-119.
- Kurt, Hüseyin. “Sa’diliğin Anadolu’ya Gelişi ve Bazı Sa’di Tekkeleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.13 (2004): 85-125.
- Kurt, İsmail. “Vakıf Müessesesi, XV. ve XVI. Asır Vakıfları”. *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, (2003): 501-543.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Tasavvufun İlkeleri*. Çev: Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1978.
- Küçük, Hasan. *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*. İstanbul: TÜRDAV Basım-Yayım, 1976.
- Küçük, Sezai. “XIX. Asırda Mevlevilik ve Mevleviler”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000.

- Küçük, Sezai. “Tarih İçinde Mevlevilik ve Celvetilik”. *Aziz Mahmud Hüdayi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mayıs 2005 İstanbul, 2008, Ed. Hasan Kamil Yılmaz, Üsküdar Belediyesi, (İstanbul, 2008), c.2, 179-194.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “İmam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 178-181. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Küçükkaya, M.Askeri. “Yeseviye Tarikatı’nın Temel İlkeleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.40 (2018): 143-162.
- Maden, Fahri. “Bektaşî Tekkelerin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Melek, Ali ve Abdullah Demir. *Dini Değerleri İle Diyarbakır: Peygamber Makam ve Kabirleri- Sahabe Türbe ve Kabirleri- Tarihi Cami ve Mescitler- Medreseler- Türbeler- Havralar- Kiliseler*. (Ankara: Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, 2009), Erişim 29 Ocak 2014, https://www.academia.edu/5872971/Dini_Degerleri_Ile_Diyarbakir_Historic_and_Religious_Places_in_Diyarbakir_E-Kitap.
- Mehmed Neşri. *Kitâb-ı Cihan-nümâ*. c.II, Haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, Ankara: TTK Basımevi, 1957.
- Mehmed Neşri. *Aşiretten İmparatorluğa Osmanlı Tarihi (1288-1485)*. Sad. Necdet Öztürk, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Muhammed Hoca Efendi. *Tasavvuf, Tarikatlar ve Silsileleri*, 4. cilt. İstanbul: Ustaoglu Kitabevi, 2005.
- Muhyî-i Gülşeni. *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşeni*. Haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Mustafa Nuri Paşa. *Netayic’ül Vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*. c.2, Sad. Neşet Çağatay, Ankara: TTK Yayınevi, 1987.
- Mutlu, İsmail. *Tarikatlar 2*. İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 2003.
- Müneccimbaşı Ahmet Dede. *Sahaif’ül Ahbar fi Vekayi’ül A’sar (Müneccimbaşı Tarihi)*. c.2, Ter. İsmail Erünsal, İstanbul: Tercüman, 1974).

- Ocak, Ahmet Yaşar. “Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”. *Vakıflar Dergisi*, sy.12 (1978): 247-269.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Bektaşilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 379-379. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Oğur, Büşra Yakut. “Tarikatlar Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme: Menzil Örneği”. *İmgelemem Altı Aylık Hakemli Beşeri Bilimler Dergisi*, sy.4 (2019): 33-80.
- Öngören, Reşat. “Osmanlı Türkiyesinde Tarikatlar”. *Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. Ed. Semih Ceyhan, 55-94. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Öngören, Reşat. “Tarikat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 95-105. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt. “Cami”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 46-56. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Önkaş, Nilgün Açıık. “Mevlevilerin Yönetimle İlişkileri”, *Akademik Bakış Dergisi*, sy.23 (2011): 1-8.
- Özaydın, Murat. “Türk Mutasavvıfı İbrahim Gülşeni’nin Tarikatı ve Diyarbakır’a Yansımaları”. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*. 15-17 Kasım 2006 Diyarbakır, Ed. Bahaeddin Yediyıldız ve Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği, (Ankara: 2008), c.2, 763-781.
- Özaydın, Murat. “Diyarbakır Örneğinde Gülşeniliğin Aziz Mahmut Hüdayi Hazretleri ve Celvetiye İle Olan İlişkisi”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, c.11, sy.39 (2012): 347-384.
- Özcan, Abdülkadir. *Anonim Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Özel, Ahmet Murat. “Kölelikten Şeyhliğe: Şazeliyye Tarikatının Kurucu İsimlerinden Habeşistanlı Yakub el-Arşi”. *TTK Uluslararası Afrika’da Türkler Sempozyumu Bildirileri*, 14-15 Kasım 2014 Cibuti, Ed. Ayşenur Şenel ve Şükrü Çavuş, TTK, (Ankara: 2020), 1-25.
- Özel, Ahmet Murat. “Şazeliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 387-390. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

- Özel, Ahmet Murat. “Balkanlarda Şazeliyye Tarikatının İzleri”. *V. Uluslararası Balkanlarda İslam Medeniyeti Kongresi (21-23 Mayıs)*, Saraybosna,2015.
- Özer, Ekrem. “Osmanlı’da Tekke ve Tarikat Islahatları – II.Mahmud Dönemi ve Sonrası”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2007.
- Özdemir, Rifat. “Osmanlı Devleti’nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy.5 (1994): 259-310.
- Özköse, Kadir. “Selçuklu Toplumunda Tasavvufi Hayatın Sosyokültürel, Siyasal ve Dini Sahaya Tesiri”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.1 (2014): 11-42.
- Öztürk, Nazif. “Mütevelli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 217-220. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Pamuk, Bilgehan. “Osmanlı-Safevi İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Amid (1514-1515 Yıllarında Amid Kuşatması)”. *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır, Ed. Kenan Ziya Taş ve Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği, (İzmir, 2004), 599-609.
- Parla, Canan. “Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır”. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1990.
- Parla, Canan. “Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti”. 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, 10-15 Eylül 2007 Ankara, ed. Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın, Zeki Cemil Arda, Mustafa Akbulut ve Zeki Dilek, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, (Ankara, 2011), 2465-2480.
- Paydaş, Kazım. “Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Peçevî İbrahim Efendi. *Peçevî Tarihi*. c.2, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Polat, İdris, “Sufi Gelenekte Zikir Uygulamaları ve Halleri”. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2019.

- Rasim, Ahmed. *Osmanlı Tarihi*. c.1, Ter.Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2012.
- Sakel, Dean. “Osmanlıların Akkoyunluları Fethi Üzerine Görüşler”. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*. Ed. Bahaeddin Yediyıldız ve Kerstin Tomenendal, c.1, 39-47. Ankara: Pozitif Matbaacılık, 2008.
- Sarı, İbrahim. *Şehrimiz Diyarbakır*. İstanbul: DBB Kültür Yayınları, 1996.
- Sarıkaya, Fatih. “Halvetiyye Tarikatının Kurucusu Meselesine Dair Yeni Bir Değerlendirme ve Revak Sultan”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c.6, sy.3 (2017): 2078-2095.
- Sarıkaya, M.Saffet. “Dini ve Siyasi Bakımından Osmanlı-İran Münasebetleri”. *Türk Kültürü Dergisi*, c.31, sy.363 (1993): 406-422.
- Savaş, Saim. *16. Asır Anadolusunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1992.
- Serim, Erkan. “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır’da Dini Hayat ve Kurumlar (1732-1747)”. Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2019.
- Serin, Rahmi. *İslam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*. İstanbul: Petek Yayınları, 1984.
- Sezgin, Abdülkadir. “İslam Düşüncesinde Tarikat ve Bektaşî Tarikatı”. *Erdem Dergisi*, sy.8 (1996): 337-8
- Sırım, Veli. *Doğruları ve Yanlışlarıyla İslam’da Tarikat ve Tasavvuf*. İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1998.
- Sözen, Metin. *Anadolu’da Akkoyunlu Mimarisi*. İstanbul: Turing-Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, 1980.
- Sümer, Faruk. “Uzun Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 261-264. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Şahin, Elmas. “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19.Yüzyıl Sonları 20. Yüzyıl Başlarında Tekke ve Zaviyelerin Yönetimi”. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2019.
- Şahin, Haşim. “Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Dini Zümreler”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

- Şükrullâh Efendi. *Behcetü 't Tevârih (Tarihin Aydınlığında)*. Çev. Hasan Almaz, İstanbul: Mostar Yayınları, 2013.
- Tahralı, Mustafa. "Rifaiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 99-103. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Tahralı, Mustafa. "Rifaiyye". *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. Ed. Semih Ceyhan, 285-334. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Taşgın, Ahmet. *Dediği Sultan ve Menakıbı*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.
- Tavukçu, Orhan Kemal. *Dede Ömer Rüşenî, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*. Erzurum, 2005.
- Tihriânî, Ebû Bekr-i. *Kitâb-ı Diyarbekriyye*. Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Top, H.Hüseyin. *Mevlevi Usûl ve Adabı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001.
- Toprak, Hicret Kiraz. "Ahmet Yesevi, Yesevilik ve 13. Yüzyıl Anadolu'daki Yeri". Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2008.
- Tosun, Necdet. "Nakşibendiyye". *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. Ed. Semih Ceyhan, 611-692. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Tosun, Necdet. "Nakşibendiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 342-343. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Tuncer, Orhan Cezmi. *Diyarbakır Sur İçi Anıtları İle Köşkler ve Bağ Evleri*. Ankara: DBB Kültür ve Sanat Yayınları, 2012.
- Tuncer, Orhan Cezmi. *Diyarbakır Camileri: Mukarnas, Geometri, Orantı*. Diyarbakır: DBB Kültür ve Sanat Yayınları, 2015.
- Türer, Osman. "Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Tasavvufi Şahsiyeti", *İlmi Akademik Araştırma Dergisi*, sy.2 (2001): 11-27.
- Türer, Osman. *Osmanlı'da Tasavvufî Hayat: Halveti Örneği*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Türer, Osman. "Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı". *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. Haz. Ahmet Yaşar Ocak, 255-300. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

- Uğur, Yunus. “Şeriyeye Sicilleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 8-11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Uğurlu, Serdar. “Mudurnu’da Halvetilik”. *Avrasya Uluslararası Alıştırmalar Dergisi*, sy.6 (2018): 909-926.
- Uludağ, Süleyman. “Halidiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 296-299. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. “Halvetiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 393-395. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, Cilt 2. Ankara: TTK Basımevi, 2011.
- Üçüncü, Kemal. “Bektaşilik”. *Türkler Ansiklopedisi 7.cilt*. Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, 722-731. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Ülger, Mustafa. “19. Yüzyıl Osmanlı Fikir Hayatındaki Yeri Bakımından Tekkeler”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.18 (2013): 45-52.
- Ümmet, Erkan. “İbni Haldun Sosyolojisinde Tasavvuf Düşüncesi”. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi 1*, (2017): 80-88.
- Ünal, Mehmet. “Tasavvuf Tarihi İçinde Mevlevilik”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.26 (2012): 91-104.
- Ünal, Mehmet Ali. “Diyarbakır’da Osmanlı Hakimiyetinin ve Diyarbakır Beylerbeyliğinin Kurulması”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır, Ed. Kenan Ziya Taş ve Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği, (İzmir, 2004), 567-573.
- Woods, John E. *Akkoyunlular*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.
- Yakuboğlu, Kenan, Mustafa Sarıbyık ve Mehmet Salih Erpolat. *Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır*. Diyarbakır, 2013.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Osmanlı Öncesi Diyarbakır’ına Genel Bir Bakış”. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*. 15-17 Kasım 2016 Diyarbakır, Ed. Bahaeddin Yediyıldız ve Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği, (Ankara, 2008), c.1, 17-36.
- Yıldırım, Rıza. *Bektaşiliğin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

- Yıldız, Abdulvahap. “135/313 Nolu Şer’iyye Siciline Göre XVIII. Asırda Diyarbakır’da Bulunan Camii ve Görevlileri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.20 (2008): 283-290.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. c.8. Konya: Kombassan Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hatip. “Osmanlı Son Döneminde Kulp Kazasının İdari, Sosyokültürel, İktisadi ve Eğitim Yapısı”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed.İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk ve Ziya Polat (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 341-360.
- Yıldız, İrfan. *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2011.
- Yılmaz, Gülay. “Bektaşilik ve İstanbul’daki Bektaşi Tekkeleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sy.45 (2015): 97-136.
- Yılmaz, Hasan Kamil. “Celvetiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 273-275. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ensar Neşriyat, 1997.
- Yılmaz, Necdet. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sufiler, Devlet ve Ulema*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2007.
- Yılmaz, Ömer. *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Yılmazçelik, İbrahim. “Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.1 (2000): 233-287.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Yiğit, İlker. “XVI. Yüzyıl Türkiye’sinde Ahi Adlı Zaviyelerin Dağılışı”. *Turkish Studies Dergisi*, sy.8 (2013): 959-973.
- Yücel, Ahmet. “Silsiletü’z-zeheb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.37:208-209. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

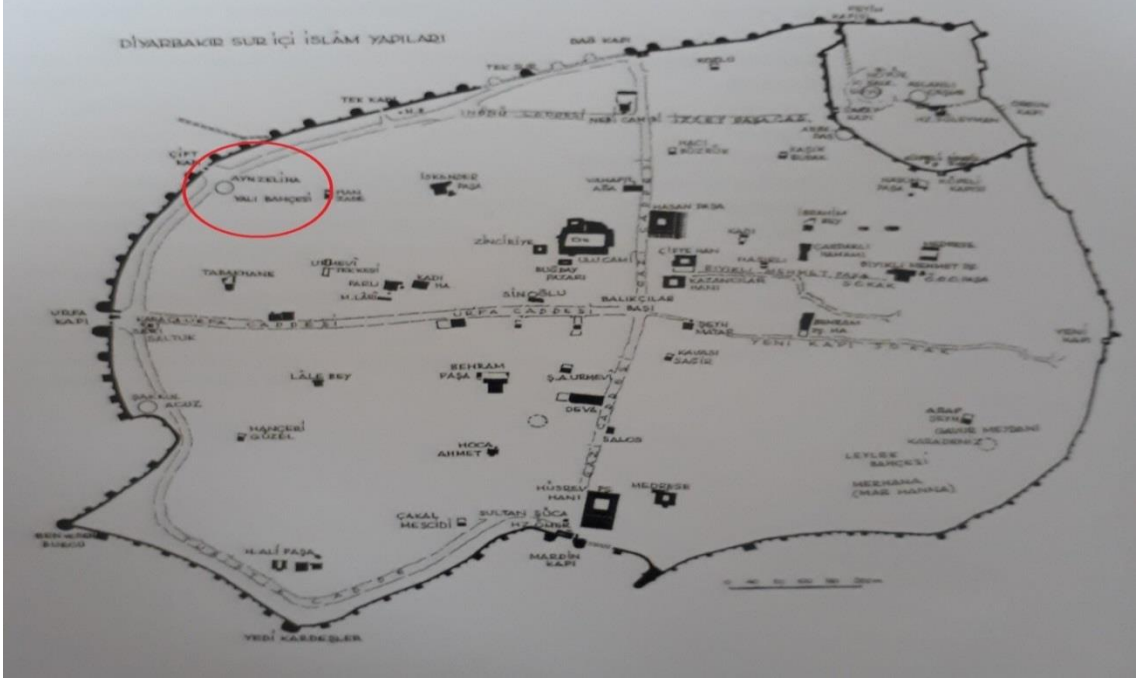
Yücer, Hür Mahmut. "Sa'diyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 410-413. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Yücer, Hür Mahmut. *Sa'dilik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

EKLER

EK-1: DİYARBAKIR SURLARI VE HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN BULUNDUĞU MEVKİ. (ORHAN CEZMİ TUNCER - DİYARBAKIR SURIÇİ ANITLARI İLE KÖŞKLER VE BAĞEVLERİ, S.14).

EK-2: DİYARBAKIR HASAN PADİŞAH (BALIKLI) MESCİDİ ONARIM PROJESİ. (ORHAN CEZMİ TUNCER – DİYARBAKIR CAMİLERİ, S.73).

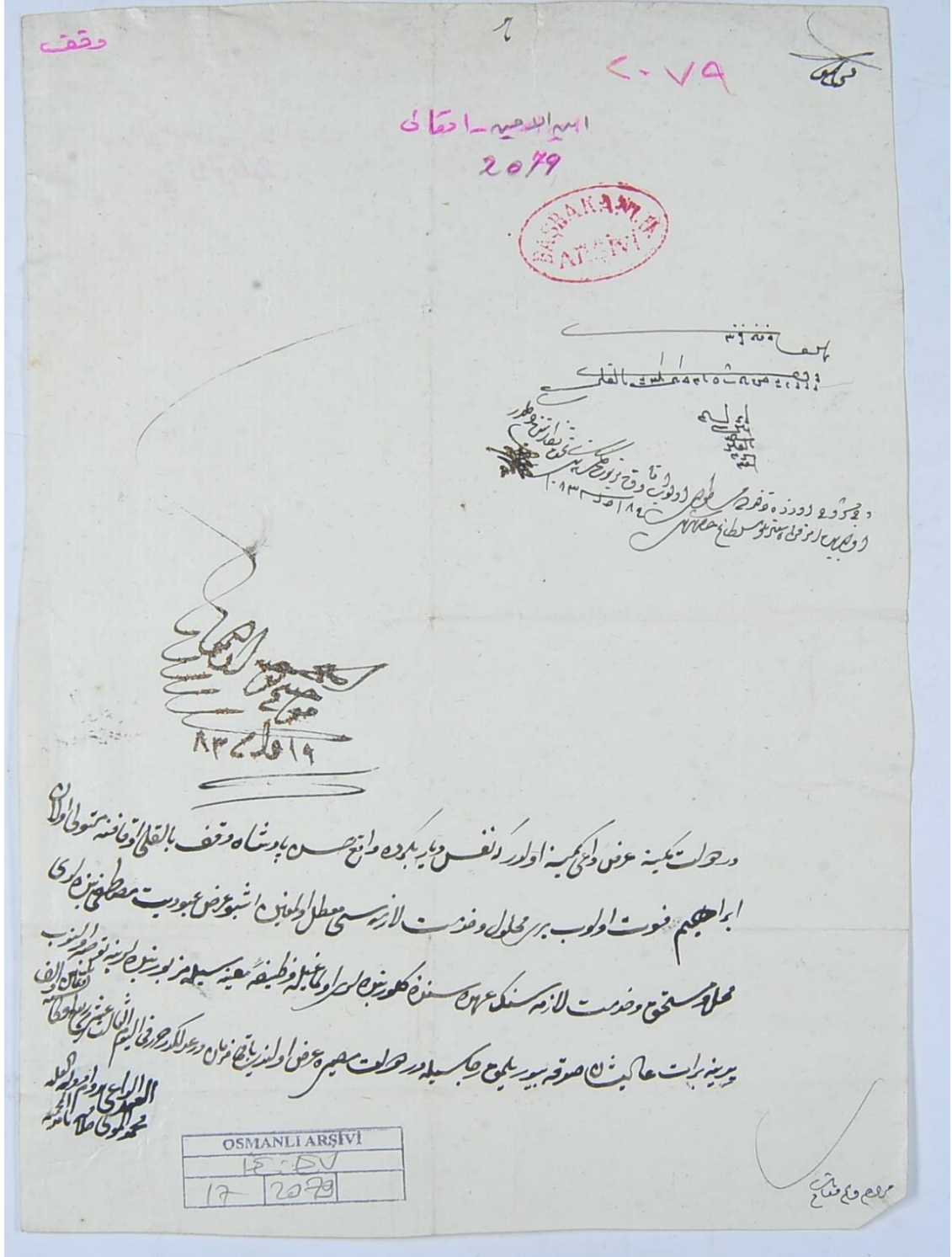
EK-3: HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ'NİN YIKILMADAN ÖNCEKİ SON HALİ. (ORHAN CEZMİ TUNCER – DİYARBAKIR CAMİLERİ, S.72).

EK-4: HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKESİ HAVUZU.

EK-5: HASAN PADİŞAH (BALIKLI) TEKKEŞİ VAKFI'NIN VEFAT EDEN MÜTEVELLİSİ İBRAHİM'İN YERİNE MUSTAFA'NIN TAYİN EDİLMESİNE DAİR YAZILAN ARZ.

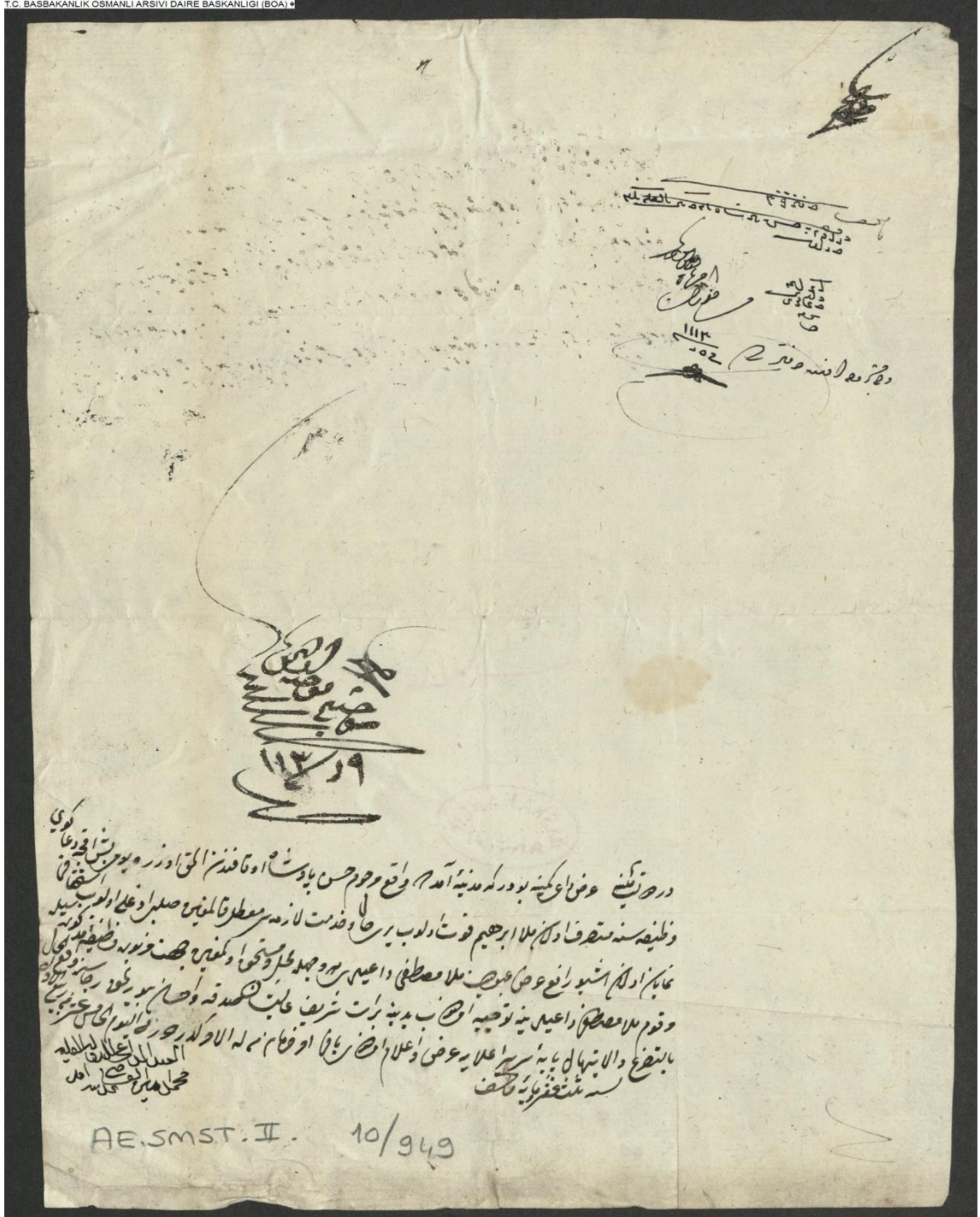
İE. EV. 17/2079

EK-6: DİYARBAKIR'DAKİ BALIKLI DIĞER ADI HASAN PADİŞAH ZAVİYESİ EVKAFINDAN YİRMİ AKÇE İLE DERŞANEDE DERSİAM OLAN ŞEYH HALİL EFENDİ BERATINI ZAYİ ETTİĞİNDEN KENDİSİNE ZAYİİNDEN YENİ BERAT VERİLMESİNE DAİR ARZI ÜZERİNE BUYRULDU.

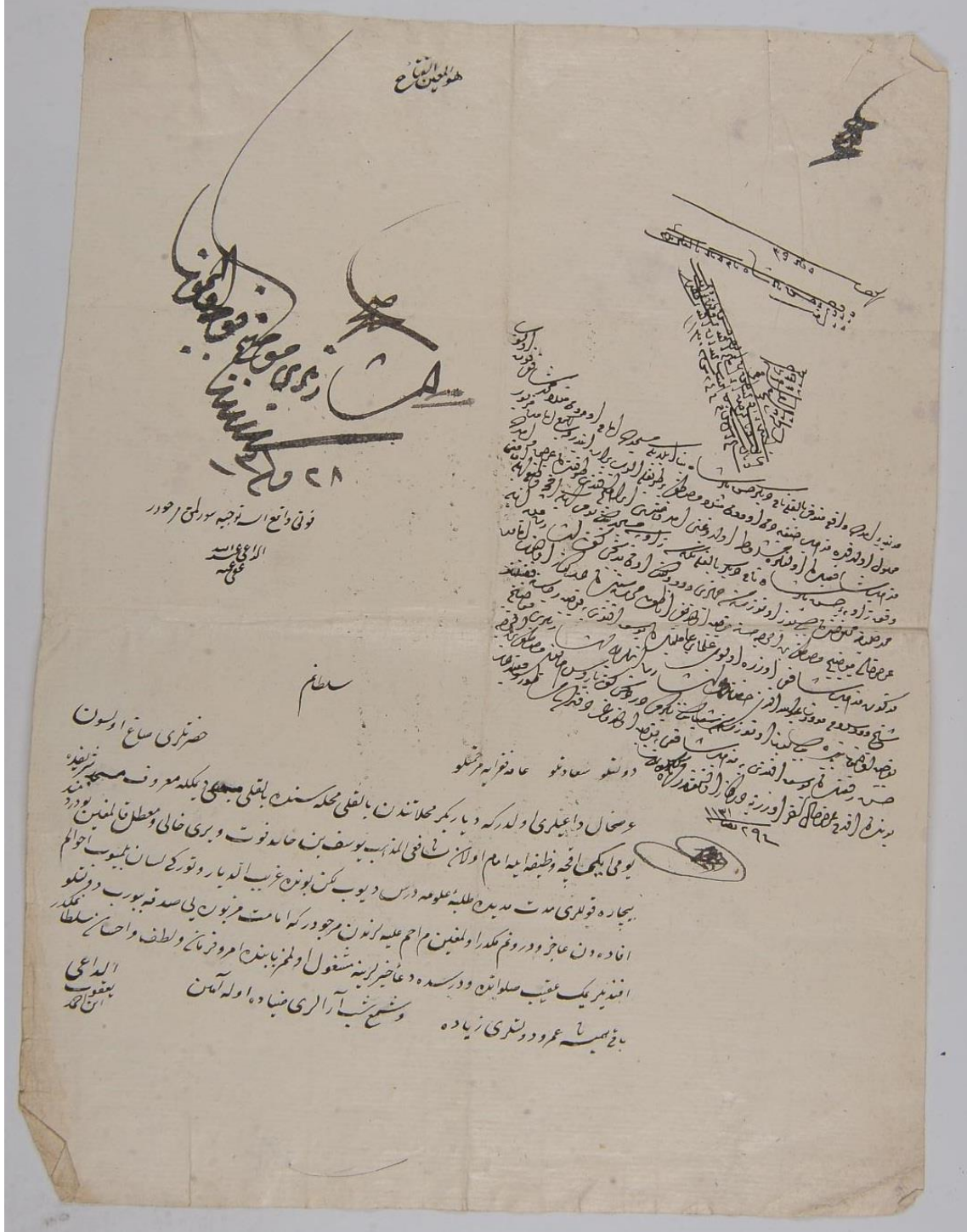
AE.SMST.II 11/1075

EK-7: DİYARBAKIR'DA HASAN PADİŞAH(BALIKLI) EVKAFINDAN OLMAK ÜZERE DUAGUY VAZİFESİNE MUTASARRİF MOLLA İBRAHİM ÖLDÜĞÜNDEN YERİNE ERBAB-I İSTİHKAKDAN MOLLA MUSTAFA'NIN TAYİNİNE DAİR DİYARBAKIR KADISI MEHMET EMİN EFENDİ'NİN ARZI ÜZERİNE BUYRULDU.

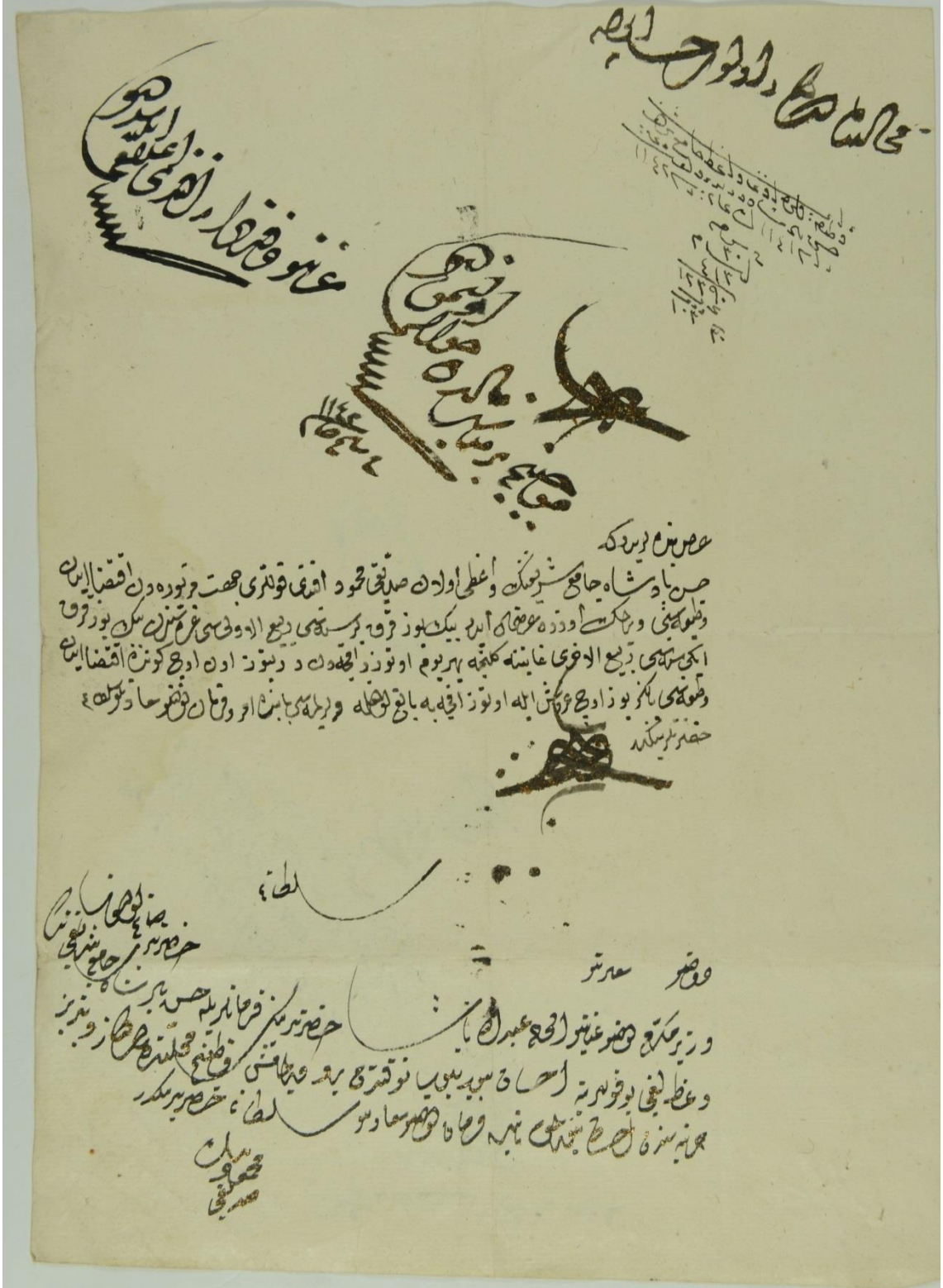
AE.SMST. II. 10/949

EK-8: DİYARBAKIR'DA BALIKLI MAHALLESİNDE BULUNAN BALIKLI MESCİD'DE GÜNLÜK İKİ AKÇE İLE GÖREVLİ OLAN YUSUF VEFAT EDİP GÖREVİ BOŞ KALDIĞINDAN, İLİM TALEBELERİNE DERS VEREN VE İHTİYAÇ İÇİNDE BULUNDUĞUNU BİLDİREN YAKUP'A İMAMLIK GÖREVİNİN VERİLMESİ HAKKINDA FERMAN.

C.EV. 104/5173

EK-10: HASAN PADİŞAH CAMİİ'NDE İKİ KİŞİYE MÜDERRİSLİK TEVCİH OLUNMASI VE VAZİFESİNİN TEBRİZ HAZİNESİ DEFTERDARI HASAN EFENDİ'DEN ALINMASI (BELGE 1).

C.MF. 88/4388 (1.Belge)

EK-11: HASAN PADİŞAH CAMİİ'NDE İKİ KİŞİYE MÜDERRİSLİK TEVCİH OLUNMASI VE VAZİFESİNİN TEBRİZ HAZİNESİ DEFTERDARI HASAN EFENDİ'DEN ALINMASI (BELGE 2).

هو

از کتب مطبوعه دارالمطبعات
تبریز

مؤرخه و مؤلفه
سید زینب

مؤلفه و مؤرخه
سید زینب

حضرت لوبدره جامع شریفی نیک و درسی اولون محمد انبیا و اعدای
صدا بادشاه کونقلده بهر اید نوروز ایکی سنه بی فرقی
وظیفه بی احسانه کونقلده بهر اید نوروز ایکی سنه بی فرقی
عزیزه ربع الثانی غایتنه کلجده بوز اولون سکون کونزه باجو نفس کونزه
غدا کونجه ایجه ایلدونی معلوم حضرت لوبدره و اولون مهر سار
صفتم حضرت لوبدره

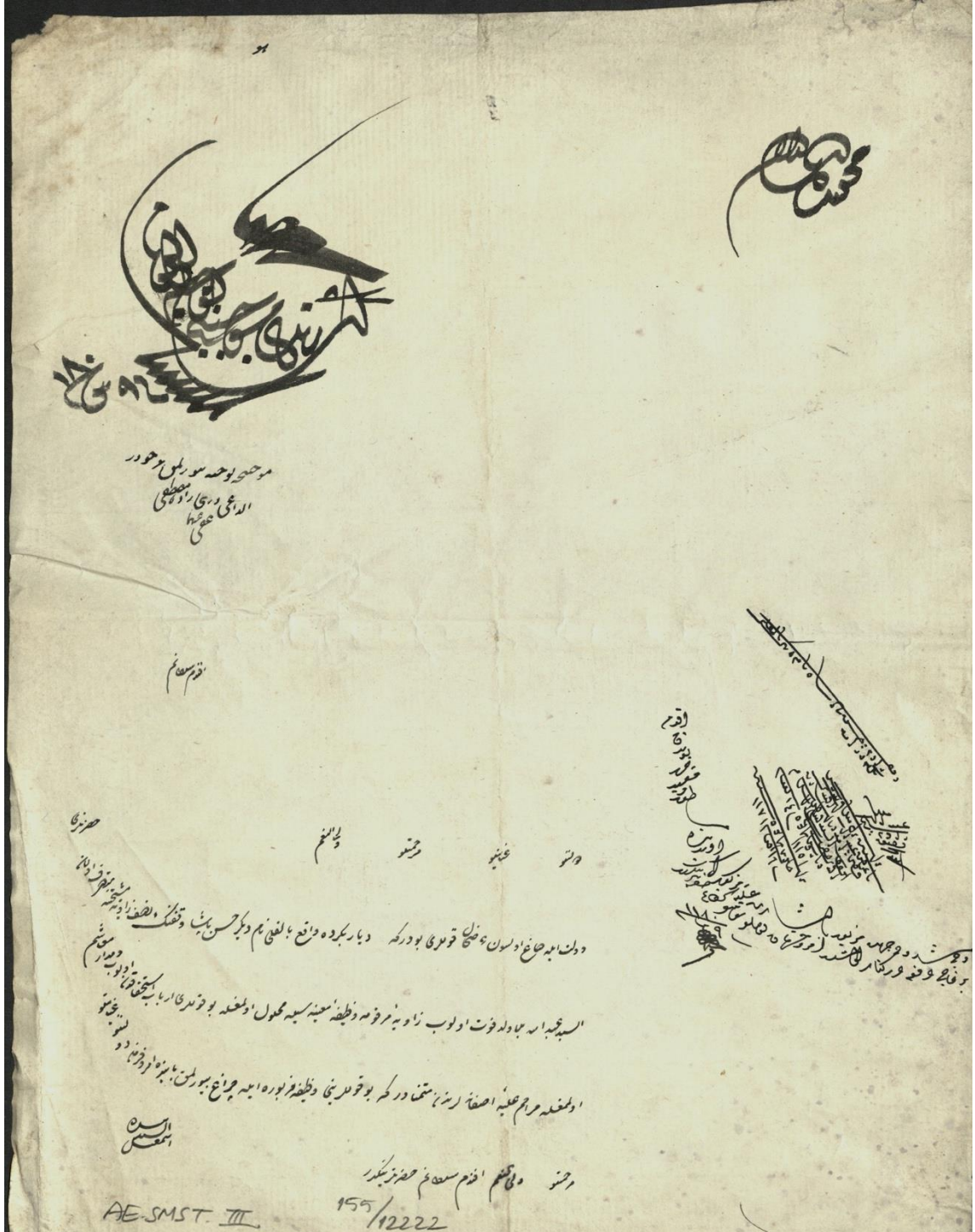
مختصر تری صاغ اولسون و غایله ایلدی بودرس

دولتو عنایتلو مرحمتلو
بیگ یوز فرق ایکی سنه سی ماه محرک غره سندن ماه ربع الاخر انک
غایتنه کلجده ایستلا مشر وظیفه معیننه بود ایلرینه صدقه و احسان
اولمقی بابندن مرحمتلو افتدیزه و غایله اولسندی باقی امر و فرمان
سلطان حضرت لوبدره

محمد ابدرس
بدره حسن
پادشاه

C.MF. 88/4388 (2.Belge)

EK-12: DİYARBAKIR'DA BALIKLI NAM-I DİĞER HASAN PADİŞAH VAKFI'NIN NISF ZAVİYEDARLIĞINA MUTASARRIF ABDULLAH'IN VEFATINDAN SONRA VAZİFESİNİN UHDESİNE TEVCİHİ TALEBİNİN HAVİ İSMAIL'İN ARZUHALİYLE DÜRRİZADE MUSTAFA EFENDİ'NİN DERKENARI.

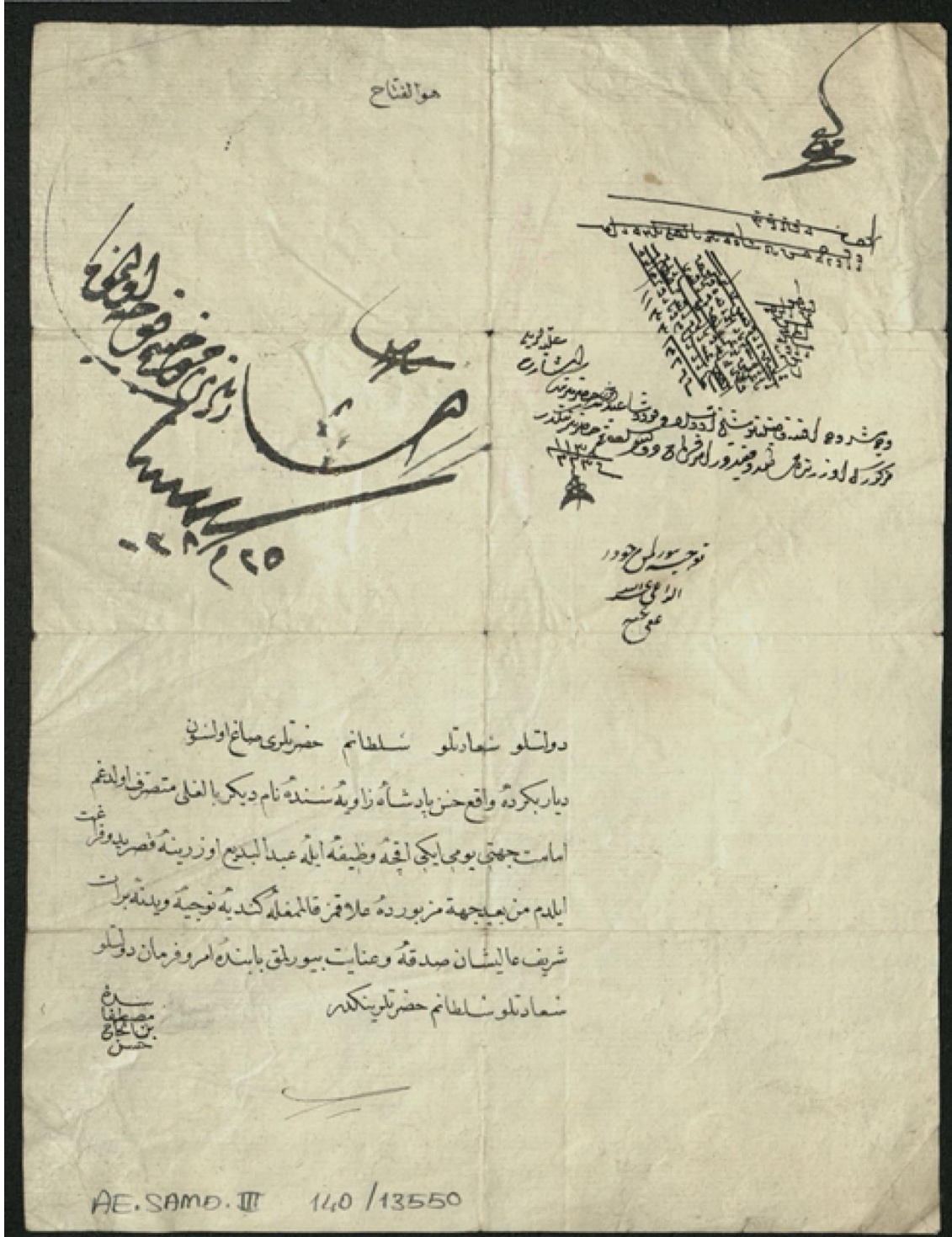
AE.SMST.III. 155/12222

EK-13: AMİD'DE VAKF-I ZAVİYE-İ HASAN PADİŞAH NAM-I DİĞER BALIKLI TEKYE VAKFINDAN YEVMİ YİRMİ SEKİZ AKÇE VAZİFE İLE DERSİAMLİK CİHETİNİN SEYYİD OSMAN'A TEVCİHİ.

AE.SMST.III. 284/22807

EK-14: DİYARBAKIR'DA HASAN PADİŞAH (BALIKLI) ZAVİYESİNDE GÜNLÜK İKİ AKÇE İLE İMAMLIK YAPAN MUSTAFA BİN ELHAC HASAN'IN GÖREVİNDEN FERAGAT EDİP YERİNE ABDULBADİ'NİN İMAMLIK GÖREVİNE TAYİN EDİLMESİ.

AE.SAMD.III 140/13550

